

Mladen Ančić

Odjel za povijest / *Department of history*
Sveučilište u Zadru / *University of Zadar*
Ruđera Boškovića 5
HR – 23000 Zadar
mancic55@hotmail.com

UDK/UDC:

94(497.5)“09/10“ : 316.3

94(497.5)“09/10“ : 355.11

doi: 10.15291/misc.2912

Izvorni znanstveni rad / *Original scientific paper*

Primljeno / *Received*: 4. XII. 2019.

GRADU KMETI ILI IOBAGIONES CASTRI KAO ELEMENT DRUŠTVENE STRUKTURE HRVATSKOGA KRALJEVSTVA

GRADU KMETI OR IOBAGIONES CASTRI AS AN ELEMENT OF THE SOCIAL STRUCTURE OF CROATIAN KINGDOM

Autor razmatra elemente društvene strukture Hrvatskoga Kraljevstva u razdoblju ranoga i razvijenog srednjeg vijeka, usmjerujući posebnu pozornost na društvenu ulogu, status i obveze sloja profesionalnih ratnika („specijalista za nasilje“) koji se u vrelima pojavljuju pod nazivima (hrvatski) *gradu kmeti* odnosno (latinski) *iobagiones castri*. Podlogu rasprave čini raščlamba odgovarajućih odredaba *Vinodolskoga zakona*, spomenika koji ponajbolje osvjetljuje vlastitu percepciju pripadnika te društvene skupine. K tomu se raščlanjuju elementi društvenoga znanja kako ih zrcali diskurs različitih pisanih spomenika poglavito 13. stoljeća, kao što se nastoji definirati položaj pripadnika ovoga sloja pojmovima današnjih društvenih znanosti.

Ključne riječi: Hrvatsko Kraljevstvo, društvena struktura, društvene uloge, društveno znanje

The author analyzes elements of the social structure of the Croatian Kingdom in the Early and High Middle Ages, paying particular attention to the social role, status and obligations of the class of professional warriors (“violence specialists”) described in sources as *gradu kmeti* (in Croatian) or *iobagiones castri* (in Latin). Underpinning the discussion is an analysis of relevant provisions of the Vinodol Codex, a source that best illustrates the self-perception of the members of the professional warrior class. The paper also analyzes elements of social knowledge as reflected in the discourse of various written sources, particularly 13th century ones, while at the same time trying to define the members of this class by using the terms employed by modern social sciences.

Key words: Croatian Kingdom, social structure, social roles, social knowledge

Pitanje kako je izgledala društvena struktura Hrvatskoga Kraljevstva do kraja 13. stoljeća ne ubraja se među ona kojima se ovdašnja historiografija opširno ili iscrpno bavila, ponajprije stoga što su dostupna vrela koja bi bacila svjetlo na taj problem relativno oskudna. No, unatoč tomu, još od vremena Franje Račkoga izgrađivana je jedna vrst historiografske konstrukcije, pa se kroz djela koja su se pojavila u posljednje vrijeme može jasno razabrati kako ta konstrukcija danas izgleda. Naime, u kolektivnome djelu *Nova zraka u europskome svjetlu* sažeti oris stanja problema u razdoblju do kraja 11. stoljeća na svega desetak stranica daje Damir Karbić,¹ a ni Neven Budak u najnovijem djelu posvećenu hrvatskoj ranosrednjovjekovnoj povijesti unutar istih kronoloških parametara nije tome problemu posvetio više prostora.² Uz neke razlike, poglavito glede teorijske utemeljenosti i fokusa na određene društvene skupine,³ i jedan i drugi autor drže se sheme prema kojoj se radi o jednostavnoj, jednodimenzionalnoj društvenoj strukturi čiji su glavni elementi „seljak“ i „plemić“ (ova se druga skupina označava još i pojmom „elita“, ali bez detaljnijih objašnjenja što bi taj pojam trebao značiti).⁴ Ta jednostavna bipolarna struktura kao dodatak ima dva elementa – na jednoj strani neslobodne *serve*, pri čemu o značenju pojma i rasprostranjenosti pojave koja stoji iza toga pojma ne postoji ni minimalno slaganje, odnosno zasebno društvo priobalnih gradova, koje se uobičajeno promatra kao *corpus separatum*.

Bez želje da u ovoj prigodi ocrtam cjelovitu sliku, a što bi onda značilo i detaljniji prikaz promjena na vremenskoj osi, osvrnut ću se ovdje na

The layout of the social structure of Croatian Kingdom until the 13th has not been taken up in an extensive or comprehensive way by local historiography, primarily due to the scarcity of sources that would cast some light on the problem. Nevertheless, from the time of Franjo Rački, there have been attempts at historiographic accounts of this problem. Recent works clearly reflect what the historiographic view of the issue looks like today. In the collected essays, *Nova zraka u europskome svjetlu*, Damir Karbić summarizes the entire period up to the late 11th century in perhaps a dozen pages,¹ while Neven Budak's latest work, dedicated to the same chronological parameters of Croatia's early medieval history, also fails to devote much space to the same problem.² Despite differences in the theoretical framing and focus on different social groups,³ both authors use approaches that interpret this problem as a simple, unidimensional social structure consisting of two main elements – “peasant” and “nobleman” (the latter group also being defined as “elite”, without specifying what is this term supposed to mean).⁴ This simple binary structure has two supplemental elements: the unfree *servi* (although there is not even a minimal consensus about the meaning of this term and the extent of the phenomenon it designates), and a separate society in the coastal cities, usually designated as a *corpus separatum*.

Without trying to provide a comprehensive account of the period – which would imply an in-depth analysis of changes on the timeline – I will dwell on a few basic problems or, more precisely, questions. Namely, what were the terms on which

¹ Karbić 2015: 123-132.

² Budak 2018: 272-283.

³ Izlaganje D. Karbića znatno je teorijski informiranije, a autor polazi od toga (Karbić 2015: 123) da u ranome srednjem vijeku europska društva, pa susljedno onda i ono hrvatsko, prolaze kroz određene „faze“ razvoja (ponešto nezgrapna formulacija stvara dojam kao da autor povijesno gibanje zamišlja kao ostvarenje nekoga unaprijed ocrtanog „razvojnog modela“ čijim ostvarenjem ravna „nevidljiva ruka“). Nasuprot tomu, N. Budak bez ikakva uvoda ili pak teorijskoga objašnjenja kreće u raščlambu položaja *serva*, a to predstavlja i glavninu njegovih razglabanja posvećenih društvenome razvoju (Budak 2018: 271-276).

⁴ Problemi s definiranjem toga pojma jasno su vidljivi u podrobnju razmatranju predloženu u Milner 2015.

¹ Karbić 2015: 123-132.

² Budak 2018: 272-283

³ D. Karbić's paper is theoretically much more substantiated. The author's starting position (Karbić 2015: 123) is that, in the Early Middle Ages, European societies – including, consequently, the Croatian society – were passing through a number of “phases” in their development (this somewhat clumsy phrase suggests that the author perceives historical developments as a realization of some “developmental model”, managed by an “invisible hand”). Conversely, N. Budak – without any introduction or theoretical explanation – analyzes the position of the *servi*. This analysis accounts for most of his discussion dedicated to the social development (Budak 2018: 271-276).

⁴ The problems with the definition of this term are clearly visible in the detailed discussion presented in Milner 2015.

tek nekoliko temeljnih problema, ili još preciznije pitanja za koja nije tako teško naći odgovore: pod kojim je uvjetima oblikovana društvena struktura; koji su elementi definirali mjesto pojedinca u zamišljenoj slici društva; u kojim se okolnostima, naravno s ograničenjem da je riječ samo o onim situacijama koje su zabilježila sačuvana vrela, bilo materijalna bilo pisana, manifestirao društveni status i time „mjesto“ pojedinca u društvu. Odgovore na ta pitanja tražit ću u prvome redu u vrelima 13. stoljeća, osobito stoga što su vrela iz toga vremena znatno brojnija, raznolikija i bogatija relevantnim informacijama od onih iz ranijega razdoblja. Zamisao ovoga priloga i takva pristupa jest definirati početne pozicije za raspravu oslonjenu na narativnu strategiju koja u historiografiji, pa ni onoj hrvatskoj, nije rijetkost – naime onu u kojoj se kreće od prikaza stanja u vremenu koje je bliže našem suvremenom trenutku i onda vraća unatrag prema udaljenijim vremenskim točkama.⁵

Temeljna pak teza cijeloga zamišljenoga istraživanja kojemu je ovo tek početak, a koje je nemoguće posve izdvojiti iz konteksta i tradicije hrvatske historiografije, jest zaključak prema kojemu je društvena struktura ranosrednjovjekovne hrvatske Kneževine, odnosno kasnije Kraljevstva, izravan rezultat načina na koji je ta politička tvorba nastala kao posljedica osvajanja izvedena u sklopu franačkoga širenja vlastite zone utjecaja

⁵ Takvu je narativnu strategiju razmatrajući slične probleme koristio primjerice Barada 1957, oslanjajući se na ideju „prežitka ustanova“ kroz cijeli srednji vijek, s objašnjenjem prema kojemu „razvoj ... pojedinih ustanova (društvenog života) zavisio je o razvitku i napretku proizvodnih snaga i s ovim bitno vezanih proizvodnih odnosa. Radi toga te ustanove ne nastaju odjednom niti – redovito uzevši – tako potpuno i prestaju. K tomu, zbog zavisnosti o proizvodnim snagama, pojedine društvene ustanove kao i pojedini odnosi unutar njih nisu vezani ni ograničeni na trajanje određenog društvenog razvojnog stupnja, bilo šireg bilo užeg. Često se, ako ne ustanove same kao takve, svakako glavne ili sporedne pojedine njihove oznake *zadugo povlače kao prežici* u širem ili užem opsegu iz vremena prošlih stupnjeva i u novim stupnjevima“ (Barada 1957: 7 – naglasio autor). Iako je u svojim radovima nastalim nakon 1945. operirao s pojmovima „dijalektičkog materijalizma“ (u citiranome tekstu to su „proizvodne snage“, „proizvodni odnosi“, „razvojni stupanj“), „pravi marksisti“ i tada su i poslije njegov „dijalektički materijalizam“ smatrali „ishitrenim“ (usp. Najbar-Agičić 2013: 92-93).

this social structure was formed? What were the elements that defined an individual's place in the conceived image of the society? What were the circumstances in which an individual's social status – and thus “place” – in society were manifested (considering, naturally, only circumstances recorded in material or written sources)? I will seek the answers to these questions primarily in 13th century sources, primarily because they are much more numerous and diverse, and because they contain more relevant information than sources from earlier periods. The purpose of this paper and this approach is to define the starting positions for a discussion relying on a narrative strategy – not uncommon in historiography (including Croatian historiography) – which starts with a description of the situation in a period closer to the present day, and then goes back to earlier points in time.⁵

The conclusion that the social structure of the early medieval Croatian Duchy – later Kingdom – directly derives from the fact that this political entity was created as a result of the expansion of the Frankish zone of influence in the Eastern Adriatic constitutes the basic thesis of the entire planned research of which this is just the beginning. At least in its fundamental elements and relations, this gradually created and shaped structure remained preserved deep into the Middle Ages, at least to the 13th century. Therefore, starting from such

⁵ Such a narrative strategy was used, for instance, by Barada 1957, to discuss a similar set of problems. He relied on the idea of the “survival of institutions” throughout Middle Ages, explaining that “the development of... particular institutions (of the social life) depended on the development and advance of productive forces and – importantly correlated – relations of production. This is why these institutions are neither created overnight, nor do they usually completely disappear overnight. Also, due to their dependence on productive forces, particular social institutions and particular relations within them are neither connected with nor limited to the duration of a particular – more or less extensive – level of social development. It often happens that, if not the institutions themselves, then their main or less relevant aspects survive for a long period of time – to a large or small extent – in the new levels of development as remnants from the earlier levels” (Barada 1957: 7 – Italics by the author). In his post-1945 works Barada used the terms typical of the “dialectical materialism” (in the quoted text, these include “productive forces”, “relations of production” and “level of development”), but “true Marxists” always considered his dialectical materialism “hasty” (cf. Najbar-Agičić 2013: 92-93).

na istočnojadranskome prostoru. Ta je postupno stvarana i oblikovana struktura, bar u onim temeljnim elementima i odnosima, ostala sačuvana do duboko u srednji vijek, najmanje do 13. stoljeća. Polazeći dakle s takvih pozicija, a s osloncem na novije rezultate komparativnih istraživanja društvene stratifikacije, zastupam ideju da je pojedinačno mjesto u toj društvenoj strukturi bilo definirano pripadanjem skupinama ili, još preciznije, kategorijama ljudi definiranim „obdarenošću (ili nedostatkom) moći proizašlom iz njihovih društvenih uloga“.⁶ Pripadanje tako određenoj kategoriji manifestiralo se kako izgledom tako i ponašanjem, posjedovanjem i izlaganjem statusnih simbola, a zorno prikazivalo u posebnim društveno reguliranim svečanim činima.

***

Ishodišna je točka ovih razmatranja, kako je već rečeno, tradicionalna konstrukcija hrvatske historiografije, jednodimenzionalna dvočlana struktura: „seljak“ i „plemić“, konstrukcija koja se nazire već i u naslovu djela Tomislava Raukara (*Seljak i plemić hrvatskog srednjovjekovlja*), a bitno je utjecala i na ona najnovija shvaćanja kako D. Karbića tako i N. Budaka. Ključan je element te konstrukcije stara slika „seobe Hrvata“, koja se još od vremena F. Račkoga zamišlja kao masovni dolazak desetina ili čak stotina tisuća pripadnika „hrvatskoga naroda“; doseljenici zaposjedaju (nezaobilazna metafora Račkoga) „potpuno ili dielomice praznu kuću“, odnosno demografski ispražnjen prostor rimske provincije Dalmacije, te onda tu razvijaju (neobičnu) državu u kojoj je „državna vlast ... skupna svojina čitavog naroda“.⁷ Društvenu transformaciju u novim okolnostima, koja je rezultirala stvaranjem dvočlane strukture „seljak“ – „plemić“, podrobno je opisao Marko Kostrenčić u djelu koje, velikim dijelom zbog svojega udžbeničkog statusa, ima makar i posredno osjetan utjecaj i na velik dio današnjih povjesničara.⁸ Vješto i

positions and relying on the results of recent comparative research of the social stratification, I support the view that an individual's place in this social structure was defined by his or her belonging to the groups – or, more precisely – categories of the people defined by “possession (or lack) of power arising from their social roles”.⁶ Belonging to such a defined category was manifested in the appearance, behavior, ownership and display of status symbols, particularly in the socially regulated rituals.

***

As mentioned above, the starting point of this discussion is the traditional construct of Croatian historiography – a unidimensional two-member structure: “peasant” and “aristocrat”. This construct is reflected in the very title of Tomislav Raukar's work (*Seljak i plemić hrvatskog srednjovjekovlja / The Peasant and Nobleman of Croatian Middle Ages*) that has a strong influence on modern authors like D. Karbić and N. Budak. The key element of this construct is the traditional concept of the “arrival of the Croats”: Ever since F. Rački, it has been perceived as the arrival of dozens, if not hundreds, of thousands of members of the “Croatian people”; according to this tradition, they occupied (as Rački memorably put it) “a completely or partly abandoned house” – the demographically vacated space of the Roman province of Dalmatia – and then they founded an (unusual) state in which the “state authority... is a common property of the entire nation”.⁷ The social transformation in the newly created circumstances, that resulted in creation of the two-member structure “peasant” – “nobleman”, was described in detail by Marko Kostrenčić. Mostly because of its textbook status, his work influenced, if indirectly, numerous historians of today.⁸ With his convincing and skillfully written text, while encumbered (from the modern viewpoint) with the “correct use of dialectical materialism” and lack of a source analysis and extensive reference to the then already ample secondary literature, Kostrenčić tells his “epic story” of the “stages of

⁶ Citirana formulacija potječe iz Runciman 1989: 13.

⁷ Za izričaj o „praznoj kući“ v. Rački 2009: 94 (s komentaron na str. 93): stajalište o „skupnoj svojini“ nad „državnom vlašću“ v. citat prema Ančić 2009: XIX.

⁸ Kostrenčić 1956: 93 i d.

⁶ The quoted definition is from Runciman 1989: 13.

⁷ For the “abandoned house” expression, see Rački 2009: 94 (with a comment on p. 93): viewpoint on “state authority” as “common ownership”, see quote as in Ančić 2009: XIX.

⁸ Kostrenčić 1956: 93 ff.

uvjerljivo izvedenim tekstom, koji je doduše opterećen (iz današnjega kuta) „pravilnom upotrebom dijalektičkog materijalizma“ (tzv. „dijamat“), i bez rasprave o vrelima te opširnijega osvrta na (već u doba pisanja) dobrobrano naraslu sekundarnu literaturu, Kostrenčić ispreda svoju „veliku pripovijest“ o „etapama razvoja“. Pripovijest je to o pretvaranju „plemensko-rodovskih struktura“ u „vojnu demokraciju“ te susljedno koaguliranje uređenja utemeljena na „teritorijalnom principu“ i utjelotvorena ponajprije u instituciji „slobodne seoske općine“, odakle neminovno, prema načelima „dijamata“, put vodi k stvaranju države, iako se još uvijek mogu zamijetiti i tragovi staroga sustava odnosa. Potku toga pripovijedanja tvori slika egalitarnoga slavenskog društva, koju je izgradio još Rački pod dojmom panslavenske ideje 19. stoljeća, a što to kod Kostrenčića znači ponajbolje se vidi u tvrdnji prema kojoj vojna snaga toga svijeta proizlazi iz činjenice da „je vojnik bio svaki član roda, koji je mogao nositi oružje, od najmlađih do najstarijih, tako da se od ukupnog broja stanovništva moglo mobilizirati 20-25%, a možda i više.“⁹ Taj i takav „seljak“ (i po potrebi „ratnik“), organiziran u „slobodnu općinu“, u kojoj još uvijek u stanovitoj mjeri važnost imaju i rodbinski odnosi, temelj je hrvatskoga ranosrednjovjekovnog društva i države koja je „prirodno“ izrasla iz njega, smatra većina današnjih autora. Tek na izmaku ranoga srednjeg vijeka, kroz stvaranje velikih posjeda nadarbinama iz fonda kraljevske zemlje, pri čemu izvanredno veliku ulogu igraju ostaci „staroga“ (rimskog) svijeta, oličeni u malobrojnim reliktima gradova na obali u kojima zatvoreni žive posljednji preostaci predslavenske populacije – „Romani“ – stvaraju se uvjeti za oblikovanje drugoga elementa dvočlane strukture – „plemića“. Cijela je pak ta konstrukcija izgrađena praktično na samo jednome vrelu, *Vinodolskome zakonu*, koje je ostalo glavna preokupacija u životnome opusu M. Kostrenčića.¹⁰

Nešto drugačija shvaćanja, koja više ili manje odstupaju od ovoga modela, mogu se naći u djelima Ivana Beuca i Luje Margetića. Iako prihvaća standardna stajališta o „besklasnom društvu“,

development“. It is a story of turning “tribal and clan structures” into a “military democracy” and a successive coagulation of a system based on the “territorial principle” and embodied primarily in the institution of “free rural community” which – according to dialectical materialism – inevitably leads to the creation of a state, although traces of the old system of relations can still be noticed. The underlying concept of this storytelling is the image of an egalitarian Slavic society, built way back by Rački, still under the influence of the Pan-Slavic ideas of the 19th century. What this means in Kostrenčić’s work is best seen in his assertion that the military power of that society arose from the fact that “every member of a clan who could carry a weapon, from the youngest to the oldest ones, could be a soldier; thus, it was possible to mobilize some 20-25% of the total population, perhaps even more.”⁹ Most modern authors believe that such a “peasant” (turned “warrior” when necessary), organized in a “free community” in which clan relations are still relevant to an extent, was the rudiment of the early medieval Croatian society and of the state that “naturally” developed from it. Only at the end of the Early Middle Ages were conditions created for the shaping of the second element of the two-member structure – the “nobleman”. It took place by creation of large landed properties by means of incumbencies from the King’s land. The remains of the “old” (Roman) world – the very few coastal cities with the last remaining pre-Slavic population – had a very important role in it. This entire construct is built practically on a single source – the Vinodol Codex – which was the chief preoccupation of M. Kostrenčić’s body of work throughout his life.¹⁰

Somewhat different views, more or less varying from this model, can be found in the works by Ivan Beuc and Lujo Margetić. While accepting the traditional views of a “classless society”, “military democracy” and “phases” in accordance with the “general laws of social development”¹¹ – leading to the society’s division in “two basic classes: the rulers and the ruled ones” – Beuc tried to find a new model, distinguishing the situation in the southern parts of Croatian Kingdom and in the parts “north

⁹ Kostrenčić 1956: 139.

¹⁰ Usp. Kostrenčić 1923, Kostrenčić 1948, Kostrenčić 1953, Kostrenčić 1963.

⁹ Kostrenčić 1956: 139.

¹⁰ Cf. Kostrenčić 1923, Kostrenčić 1948, Kostrenčić 1953, Kostrenčić 1963.

¹¹ For “general laws of social development”, see Beuc 1985: 35.

„vojnoj demokraciji“ i „fazama“ koje slijede „opće zakone društvenog razvoja“¹¹, što dovodi do toga se društvo dijeli na „dviije osnovne klase: vladajuću i vladanu“, Beuc pokušava naći novi put, razlikujući stanje u južnim dijelovima Hrvatskog Kraljevstva i u krajevima „na sjever od Gvozda“ („Slavonija“). No, nakon što odbaci kako teorijske postavke o evoluciji od „primitivnih“ prema „feudalnim“ oblicima organizacije, ali i stajališta o plemstvu kao potomcima osvajača, prisiljen je zaključiti kako za ranosrednjovjekovno razdoblje „nema osnove zalagati se za rješenje ... baš u određenom obliku“.¹² Zbog toga i njegova slika stanja u 13. stoljeću, kada (u svjetlu znatno brojnijih vrela) na sjeveru precizno razlikuje ukupno pet „slojeva“ u društvenoj strukturi,¹³ izgleda kao da je na neki način pala niotkuda, odnosno ostaje posve zagonetno kada je i kako kao takva oblikovana. I na jugu I. Beuc nalazi u istome dobu praktično istih pet „slojeva“, ali smatra kako se tu stanje ipak bitno razlikuje od onoga u Slavoniji, no i ovdje izostaje objašnjenje o ishodištima i oblikovanju tih slojeva, osim što se jasno ističe znatno slabiji utjecaj kraljevske vlasti od početka 12. stoljeća i nadalje.¹⁴

Za razliku od svih tih autora koji operiraju pojmovljem koje potječe iz „dijamata“, ili još preciznije iz kanonskoga djela Friedricha Engelsa, inspirirana istraživanjima Lewisa Morgana,¹⁵ Lujo Margetić, uz jasno isticanje najslabijih točaka Kostrenčićeve raščlambe, polazi od posve drugačijih premisa te dolazi i do drugačijih zaključaka.¹⁶ Njegova je početna premissa jasna i teško oboriva – ne postoje „faze“ („etape“) kroz koje

of the Gvozd Mountain” (“Slavonia”). However, having discarded both the theoretical tenets about the evolution from “primitive” to “feudal” forms of organization, and the views of nobility as descendants of the invaders, Beuc was forced to conclude that, when it came to the early medieval period, “supporting... a particular solution is without foundation”.¹² This is why his depiction of the situation in the 13th century, in which – based on much more numerous sources – he distinguishes five “classes” in the social structure in the northern parts,¹³ looks as if it came out of nowhere. In other words, it remains a mystery when and how this social structure was formed. Although he found the same five “classes” in Croatia’s southern parts, Beuc believed that the situation there substantially differed from the one in Slavonia, but he once again failed to explain the starting points and processes of formation of these classes. He only underlined the substantially less effective influence of the King’s authority as of the early 12th century.¹⁴

Unlike all these authors who use the terms from dialectical materialism or, more precisely, from the canonical work by Friedrich Engels, inspired by Lewis Morgan’s research,¹⁵ Lujo Margetić uses completely different premises and therefore comes to different conclusions, while clearly pointing out the weakest points of Kostrenčić’s analysis.¹⁶ His starting premise is clear and irrefutable – there are no “phases” (“stages”) in the development of societies; instead, social systems are formed, and later reproduced and changed, by means of practical – primarily political – activities of real people.¹⁷ Margetić proceeds with this line of

¹¹ Za „opće zakone društvenog razvoja“ v. Beuc 1985: 35.

¹² Beuc 1985: 35-37.

¹³ Beuc 1985: 141 i d.

¹⁴ Beuc 1985: 148 i d.

¹⁵ One koji nemaju volje čitati izvorne tekstove utemeljitelja „dijamata“, Karla Marxa i Friedricha Engelsa, dostatno je uputiti na izvrstan prikaz izgradnje njihove sheme po kojoj se ravna „historijska logika“ (inače pojam koji M. Kostrenčić često koristi), kako ga predočava Kolakovski 1980: 527 i d. (za englesku verziju: Kolakowski 1978: 358 ff).

¹⁶ Za ono što L. Margetić smatra slabim točkama Kostrenčićeve konstrukcije v. Margetić 2007: 220 i d. Kako je pak sam Margetić vidio razlike između svojih shvaćanja i onih T. Raukara v. Margetić 2007: 300-304 bilj. 575.

¹² Beuc 1985: 35-37.

¹³ Beuc 1985: 141 ff.

¹⁴ Beuc 1985: 148 ff.

¹⁵ Those who don’t feel like reading the original texts of the founders of dialectical materialism, Karl Marx and Friedrich Engels, are advised to study Kołakowski’s excellent presentation of the construction of their plan which the “historical logic” follows (M. Kostrenčić uses this term often) - Kołakowski 1978: 358 ff.

¹⁶ For what L. Margetić considers weak points of Kostrenčić’s construct, see Margetić 2007: 220 ff. For Margetić’s perception of the differences between his and T. Raukar’s vies, see Margetić 2007: 300-304, n. 575.

¹⁷ Margetić never mentions Anthony Giddens, so we cannot speculate whether he read his works and whether he was familiar with his ideas. Nevertheless, Margetić’s basic starting

društva prolaze, već se društveni sustavi oblikuju i onda dalje reproduciraju i mijenjaju praktičnim, poglavito političkim djelovanjem živih ljudi.¹⁷ Iz te početne točke Margetić misao dalje razvija naglašavajući (po sudu pisca ovih redaka više no što treba) lokalne razlike u oblikovanju društvenih struktura, a njegova je ukupna slika daleko složenija od standardna jednodimenzionalnog binarnog modela „plemić“ – „seljak“, po najprije stoga što uzima u obzir značenje nasilja (osvajanja, potrebe uređenja aparata nasilja itd.) u društvenom životu. Iz svih tih elemenata proizlazi zanimljivost i poticajnost njegovih daljih raščlambi, odnosno ideja koje zastupa. Na drugoj strani, najveći je Margetićev problem odnos prema historiografskoj tradiciji – on ne traži „srednji put“ odbijajući sva „ekstremna“ tumačenja, kako je to radio Kostrenčić, što je svakako jedan od važnih razloga utjecaja koji *Nacrt* i danas ima na historiografiju, ali istodobno troši enormnu energiju na opovrgavanje interpretacija s kojima se ne slaže. Često njegova originalna misao ostaje dobro skrivena u golemoj protuargumentaciji za pobijanje mišljenja s kojima se ne slaže, a to onda tekst čini neprohodnim i onemogućuje razmatranje cjeline. Istodobno je međutim Margetić i neke vrsti zarobljenika tradicionalnih hrvatskih historiografskih obrazaca u kojima se misao teško oslobađa beskrajna slijeda pojedinačnih činjenica ili (uopćenih, ali nepovezanih) tvrdnji, što se najjasnije zrcali u činjenici da tekst umjesto sumarna pregleda svojih vlastitih rezultata završava cjelinom znakovita podnaslova: „Umjesto zaključka“.

U toj i takvoj dakle tradiciji ostala je posve po strani, nakon 1945. gotovo pa zaboravljena, ideja koju su razvijali Vjekoslav Klaić i Ljudmil Hauptmann, prema kojoj društveno uređenje ranoga srednjeg vijeka proizlazi iz migracijskih i kolonizacijskih procesa, kako se tada zamišljalo, s kraja

thought, underlining (more than necessary – in the opinion of this author) the local differences in forming of social structures. The big picture that he presents is far more complex than the standard unidimensional binary “nobleman” – “peasant” model – primarily because it takes into account the role of violence in social life (conquests, regulation of violence apparatus etc.). All these elements make his further analyses and ideas interesting and stimulating. Nevertheless, Margetić’s biggest problem is his attitude toward historiographical tradition. Although he is not looking for a “middle way” by rejecting all “extreme” interpretations (unlike Kostrenčić) – which is certainly one of the important reasons why *Nacrt* still has influence on historiography – Margetić wastes enormous energy rebutting the interpretations he disagrees with. His original thought often stays well-hidden amidst the numerous arguments against the opinions he disagrees with. All this makes his text impenetrable and seeing the big picture impossible. Margetić is also some sort of prisoner of the traditional Croatian historiographical schemata in which thought becomes entangled in the endless sequence of individual facts or (generalized but unconnected) assertions, best reflected in the fact that, instead of a summary of his own results, he ends his text with a chapter symptomatically subtitled as *Instead of Conclusion*.

It was in this tradition that, after 1945, the idea developed by Vjekoslav Klaić and Ljudmil Hauptmann was pushed aside and almost forgotten. According to that idea, the social system in the Early Middle Ages arose from the migration and colonization processes – as it was then believed – in the late 6th and the early 7th centuries.¹⁸ Although both authors take as a starting point primarily what narrative sources have to say about Croatia’s earliest history – particularly *De administrando imperio* (only **attributed** to Constantine VII Porphyrogenitus) and *Chronicles*

---

position could (without further elaboration) be considered close to the Giddens’s idea of “structuration”. This idea is amply expounded in Giddens 1984. A good summary of the idea from a historian’s point of view is given by Spiegel 2005: 119-140.

¹⁸ The viewpoints of V. Klaić and Lj. Hauptmann are mentioned, for example, by Raukar 2002: 13. But he does that only to discard them as obsolete due to the “enthusiasm of Croatian medieval historiography in the 1950s” and its “marked orientation towards studying of the economic and social development”. Otherwise, the ideas of V. Klaić and Lj. Hauptmann can be best studied in their original form – see V. Klaić 1897: 14 ff. Hauptmann 1942 and Hauptmann 1950.

¹⁷ Iako ga sam ne spominje, pa se ne može ni govoriti je li čitao njegova djela i bio upoznat s idejama u njima iznesenim, Margetićeva temeljna polazna pozicija (no bez dalje elaboracije) mogla bi se smatrati bliskom ideji „strukturacije“ Anthonyja Giddensa. Giddensova je ideja „strukturacije“ opširno izložena u Giddens 1984, dok dobar sažetak iz kuta povjesničara daje Spiegel 2005: 119-140.

6. i početka 7. stoljeća.¹⁸ Iako oba autora polaze od onoga što o najranijoj povijesti Hrvatske govore u prvome redu narativna vrela, poglavito pak *De administrando imperio* (djelo koje se samo **prispisuje** Konstantinu VII. Porfirogenetu) i *Kronike* Tome Arcidakona (u kojoj je sačuvan i anonimni tekst iz druge polovice 14. stoljeća koji se uobičajeno naziva *Qualiter* ili *Pacta conventa*), ipak se njihova argumentacija tu ne zaustavlja. I jedan i drugi dobrano su se služili kasnijim materijalom, osobito vladarskim i drugim ispravama iz razdoblja nakon 12. stoljeća, pa već i iz toga razloga nije jednostavno odbaciti njihove zamisli. A zajedničko im je to da smatraju kako u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj postoji dvostruki dualizam – iz onoga etničkog, koji je rezultat naknadna osvajanja ratničke populacije koje je dio nosio hrvatsko ime, proizašao je i svojevrstan socijalni dualizam, jer su osvajači i njihovi izravni potomci („plemeniti Hrvati“) predstavljali tijekom cijeloga srednjeg vijeka vladajući sloj društva. Iako ponešto pregruba, formulacija o svojevrstnu etničko-socijalnom dualizmu zaslužuje biti ozbiljno tretirana (donekle je na njezinu tragu i L. Margetić, u mjeri u kojoj je moguće precizno izlučiti njegove zaključke), u svakome slučaju puno više no zamisao o „organ-skome razvoju“ u „etapama“ sukladno nekakvu teško dokučivu planu sila koje nadilaze ljude, izvedena iz davnih ideja F. Račkoga.

***

Nasuprot dakle takvim tradicionalnim pristupima ovdje ću postupiti na taj način da ću prvo izložiti teorijsko polazište svoga izlaganja, upozoriti na one slučajeve – pa onda ih i ilustrirati – u kojima je na vidjelo izlazilo suvremeno, (rano)srednjovjekovno „društveno znanje“ o uređenju društvenih odnosa, da bih na kraju ocrtao društvenu strukturu kako se ona otkriva očima današnjeg istraživača

¹⁸ Stajališta V. Klaića i Lj. Hauptmanna spominje primjerice Raukar 2002: 13, samo da bi ih mogao odbaciti kao zastarjela i prevladana uslijed „polet(a) hrvatske medijevalne historiografije u 50-im godinama“ i „njezina izrazitog usmjeravanja prema proučavanju gospodarskog i društvenog razvoja“. Inače, ideje V. Klaića i Lj. Hauptmanna ponajbolje je ipak pogledati u izvornome obliku – v. V. Klaić 1897: 14 i d.; Hauptmann 1942 i Hauptman 1950.

by Thomas the Archdeacon (which contains the anonymous text from the second half of the 14th century, usually referred to as *Qualiter* or *Pacta conventa*) – their arguments extend further. As both of them amply used the material from later periods, primarily the royal charters and other post-12th-century documents, their ideas cannot be discarded easily. What they have in common is their opinion that there was a double dualism in the early medieval Croatia: From the ethnic dualism that was a result of the subsequent invasions of the warlike population part of which called themselves Croats arose a social dualism of a sort, because the invaders and their direct descendants (“noble Croats”) constituted the ruling class of the society throughout the Middle Ages. Despite being a bit too vague, the formulation about an ethnic-social dualism of a sort deserves to be treated seriously (L. Margetić partly follows this line of reasoning, to the extent in which we can extract his conclusions), in any case much more than the idea of an “organic development” in “stages” that follows some hardly comprehensible pattern of forces not controlled by man, derived from the old ideas of F. Rački.

***

Contrary to these traditional approaches, my approach in this paper will be as follows: I will first explain its theoretical starting point; then I will draw attention to – and later illustrate – those cases in which the contemporary (early) medieval “social knowledge” of the regulation of social relations came to light; and finally, I will outline the social structure as seen through the eyes of a modern researcher and try to explain the circumstances under which it was shaped as such. Here, this means that the discussion will be focused on the 13th century – more specifically, on the period of the fully functional Croatian Duchy or Kingdom, respectively. Of course, this does not mean that my analysis will not include the periods closer to our time, as far as the early 16th century. The reason for choosing this strategy is a very simple one: As the 13th century is a period from which relatively numerous written documents remain, casting plenty of light on those times, it is much easier to discern the outlines of the social system of the day. But this strategy also has its traps: As we cannot simply assert that what we see in the 13th century existed in the earlier periods, always

i pokušao objasniti okolnosti pod kojima je ona u toj formi oblikovana. Ovdje to znači da je fokus rasprave na 13. stoljeću, a zadana destinacija u duljoj perspektivi vrijeme oblikovanja Hrvatske Kneževine odnosno Kraljevstva, što naravno ne znači da se u raščlambi neću kretati u vremenima još bližima našem, sve do početka 16. stoljeća. Razlog je odabiru takve strategije vrlo jednostavan – 13. je stoljeće vrijeme iz kojega potječe već relativno velik broj sačuvanih pisanih tragova života što bacaju vrlo živo svjetlo na taj svijet, pa je onda to i vrijeme u kojemu se puno lakše raspoznaju obrisi uređenja društva. No ta strategija ima i svoje zamke jer nije moguće jednostavno utvrditi da ono što vidimo u 13. stoljeću postoji i u ranijim vremenima, pa je stoga od krucijalne važnosti takvo što doista pouzdano i verificirati, što nije uvijek lako i jednostavno.

Polazna pozicija ovakva istraživanja svakako je spoznaja da ono što nazivamo „društvena struktura“,¹⁹ u bilo kojem obliku od onih najjednostavnijih, kakva je obitelj, do onih vrlo složenih o kojima će ovdje biti riječi, nije nešto što postoji u objektivnom smislu, „stvar u svijetu“ – ona je nasuprot tomu uvijek i samo intelektualna konstrukcija nastala apstrahiranjem iz mnoštva pojedinačnih društvenih interakcija i iz njih proizašlih transakcija, pri čemu se izdvajaju one koje pokazuju obilježja repetitivnosti, pravilnosti i sposobnosti utjecaja (prisile) na ponašanje stvarnih aktera. Usto se odmah mora istaknuti razlika između *emičkog* i *etičkog* promatranja – ono prvo obilježava pogled, shvaćanja i znanje samih aktera, koje ne mora čak ni biti osviješteno, a kamoli i iole sustavno izloženo, dok ovaj drugi način podrazumijeva vanjsko očište promatranja i,

positively verifying such an assertion is crucial – but not always easy.

Certainly, the starting point of such research is the notion that what we call “social structures”,¹⁹ ranging from the simplest ones such as a family to very complex ones which are to be discussed here, does not objectively exist as a “thing in the world”. On the contrary, these structures are always but an intellectual construct created by abstracting them from numerous individual social interactions and the transactions arising from them, particularly singling out those that manifest repetitiveness and regularity and are capable of affecting the behavior of real actors. We should underline here the difference between *emic* and *etic* observations: The former one refers to the analyses, views and knowledge of the actors themselves (which do not necessarily have to be conscious, let alone systematically presented), while the latter one implies an external observer and – in the case of scientific research – a (relatively) high level of theoretical awareness and systematic presentation of the results of abstraction. Since the “structures” are clearly associated with the limitations (force) in behavior, they are necessarily associated with *power*. As the definition of power used by Walter G. Runciman seems particularly pertinent for the issue I am dealing with here, I will reproduce it here more extensively. Runciman believes that *power*, in the sense in which it is manifested in shaping and reproduction of the structures, means “the capacity of persons to affect through either inducements or sanctions what is thought, felt, said or done by other persons, subject to that capacity deriving from the possession of institutional, not personal, attributes - *institutions* being defined in turn as sets of interrelated practices whose rules, which may or

¹⁹ Literatura o „društvenim strukturama“ golema je i strahovito raznolika pa se stoga i minimalno nabranje čini *a priori* promašenim pothvatom, tim više što moje polje istraživanja nije društvena teorija – ovdje se društvena teorija ne vrjednuje niti se ocjenjuje njezina (ne)točnost, već se ona koristi kao oruđe raščlambe za bolje razumijevanje nestalog prošlog svijeta. Stoga tek ističem, uz ona djela koja su već citirana i ona koja će dalje u tekstu biti citirana, poglavito Levi Martin 2009 kao jedno od onih djela koja su vrlo bitno utjecala na moja shvaćanja, pa susedno i ovo izlaganje. Za pregled pak načina na koje se povjesničari mogu poslužiti društvenom teorijom još uvijek relevantan uvid daje Burke 1992.

¹⁹ As the literature on “social structures” is huge and very diverse, making even a short list of relevant works *a priori* seems like a futile effort, all the more so because social theory is not my field of research; this paper does not evaluate and establishes its (in)correctness but merely uses it as a tool for an analysis that would help us better understand the world long gone. I will therefore only single out here – in addition to the works already quoted above and those which are to be quoted further in the text – primarily Levi Martin 2009 as one of the works that had a substantial influence on my views and, consequently, in this paper. As a review of the ways social theory can be used by historians, Burke 1992 is still relevant.

u slučaju znanstvenoga istraživanja, (relativno) visoku razinu teorijske osviještenosti te sustavno izlaganje rezultata apstrahiranja. S obzirom na to da se „strukture“ jasno povezuje s ograničenjem (prisilom) ponašanja, one se neminovno vezuju uz pojam *moći*, a za predmet kojim ću se ovdje baviti čini mi se posebno pertinentnom definicija *moći* od koje polazi Walter G. Runciman te ću je stoga i nešto opširnije reproducirati. Naime, Runciman drži da je *moć*, u onome smislu u kojem se očituje pri oblikovanju i reprodukciji struktura, „sposobnost osobe da poticajima ili kaznama utječe na misli, riječi i djela drugih osoba, sposobnost koja proizlazi iz institucionalnih a ne osobnih atributa, pri čemu se institucije mogu definirati kao niz međusobno povezanih običaja koji mogu a ne moraju biti eksplicitno formulirani ili univerzalno prihvaćeni te se odnose na određive grupe i kategorije ljudi bez obzira na njihov vlastiti izbor ili pristanak. Ovako definirana, *moć* uvijek i svuda ima obilježja recipročnoga odnosa.“²⁰ Kada su „sposobnosti i djela (kojima se utječe na druge) određeni institucionalnim a ne osobnim atributima onda ih obilježava koncept uloga, definiranih kao položaja koji utjelovljuju učestale modele učvršćenih obrazaca ponašanja zasnovanih na zajedničkim vjerovanjima i očekivanjima o sposobnostima njihovih pripadnika da direktno ili indirektno utječu na ponašanje jedni drugih.“²¹ Iz toga Runciman zaključuje da su „uvijek jedini pripadnici društava pojedinačne osobe, budući da samo osobe, a ne grupe, kategorije ili institucije, mogu ostvarivati čine kojima se definiraju posebne prakse pa time i uloge. No (na razini apstrahiranja – M. A.) struktura društva je struktura uloga, ne osoba, pri čemu osoba može utjelovljivati više od jedne uloge.“²²

Sa sviješću o značenju i važnosti „društvenih uloga“ nije teško razumjeti kako su predodžbe o njima ugrađivane u svakodnevno, društveno znanje sastavljeno od niza „tipizirajućih shema“, iz kojih proizlazi rutina u golemu nizu svakod-

may not be either explicitly formulated or universally acknowledged, apply to specifiable groups or categories of persons irrespective of those persons' choice or consent. So defined power is everywhere and always a reciprocal relationship.“²⁰ “Capacities and actions governed by the possession of institutional as opposed to personal attributes are distinguished by the concept of roles, defined as positions embodying consistently recurring patterns of institutional behavior informed by mutually shared beliefs and expectations about their incumbents' capacity directly or indirectly to influence the behavior of each other.“²¹ Based on this, Runciman concludes that “persons are, strictly, the sole members of societies, since it is only they, not groups or categories or institutions, who perform the actions by which practices and therefore roles are defined. But (at the level of abstraction – M. A.) the structure of a society is a structure of roles, not persons, and persons can occupy more than one role.“²²

If one is aware of the meaning and relevance of the “social roles”, it is easy to understand how the ideas about them were embedded in the everyday social knowledge consisting of a series of “typifying schemes” that contribute to the routine of a huge number of everyday transactions.²³ This is the material from which the explanatory schemes of the social reality are then formed in the minds of the contemporaries – the *emic*, or “local social knowledge”,²⁴ which is not easily identified because it is rarely explicated in the preserved written sources, at least when the Early and High Middle Ages in Croatia are concerned. One such source that offers an insight into the ideas of contemporaries – their “local social knowledge” of the structure of their own community (in other words, of the roles defining that structure), is the well-known and already mentioned Vinodol

²⁰ Runciman 1989: 2.

²¹ Runciman 1989: 3.

²² Runciman 1989: 17.

²³ The “typifying scheme” as the main tool for getting along in the everyday world and as the starting point of almost every individual transaction is defined as such in Berger & Luckmann 1991: 45 ff. The way the results of the sociology of knowledge can be used as a tool in historical analyses is lucidly and concisely presented to Croatian readers by Popić 2007.

²⁴ For medieval “explanatory schemes” of the social reality, see Oexle 2000 and Oexle 2001.

²⁰ Runciman 1989: 2.

²¹ Runciman 1989: 3.

²² Runciman 1989: 17.

nevnih transakcija.²³ Upravo se iz toga materijala onda oblikuju objasnidbene sheme društvene stvarnosti kod suvremenika, *emičko* ili „lokalno društveno znanje“,²⁴ no koje nije lako raspoznati jer ga se vrlo rijetko eksplicira u fondu sačuvanih pisanih vrela, bar kad je riječ o svijetu ranoga i razvijenog srednjeg vijeka Hrvatske. Jedno od takvih vrela koje omogućuje uvid u predodžbe suvremenika, njihovo „lokalno društveno znanje“ o strukturi vlastite zajednice, a to će reći ulogama koje su definirale tu strukturu, predstavlja dobro poznat i ovdje već spominjan *Vinodolski zakon* (dalje: *VZ*).²⁵ Iako je vrijeme njegova nastanka relativno kasno, spomenik naime potječe iz 1288. godine, on je vrlo dragocjen ponajprije stoga što je pisan govornim hrvatskim jezikom toga doba, a ne standardnim latinitetom u koji je bilo teško prevesti onodobnu društvenu stvarnost oblikovanu upravo od govornika toga jezika.²⁶ Istodobno literatura nastala iz istraživanja toga vrela razlila se u širinu, kako po polaznim pozicijama autora tako i po zaključcima do kojih su dolazili. Dobrim je dijelom to rezultat navade promatranja *VZ* kao nečega jedinstvenog i neponovljivog uz istodobno oslanjanje na „zdravorazumski“ pristup i čitanje teksta kao da je riječ o modernome hrvatskom jeziku, pa je stoga praktično nemoguće u iole kraćoj formi predočiti rezultate dosadašnjih

²³ „Tipizirajuća shema“ kao glavno oruđe za snalaženje u svakodnevnome svijetu i početna točka praktično svake pojedinačne transakcije definirana je takvom u Berger & Luckmann 1992: 49 i d. (za englesku verziju: Berger & Luckmann 1991: 45 ff). Način na koji se rezultati sociologije znanja mogu koristiti kao oruđe u povijesnim raščlambama hrvatskome čitatelju zorno, precizno i koncizno predočava Popić 2007.

²⁴ Za srednjovjekovne „objasnidbene sheme“ društvene stvarnosti v. Oexle 2000 te Oexle 2001.

²⁵ Tekst *VZ* tiskan je od 1843. godine (prvo moderno izdanje) dosad mnogo puta, a za ovu sam se prigodu koristio izdanjem u Barada 1952.

²⁶ Na važnost vrela srednjega vijeka pisanih vernakularnim jezikom, odnosno govornim jezikom populacije čiji život to vrelo registrira, upozorava Brunner 1992: 155. Tragove starijih slojeva „društvenog znanja“ u *VZ*, u obliku misaonih shema, od kojih neke on naziva „praslavenskim“, kroz jezičnu raščlambu (premda ne i uvijek do kraja uvjerljivo) raspoznaje Katičić 1993. U ovoj prigodi ostavljam po strani raspravu o eventualnim kasnijim dodacima tekstu, što je kao problem nedovoljno pretreseno u postojećoj literaturi.

Codex (hereinafter: *VC*).²⁵ Although created in a relatively late period (in 1288), this monument is precious because it is written in the everyday Croatian language of the day, not in standard Latin (translating the then social reality – created by the very native speakers of the language – into Latin would be a difficult task).²⁶ At the same time, the literature dedicated to this source developed laterally, both in terms of its starting points and in terms of the conclusions reached. This was mostly because the *VC* was usually perceived as something unique; a “common-sense” approach to it was utilized and the text was interpreted as if had been written in modern Croatian. As a result, it is practically impossible to give any brief outline of the papers dedicated to it so far.²⁷ Under such circumstances, it may sound slightly strange to claim that the text became fully comprehensible only relatively recently, in 2001, when Maurizio Levak published an extensive study on a specific problem. Although not too focused and with many unessential assertions and generalizations arising from them which are impossible to prove (I will revisit some of them in this paper), Levak’s study was successful in its main intention. It proved that the term *kmet* that appears in the *VC* should be understood as a Croatian vernacular version of the Latin/Hungarian term *iobagiones castri* which is found in the charters issued by the royal chancery as of the late 12th century (most of such sources originate from that period or later).²⁸ A confirmation of such interpretation, to which M. Levak – surprisingly – paid no attention, can be found in

²⁵ The text of the *VC* has been published many times since its first modern edition in 1843. For this purpose, I used Barada 1952.

²⁶ Brunner 1992: 155 draws attention to the importance of the medieval sources written in vernacular languages – the everyday languages of the populations whose life such sources record. Katičić 1993 identifies the traces of older layers of the “social knowledge” in the *VC*, in the form of mental schemata some of which he calls “Proto-Slavic”, using a linguistic analysis (although not always very convincing). In this paper, I will not discuss possible subsequent additions to the text of the *VC* – a problem inadequately discussed in literature.

²⁷ A representative list and a brief outline of the works that discuss the *VC* one way or another can be found in Kosanović 2010. A somewhat shorter reference can be found in Ravančić 2014.

²⁸ Levak 2001: 68-75. This is exactly why, from now on, I will write this term and all other terms from the *VC* in Italics, just like the texts reproduced from the documents in Latin language are also written in Italics.

rasprava.²⁷ U takvim okolnostima može djelovati pomalo čudno tvrdnja prema kojoj je puno razumijevanje teksta postalo moguće tek relativno nedavno, kad je 2001. godine Maurizio Levak objavio opširnu studiju o jednome specifičnom problemu. Naime, iako ne baš pretjerano fokusirana, s mnoštvom usputnih tvrdnji i iz njih izvedenih uopćavanja koja je na bilo koji način nemoguće dokazati (na neke od njih još ću se vratiti), Levak je uspio u svome središnjem naumu. Dokazao je da pojam „kmet“, koji se pojavljuje u VZ, treba razumijevati kao hrvatsku, vernakularnu inačicu latinsko/mađarskoga pojma *iobagiones castri* koji se od kraja 12. stoljeća (od kada je i sačuvan veći broj takvih vrela) pojavljuje u ispravama nastalim u kraljevskoj kancelariji.²⁸ Potvrda takva tumačenja, na koju M. Levak začudo nije obratio pozornost, može se naći ondje gdje bi se najmanje očekivalo i iz vremena kad se semantičko polje pojma počelo izraziti fokusirati na ono značenje koje on i danas, poglavito u historiografiji, ima. Upravo zato čini se opravdanim na ovome mjestu zastati i u zasebnu ekskursu podrobije pretesti uporabu određenih pojmova izvan ranije postavljenih prostornih i vremenskih odrednica.

***

Početnu točku ovoga razmatranja tvori tvrdnja prema kojoj se u Hrvatskome Kraljevstvu starije značenje pojma „kmet“ održavalo u pisanoj komunikaciji još i u drugoj polovici 15. stoljeća. Jasno to pokazuju dva dokumenta koji se odnose na darivanje pavlinskom samostanu sv. Mikule (Nikole) na Gvozdu, od kojih je starijem formalni autor sam *Matijaš' ... kral'*, a onomu mlađem kojim se potvrđuje odluku iz prvoga *knez' Žigmunt' Fran'kapan'*.²⁹ U oboma se dokumentima,

a least expected place and in a period when the semantic field of the term *kmet* became more focused on the meaning that it has today, particularly in the works of modern historians. This is why I find it justified to make a digression here and analyze in detail the use of certain terms outside the preset spatial and time determinants.

***

This discussion proceeds from the assertion that the earlier meaning of the term *kmet* remained in written communication well into the second half of the 15th century. Evidence for it can be found in two documents regarding the donation to the Pauline monastery of St. Nicholas on the Gvozd Mountain. The formal author of the earlier document is King Mathias (*Matijaš' ... kral'*) himself, while the grantor of the later one, confirming the decision from the older one, is Count Sigismund Frankopan (*knez' Žigmunt' Fran'kapan'*).²⁹ Although both documents originate from a relatively late period, the term *kmet'* is used in them in a very old meaning – the same in which the term *iobagio* is used in the documents written in Latin and issued by the royal chancery in the first half of the 13th century. The charter made on 9 August 1464 in the name of Sigismund Frankopan, regulating the property rights of St. Nicholas' Monastery “on the Gvozd Mountain” (near Modruš) – the rights specified in the earlier charter – expressly says that *knez' Sigismund* made the decision to the benefit of the Pauline friars at the request of King Matthias and Hungarian *kmeti* (*za prošnju krala Matijaša i kmeti ugr'skih'*). This term has exactly the same meaning as in the charter issued in 1200 in the name of Croatian Duke (*Dalmacie, Croacie dux*) Andrew. Written in Latin, it lists the members of the entourage attending the ceremony of his donation to

²⁷ Reprezentativan popis i kratak prikaz djela u kojima se na ovaj ili onaj način razmatra VZ daje Kosanović 2010, a nešto kraći osvrt može se naći u Ravančić 2014.

²⁸ Levak 2001: 68-75. Upravo iz toga ću razloga nadalje pojam, kao i sve ostale pojmove preuzete iz teksta VZ, pisati kurzivom, kao što kurzivom donosim tekstove reproducirane iz dokumenata pisanih latinskim jezikom.

²⁹ Dokumenti su tiskani u Šurmin 1898: 267-268, br. 167, 31. 03. 1463. (ovaj je dokument zapravo uklopljen u prijepis i potvrdnicu što ju je 10. 06. 1471. izdao modruški kaptol,

²⁹ The documents were published in Šurmin 1898: 267-268, no. 167, 31 March 1463 [This document actually constitutes an integral part of the transcription and attestation issued by the Modruš Chapter on 10 June 1471. However, Šurmin did not edit the royal charter as a separate document (as is usual) and he also made a mistake when transcribing the date (he wrote 1466 instead of 1436, as clearly and beyond doubt established Štefanić 1954: 147, n. 34)] and 239-240, no. 145, 9 August 1464. Mažuranić 1975: 508, *s.v. kmet* (with an imprecise quote), draws attention to the use of the term *kmet* “in the meaning of *vassus, vassalus, baro*” in these two cases.

iako potječu iz ovoga relativno kasnog vremena, javlja pojam *kmet'* u vrlo starom značenju, onome u kojem se pojam *iobagio* koristio u latinski pisanim dokumentima sastavljanim u vladarskim kancelarijama tijekom prve polovice 13. stoljeća. Naime, u ispravi od 9. kolovoza 1464. izdanoj u ime Sigismunda Frankopana, kojom su regulirana vlasnička prava pavlina iz samostana sv. Mikule (Nikole) „na Gvozdu“ (kod Modruša), ista ona o kojima je riječ i u starijoj ispravi, izrijekom se veli kako je odluku na korist pavlina knez' Sigismund donio na intervenciju, odnosno za *prošnja krala Matijaša i kmeti ugr'skih'*. Po svome smislu taj je izričaj posve jednak kao i onaj u ispravi izdanoj u ime hrvatskoga hercega (*Dalmacie, Croacie dux*) Andrije 1200. godine, pisanoj latinskim jezikom, gdje se kod opisa njegova darivanja crkvi sv. Krševana u Šibeniku njegova nazočna pratnja nabraja u formuli: *iobagionum vero nomina, qui tunc aderant et huic nostro facto testimonium peribent, hec sunt: Bernardus Spaletinus archiepiscopus, Nicolaus Jadertinus archielectus, Georgius Tinniensis episcopus, Mog comes, Nicolaus banus, Ata comes, Rinardus comes, Dodomerus comes, Domaldus comes, Gregorius comes, Velcena comes et ceteri quam plures*.³⁰ Pojam *iobagio* kao zajednički će se naziv za najviše crkvene i svjetovne dostojanstvenike, nakon Andrijina uspona na kraljevski prijestol, koristiti i u kraljevskoj kancelariji, pa je u takvu značenju uporabljen i u dobro poznatoj „Zlatnoj buli“ iz 1222. godine.³¹ Ovakva uporaba pojma ne

no priređivač nije samu kraljevsku ispravu izdvojio kao poseban dokument, kako se inače uobičajeno postupa kod ediranja u ovakvim slučajevima, a k tomu je pogriješio i u prepisivanju datuma stavivši pogrešno godinu 1466. umjesto 1463., kako to jasno i nedvojbeno utvrđuje Štefanić 1954: 147, bilj. 34) te 239-240, br. 145, 09. 08. 1464. Na uporabu pojma *kmet* „sa značenjem vassus, vassalus, baro“ u ovim dvama slučajevima upozorava Mažuranić 1975: 508, s.v. „kmet“ (s nepreciznim citatom).

³⁰ Isprava iz 1200. godine s popisom nazočnih (svjedoka) hercegova čina tiskana je u *Diplomatički zbornik 2*: 357, br. 330 (naglasio autor). To je najstariji (autoru poznat) slučaj u kojem se pojam *iobagio* (*kmet'*) koristi za opis najužega kruga crkvenih i svjetovnih dostojanstvenika Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva.

³¹ U čl. 10 „Zlatne bule“ (*Diplomatički zbornik 3*: 463) pojmovi se *baro* i *iobagio* koriste kao sinonimi: *De remuneratione filiorum baronum in bello occumbentium. Si quis iobagio habens honorem in exercitu fuerit mortuus ejus filius vel*

the St. Chrysogonus' Church in Šibenik, using the following formula: *iobagionum vero nomina, qui tunc aderant et huic nostro facto testimonium peribent, hec sunt: Bernardus Spaletinus archiepiscopus, Nicolaus Jadertinus archielectus, Georgius Tinniensis episcopus, Mog comes, Nicolaus banus, Ata comes, Rinardus comes, Dodomerus comes, Domaldus comes, Gregorius comes, Velcena comes et ceteri quam plures*.³⁰ Upon Andrew's rise to the royal throne, the term *iobagio* as a common name for the highest church and state dignitaries will also be used by the royal chancery: As such, it was used in this meaning in the famed Golden Bull from 1222.³¹ We can use this as rather solid evidence that the term had had this meaning way back before 1200, when it was first used in a *preserved* document. No conclusions should therefore be drawn from the fact that the oldest known charter in which the term was used in such a meaning is the one issued by Croatian Duke's chancery.

However, for the discussion at hand, it is much more important to see how the practice of the use of the term *iobagio* for designating the members of the highest ranks of the government and other peers can be followed in the documents made in the chanceries of Croatian dukes (Bela and Coloman) in the first half of the 13th century. For example, the charter issued in 1231 in the name of Ruthenian King and Croatian Duke Coloman specifies that he made the decision concerning the Templar lands on the territories under his control “after consulting our *kmeti*” (*deliberato cum iobagionibus nostris consilio*).³² The fact that the terms *kmet'* and *iobagio* are used the same way in two documents spanning almost two

³⁰ The 1200 charter that lists the witnesses attending the Duke's deed was published in *Diplomatički zbornik 2*: 357, no. 330 (Italics by the author). It is the oldest case known to this author in which the term *iobagio* (*kmet'*) is used to describe the highest-ranking church and state dignitaries of the Hungarian-Croatian Kingdom.

³¹ In Article 10 of the Golden Bull (*Diplomatički zbornik 3*: 463), the terms *baro* and *iobagio* are used as synonyms: *De remuneratione filiorum baronum in bello occumbentium. Si quis iobagio habens honorem in exercitu fuerit mortuus ejus filius vel frater congruo honore sit donandus*; in Article 30 (*Diplomatički zbornik 3*: 466), the holders of the four highest offices in the King's government apparatus are designated with the terms *iobagiones – Item, preter hos quatuor iobagiones, scilicet palatinum, banum, comites curiales regis et reginae, duas dignitates nullus teneat* (Italics in both quotes by the author).

³² *Diplomatički zbornik 3*: 341, no. 300.

ostavlja puno mjesta dvojbi glede toga da se pojam naširoko koristio u ovakvu značenju i daleko prije 1200. godine, kad je prvi put zabilježen u nekome od *sačuvanih* dokumenata, pa stoga ne bi valjalo izvlačiti bilo kakve zaključke iz činjenice da je najstarija isprava koja registrira takvu uporabu upravo ona izašla iz kancelarije hrvatskoga hercega.

No za raspravu u trenutnome fokusu mnogo je važnije kako se uporaba pojma *iobagio* za označavanje pripadnika najužega kruga vlasti i moći kao običaj može pratiti u dokumentima nastalim u kancelariji hrvatskih hercega (Bele i Kolomana) tijekom prve polovice 13. stoljeća – primjerice u ispravi izdanoj 1231. u ime rutenskoga kralja i hrvatskoga hercega Kolomana stoji da je odluku koja se odnosi na posjede templara na području njegove vlasti donio „uz savjet naših kmetova“ (*deliberato cum iobagionibus nostris consilio* – naglasio autor).³² Činjenica da se u dvama dokumentima koje vremenski razdvajaju skoro dva i pol stoljeća pojmovi *kmet'* i *iobagio* koriste na jednak način, nije jedina značajka koja povezuje ispravu izdanu u ime rutenskoga kralja i hrvatskoga hercega Bele 1231. s ispravom izdanom u ime Sigismunda Frankopana 1464. U obama se dokumentima, naime, ti isti pojmovi koriste i u, iz današnjega kuta, posve oprečnu značenju, za opis najnižega sloja podložnika – u ispravi iz 1231. u dispoziciji se naime navodi kako se određena podavanja neće utjerivati od „prije rečenih redovnika ili njihovih ljudi, odnosno kmetova koji borave na njihovoj zemlji“ (*a predictis fratribus vel eorum hominibus sive iobagionibus super terram ipsorum commorantibus* – naglasio autor); u ispravi izdanoj 1464. govori se o tome kako je knez Sigismund odlučio samostanu dati kmeta *ednoga ... ki rečeni kmet' daval' e rečenome kloštru* osam zlatnika godišnje, no nakon nekoga vremena, nastavlja tekst pripovijedanje u kneževo ime, *rečenoga kmeta mi uzesimo v naše ruke* (naglasio autor).³³ U obama su slučajevima dakle

and a half centuries is not the only characteristic associating the 1231 charter of the Ruthenian King and Croatian Duke Bela with the 1464 charter of Sigismund Frankopan. In both documents, these terms are also used in, from today's perspective, a completely opposite meaning – to describe the lowest-ranking subjects: The 1231 charter specifies in its disposition that certain taxes will not be enforced “from the abovementioned monks or their men, or the *kmeti* living on their land” (*a predictis fratribus vel eorum hominibus sive iobagionibus super terram ipsorum commorantibus* – Italics by the author). As for the 1464 charter, it tells us how King Sigismund decided to give one *kmet* to the monastery and that... “the said *kmet'* was giving to the said monastery” eight ducats per year; after a while, the document says – in the Duke's name – that “*we took over the said kmet'*” (Italics by the author).³³ Thus, in both cases, the terms *kmet'* and *iobagio* designated a **subject in general, regardless of his social status**. This meaning of the term *iobagio* disappears from the documents in Latin after the mid-13th century. In the subsequent periods, in this context, the term is primarily used for a subject who farms the land formally owned by someone else (*sessio iobagionalis*) and who therefore owes certain levies to that owner.

However, in everyday Croatian language,³⁴ the term *kmet'* clearly maintained its old, broader meaning³⁵ until the second half of the 15th century, as can be seen in the second charter quoted here, the one

³³ Šurmin 1898: 239.

³⁴ To avoid any misunderstanding as regards the name of the language, we should point out that everyday language is the one called “Croatian language” (“hrvatski”/“hervatski”) in the VC: see Article 1 (*ki za biskupom stoi v toi istoj crikvi zove se hrvatski malik, a vlaški macarol* – Barada 1952: 98) and Article 72 (*poslan od dvora, komu poslu se govori hervatski 'arsal'* – Barada 1952: 130). For the problems concerning the name of the language from the 13th century on, see also Ančić 2013: 192 ff, as well as n. 40 in this text.

³⁵ The broader – and certainly older – meaning of the term *kmet* did not remain unnoticed in the discussions on the VC (see, e.g. Raukar 1992: 161). However, this was mostly ignored in favor of the specific meaning of “feudal subject”. The only exception here are the views of Nada Klaić (N. Klaić 1962) which, if “stretched” a bit, can be considered very similar to what M. Levak stated more specifically much later. In the time when N. Klaić's study was published, her views met with almost unanimous criticism, same as the views of M. Levak in their time.

frater congruo honore sit donandus; u čl. 30 pak (*Diplomatički zbornik* 3: 466) nositelji četiriju najviših funkcija u kraljevskome aparatu vlasti označeni su upravo pojmom *iobagiones* – *Item, preter hos quatuor iobagiones, scilicet palatinum, banum, comites curiales regis et reginae, duas dignitates nullus teneat* (naglasak u obama citatima autorski).

³² *Diplomatički zbornik* 3: 341, br. 300.

³³ Šurmin 1898: 239.

pojmovi *kmet'* i *iobagio* označavali **podanika, podložnika uopće, bez obzira na njegov društveni status**, pri čemu se takvo značenje pojma *iobagio* gubi u latinski pisanim dokumentima nakon sredine 13. stoljeća, pa se on u tome kontekstu nadalje koristi poglavito za podložnika koji drži i obrađuje formalno tuđu zemlju (*sessio iobagionalis*) te je zbog toga dužan određena davanja.

No u hrvatskom se govornom jeziku³⁴ očito pojam *kmet'* zadržava u onome starijem i širem značenju³⁵ sve do druge polovice 15. stoljeća, kako se to jasno očituje i u drugoj citiranoj ispravi, onoj izdanoj 1463. Posebnu pak pozornost u tome slučaju valja usmjeriti na činjenicu da je isprava formalno sastavljena i izdana od kraljevske kancelarije, pri čemu ipak ne bi valjalo prebrzo zaključivati kako je kralj Matija Korvin u toj instituciji imao i poseban, „hrvatski odjel“. Naime, uz ovu sačuvana je samo još jedna kraljevska isprava pisana hrvatskim jezikom, ali ćirilicom, a njezin je destinatar opat Aleksandar, dok se sadržajno odnosi na davanje stanovitih posjeda u Humskoj zemlji i širem dubrovačkom zaleđu.³⁶ Okolnosti izdavanja obiju tih vladarskih isprava mogu se nasreću relativno precizno rekonstruirati, pa se kroz tu rekonstrukciju jasno pokazuje kako je takva praksa bila očito rijetkost u odnosu na institucionalizirani oblik djelovanja Matijine (kraljevske) kancelarije. Naime, ostavljajući ovdje po strani slučaj darovnice opatu

issued in 1463. In this instance, particular attention should be paid to the fact that the charter was formally made and issued by the royal chancery. We should not, however, rush to the conclusion that King Matthias Corvinus had a separate “Croatian department” in that institution. Besides this one, there remains only one royal charter written in the Croatian language (written in Cyrillic script, addressed to Abbot Alexander, which tells us about the donation of certain landed properties in Hum and greater Dubrovnik area).³⁶ Fortunately, the circumstances in which both of these royal charters were issued can be recreated rather accurately. This helps us understand that such a practice was rare compared to the institutionalized functioning of King Matthias’ chancery. Leaving aside the case of the deed of donation to Abbot Alexander (which deserves to be discussed in detail as such), the charter issued on 31 March 1463 was made when the Hungarian Diet was convened. On this occasion, the Diet passed a special royal decree on the Kingdom’s defense against the Ottoman Empire, which explains the presence of Count Sigismund Frankopan.³⁷ The discussions that took place on this occasion clearly included Count Sigismund’s donations to the Pauline Monastery of St. Nicholas. It seems likely that Stanislav Poljak, the Vicar of the Pauline Vicariate, which encompassed the Monastery of St. Nicholas (and which was also the Vicar’s residence), was present at the discussion. Poljak is mentioned in a number of sources from that period.³⁸ The fact that the charter is structured as an order to the *por'kulabom'* (castellans) in Otočac

³⁴ Za izbjegavanje bilo kakvih nesporazuma glede imena jezika valja upozoriti kako se upravo govorni jezik u VZ naziva „hrvatskim“ – v. čl. 1 (*ki za biskupom stoi v toi istoj crikvi zove se hrvatski malik, a vlaški macarol* – Barada 1952: 98) i čl. 72 (*poslan od dvora, komu poslu se govori hervatski 'arsal'* – Barada 1952: 130). Za probleme oko naziva za jezik od 13. stoljeća nadalje v. također i Ančić 2013: 192 i d., ali i ovdje bilj. 40.

³⁵ Šire, i svakako staro, značenje pojma *kmet* nije ostalo nezamijećeno ni u raspravama oko VZ (v. primjerice Raukar 1992: 161), no to se uglavnom zanemarivalo za račun onoga užeg i specifičnog obilježavanja (kako se to uobičajeno, premda nejasno, veli) „feudalnog podložnika“. Jedini izuzetak u tome smislu predstavljaju stajališta Nade Klaić (N. Klaić 1962) koja se, uz malo „natezanja“, mogu smatrati vrlo sličnima onome što je mnogo kasnije jasno precizirao M. Levak – s takvim je stajalištima, međutim, N. Klaić u vrijeme pojave svoje studije naišla na gotovo jedinstven negativan odgovor, kao uostalom i M. Levak u svoje vrijeme.

³⁶ Isprava izdana 2. studenog 1465. *na brodu savskom'* u ime kralja Matije Korvina tiskana je u Stojanović 1934: 409-410, br. 1020.

³⁶ The charter issued “in Brod on the Sava River” (*na brodu savskom'*) on 2 November 1465 in the name of King Matthias Corvinus was published in Stojanović 1934: 409-410, no. 1020.

³⁷ For the Diet of March 1463 and the text of the royal decree, see Döry 1989: 131-139. Historiography has not offered a clear answer as to who participated the gatherings described as *congregacio generalis* or *conuencio generalis*, particularly because the preserved sources are of such nature that they do not allow further analyses – cf. Garay 1996: XXXI ff.

³⁸ For the overview of the sources mentioning Stanislav Poljak, see Štefanić 1954: 144-145. It was this very Stanislav that requested and obtained in Modruš Chapter the notarized transcription of the “royal” charter issued on 31 March 1463. Given the fact that the “royal” order contained a clause stipulating that the charter should be returned to the issuer after reading (*a ta list' proš'avši imite opet vratiti onomu ki gavam' da* – Šurmin 1899: 268), it is clear that it was in the possession of St. Nicholas’ Monastery.

Aleksandru, koji zaslužuje opširniju elaboraciju, isprava izdana 31. ožujka 1463. nastala je u sklopu održavanja državnog sabora, rezultat kojega je bio i poseban kraljevski dekret o obrani Kraljevstva od Turaka, pa je u tom kontekstu posve razumljivo zašto je uopće knez Sigismund Frankopan bio nazočan.³⁷ U raspravama vođenim tom prigodom očito je bilo riječi i o darivanjima kneza Sigismunda pavlinskome samostanu sv. Mikule/Nikole, pri čemu se čini vjerojatnim da je u tome sudjelovao vikar pavlinske vikarije koja je obuhvaćala i taj samostan, u kojemu je inače vikar i rezidirao, a riječ je o Stanislavu Poljaku, osobi koja se pojavljuje u nizu vrela iz toga doba.³⁸ Činjenicu pak da je isprava artikulirana kao nalog *por'kulabom'* (kaštelanima) u Otočcu i Gacki, koji se pri tome označuju kao „kraljevi ljudi“ (*Matijaš ... kral' ... vernim' našim' hrabar'nikom'*), svakako treba dovesti u vezu s jasno iskazanim željama i nastojanjima kralja Matije Korvina da posjede kneza Sigismunda Frankopana, koji nije imao muških potomaka, nakon njegove smrti prisvoji kruni, odnosno osigura raspolaganje njima.³⁹

Zašto je pri tome odabrana forma naloga pisanog hrvatskim jezikom, nije baš posve jasno, no valja upozoriti na to da je u kraljevskoj kancelariji, ako ne uvijek, a onda vrlo često bar u 15. stoljeću bilo ljudi kojima je hrvatski bio materinski jezik, pa su bili u stanju kod ovjere i prevoditi hrvatski pisane dokumente na latinski.⁴⁰ No već i sam postupak

³⁷ Za sabor iz ožujka 1463. i tekst kraljevskoga dekreta v. Döry *et. al.* 1989: 131-139. Na pitanje tko je sve sudjelovao na skupovima koji su označeni pojmom *congregacio generalis* ili *conuencio generalis* nema jasna odgovora u historiografiji, poglavito stoga što su sačuvana vrela takva da ne omogućuju detaljnije raščlambe – usp. Garay 1996: XXXI i d.

³⁸ Za pregled vrela u kojima se spominje Stanislav Poljak v. Štefanić 1954: 144-145. Upravo je isti taj Stanislav tražio i dobio u modruškome kaptolu ovjeren prijepis „kraljevske“ isprave izdane 31. ožujka 1463. S obzirom na činjenicu da je taj „kraljevski“ nalog imao i klauzulu kojom se nakon čitanja isprava imala vratiti onomu tko ju je pokazao (*a ta list' proš'avši imite opet vratiti onomu ki ga vam' da* – Šurmin 1899: 268), jasno je da ga je u posjedu držao samostan sv. Mikule/Nikole.

³⁹ V. Klaić 1901: 252-254; Grgin 2001: 81, dvoji oko Klaićeve interpretacije, no njegovi argumenti ne djeluju uvjerljivo.

⁴⁰ U „tajnoj kancelariji“ (*secreta cancellaria*) kralja Sigismunda 20-ih je godina 15. stoljeća „protonotar“ bio stanoviti Grgur Jurjev „od roda“ (*generacio*) Tetačić iz Gregoriovca, koji je taj

and Gacka, designated as “King’s men” (*Matijaš ... kral' ... vernim' našim' hrabar'nikom'*), certainly had to do with King Matthias Corvinus’ clearly manifested intention and effort to claim for and make available to the crown the estates of Count Sigismund Frankopan after his death (the Count did not have any male descendant).³⁹

Although the reasoning behind writing the order in Croatian language is not quite clear, we should mention that in the 15th century the royal chancery fairly often included Croatian native speakers who could translate documents from Croatian into Latin when notarizing them.⁴⁰ The fact that translations were involved indicates that the *modus operandi* of the institution did not include implicitly the use of Croatian vernacular (or Hungarian, for that matter).

³⁹ V. Klaić 1901: 252-254; Grgin 2001: 81, has doubts about Klaić’s interpretation. However, his arguments are not convincing.

⁴⁰ In the 1420s, in King Sigismund’s “secret chancery” (*secreta cancellaria*) there was a “protonotary” named Grgur Jurjev of the Tetačić lineage (*generacio*) from Gregoriovac. He used his position to obtain for himself and his relations a King’s attestation for a forged deed of donation dated to 1240 [the document is now in the Hungarian State Archives (MOL) and its scan can be found on the Internet page <https://archives.hungaricana.hu/en/charters/search/>, call number DF 275096, 2 August 1426; all the documents from these Archives are available the same way and will be quoted hereinafter as MOL DL or MOL DF]. Approximately at the same time, another notary – Michael from Raven in Križevci County – was employed in the chancery. He would soon advance to the position of the “King’s procurator” (*procurator regius*, or *procurator causarum*). In 1430, while holding that post, he obtained from Sigismund the royal privilege of nobility for the *iobagiones castri* of the Kalnik region. During the reign of Ladislaus II – and later, during Matthias Corvinus – Ivan Vitez of Sredna and his nephew Janus Pannonius held important positions in the King’s administration, including the chancery (v. Birnbaum 1981 and Grgin 2001: 45-71). The charter of 22 April 1480 (Teleki 1857: 119-122) proves that the Matthias Corvinus’ chancery also translated the documents written in Croatian language (Teleki 1857: 119-122). Inserted in this charter were the translations of the charters of 4 January 1421 and 5 March 1466, respectively (for the original Glagolitic text of the documents, with added Latin translations made in the royal chancery, see Bratulić 2017: 64-65, no. 26 and 175-179, no. 759). The translation procedure was described as follows: the charter was first written *litteris Croaticis priuilegialiter*, so they had to be *de huiusmodique litteris et vocabulis Croaticis in Latinum transponi et interpretari*; as a result, *vt ex eisdem litteris Croaticis interpretari potuit tenor talis est* (Teleki 1857: 120)

prevođenja u toj situaciji jasno pokazuje da *modus operandi* te institucije nije podrazumijevao uporabu hrvatskoga (kao uostalom ni mađarskog) vernakulara. Stoga se čini posve vjerojatnim kako je u ovoj konkretnom slučaju nalog *por'kulabom'* pisala osoba izvan toga kulturnog kruga, što se daje potvrditi sličnošću jezičnoga idioma toga dokumenta i isprave izdane u ime kneza Sigismunda 1464. Naime, izričaj *za prošnjo krala Matijaša i kmeti ugr'skih*, kako je zabilježen u ispravi iz 1464. godine, i onaj iz 1463. u kojem se veli da je knez Sigismund *odpustil'* pavlinskome samostanu sv. Mikule stanovite posjede *ovdi pred' veličan'stvieim našim' i pred' prelati i kmeti našimi*, opisuju isti događaj – sabor iz ožujka 1463. godine. Ne samo to – formula *pred' prelati i kmeti našimi* zapravo je doslovan prijevod latinske formule koja se čita i u samome kraljevskom dekretu od 29. ožujka 1463. i koji glasi: *constitutis nobis unacum fidelibus nostris prelati, baronibus et nobilibus regni*.

položaj iskoristio kako bi sebi i svojim srođnicima ishodio kraljevsku potvrdnicu za jednu krivotvorenu darovnicu datiranu u 1240. godinu (dokument u Mađarskome državnom arhivu (MOL), a snimak je dostupan na internetskoj stranici <https://archives.hungaricana.hu/en/charters/search/> pod signaturom DF 275096, 02. 08. 1426.; svi dokumenti iz toga arhiva dostupni na isti način bit će ovdje nadalje citirani kao: MOL DL ili MOL DF). Nekako u isto doba u dvorsku je kancelariju, kao „notar“, dospio Mihovil iz Ravena u križevačkoj županiji, koji će uskoro napredovati do položaja „kraljevskog odvjetnika“ (*procurator regius*, odnosno *procurator caesarum*), da bi s toga mjesta, između ostaloga, izradio 1430. godine kod Sigismunda kraljevski privilegij plemićkoga statusa za *iobagiones castri* Kalnika te ostao služiti na visokim dvorskim položajima sve do smrti, iza 1441. godine (Pálosfalvi 2014: 150-152). U doba Ladislava II. i kasnije Matije Korvina važne uloge u kraljevskoj administraciji, pa time i u kancelariji, igrali su Ivan Vitez od Sredne i njegov nećak Janus Pannonius (v. Birnbaum 1981 te Grgin 2001: 45-71). Sposobnost prevođenja dokumenata pisanih hrvatskim jezikom u kraljevskoj kancelariji Matije Korvina zasvjedočuje isprava od 22. travnja 1480. (Teleki 1857: 119-122) u koju su inserirani prijevodi isprava od 4. siječnja 1421. i 5. ožujka 1466. (izvorni glagoljski tekst dokumenata, s dodanim latinskim prijevodima nastalim u kraljevskoj kancelariji, u Bratulić 2017: 64-65, br. 26 te 175-179, br. 759). Postupak je prevođenja opisan tako da je prvo navedeno kako su isprave pisane *litteris Croaticis priuilegialiter* te ih je stoga trebalo *de huiusmodique litteris et vocabulis Croaticis in Latinum transponi et interpretari*; rezultat toga postupka *vt ex eisdem litteris Croaticis interpretari potuit tenor talis est* (Teleki 1857: 120)

It is very likely that, in this specific case, the order to the *por'kulabom'* was written by a person from outside that cultural circle. Evidence of it is the similarity between the idiom used in this document and the one in a charter issued in the name of Count Sigismund in 1464. The expression *za prošnjo krala Matijaša i kmeti ugr'skih*, as found in the 1464 charter, and the expression from the 1463 charter specifying that Count Sigismund has *odpustil'* (transferred) to the Pauline Monastery of St. Nicholas certain landed property *ovdi pred' veličan'stvieim našim' i pred' prelati i kmeti našimi*, describe the same event – the Diet of March 1463. What's more, the formula *pred' prelati i kmeti našimi* represents a literal translation of the Latin formula found in the royal decree of 29 March 1463 which reads: *constitutis nobis unacum fidelibus nostris prelati, baronibus et nobilibus regni*.

The 1463 and 1464 documents are very important for this discussion because they leave no doubt that, as late as the second half of the 15th century, the semantic field of the term *kmet'* in the everyday use in Croatian lands was much broader than what historiography has assumed. It described the state of subjection, regardless of the social status: *kmeti* were peers and noblemen as compared to the King, but also peasants who had to pay their “masters” for the land they were farming. As a practical consequence, a historian studying the medieval period has hard time understanding and interpreting the traces of the world gone by; in every particular situation, he or she must establish the meaning of the term on the basis of the context.

I will use two documents to illustrate this procedure and the extent to which it supports M. Levak's interpretation. These documents were made within two days and their contents are similar, describing the situation in the late 14th century in a region that had belonged to the Croatian Kingdom until the late 11th century. The first document was written in Latin and issued in Kožljak on 31 October 1395. It is a charter of foundation of the Pauline monastery at Lake Kožljak (Čepić) (which was dried up in the 20th century).⁴¹ The second document was written in Croatian and issued in Divin (Duino) on 2 November 1395. It is a protocol on boundary demarcation

⁴¹ The document was published in Kandler IV: no. 869. For the Monastery of Blessed Virgin Mary and its remains, see Bradanović 2012.

Za raspravu u ovoj prigodi dokumenti su dakle iz 1463. i 1464. vrlo važni jer nedvojbeno dokazuju da je u živoj jezičnoj praksi hrvatskih krajeva još u drugoj polovici 15. stoljeća semantičko polje pojma *kmet'* bilo daleko šire od onoga što se u historiografiji predmnijeva – njime se opisivao podložnički odnos, bez obzira na društveni status, pa je „kmet“ bio i velikaš ili plemić u odnosu na kralja, kao i seljak koji je za zemlju što ju je obrađivao plaćao podavanje svome „gospodaru“. Praktična konsekvencija takva stanja jest to da je povjesničaru srednjeg vijeka uvelike otežan posao razumijevanja i interpretacije tragova prošloga svijeta, odnosno stavljaga u poziciju u kojoj značenje pojma mora u svakoj prigodi odrediti kontekstualno.

Kako takav postupak može izgledati i u kojoj mjeri onda on podupire tumačenje M. Levaka, pokazat ću na primjeru dvaju dokumenata nastalih u rasponu od svega dva dana, koji su čak i sadržajno povezani, a donose informacije o prilikama kakve su vladale krajem 14. stoljeća na jednome području što je do kraja 11. stoljeća pripadalo Hrvatskom Kraljevstvu. Prvi od tih dokumenata, pisan latinskim jezikom i izdan u Kožljaku, nosi nadnevak 31. listopada 1395. i predstavlja akt o utemeljenju pavlinskoga samostana na Kožljačkom (odnosno Čepićkom) jezeru (koje je tijekom 20. stoljeća nestalo potpunim isušivanjem).⁴¹ Drugi je dokument sastavljen 2. studenoga 1395. u Divinu, na hrvatskom jeziku, i predstavlja neku vrstu zapisnika o postupku razgraničenja između dviju jurisdikcija, Mošćenica i Kožljaka.⁴² Za razumijevanje obaju ovih, jasno povezanih dokumenata (drugi se dokument u formuli svjedoka izravno referira na čin registriran prvim dokumentom),⁴³ valja svakako naznačiti nekoliko stvari.

⁴¹ Dokument je objavljen u Kandler IV: br. 869. Za samostan blažene djevice Marije i njegove ostatke v. Bradanović 2012.

⁴² Dokument je u najnovije vrijeme ponovno tiskan u latinskoj transkripciji glagoljskoga izvornika u Bratulić 2017: 39-41.

⁴³ *I tada prizva gospod' Jerman' dobre ljudi pred kēmi to bē zapisano: najprvo bē fratar Ivan' Polak', prēur' i vikar' od svetoga Mikuli od modruškoga Gvozda ki tada bēše prišal svoju bratiju prijet' danu njim' crēkav' poli jezera, ku njim da gospod' Jerman' – Bratulić 2017: 42.* U prvome dokumentu također se spominje Ivan Poljak (*Praesentibus ... Fratres Joanne Polono ejusdem Ordinis in nemore Modrussiano apud Sanctum Nicolaum, pro tunc Vicario – Kandler IV: br. 869*), ali se nakon njegova imena navode i sva „braća“ koja su tada preuzela darivanu crkvu i utemeljila samostan. Nije bez interesa upravo u ovoj prigodi naglasiti kako je Ivan Poljak bio prior istoga onog pavlinskog samostana sv. Mikule na koji se odnose ranije raščlanjene isprave iz 1464. i 1466. godine.

between two jurisdictions, Mošćenice and Kožljak.⁴² To be able to understand these two clearly linked documents (the list of witnesses in the latter document is directly related to the act recorded in the former one),⁴³ we must point out a few things here.

First of all, it should be pointed out that the area between Rječina and Labin belonged to the Croatian Kingdom, serving as its border region with the Holy Roman Empire, until it too was incorporated into the Empire in late 11th century.⁴⁴ There can hardly be any dilemma that both Mošćenice and Kožljak belonged to the Croatian Kingdom. While the status of the latter site is more disputed in that sense, it is located on the Mount Učka southern slopes, and was clearly an important segment of the fortified border between the Croatian Kingdom and the Holy Roman Empire⁴⁵, because it was surrounded with smaller fortresses (Humac⁴⁶ and Gradec⁴⁷) that carried

⁴² The document was recently reprinted in a Latin transcription of the Glagolitic original in Bratulić 2017: 39-41.

⁴³ *I tada prizva gospod' Jerman' dobre ljudi pred kēmi to bē zapisano: najprvo bē fratar Ivan' Polak', prēur' i vikar' od svetoga Mikuli od modruškoga Gvozda ki tada bēše prišal svoju bratiju prijet' danu njim' crēkav' poli jezera, ku njim da gospod' Jerman' – Bratulić 2017: 42.* The first document also mentions Ivan Poljak (*Praesentibus ... Fratres Joanne Polono ejusdem Ordinis in nemore Modrussiano apud Sanctum Nicolaum, pro tunc Vicario – Kandler IV: no. 869*), but his name is followed by all “fathers” who took over the donated church and founded the monastery. It is certainly of interest to underline in this context that Ivan Poljak was the prior of the Paulist St. Nicholas' Monastery mentioned in those two earlier analyzed charters from 1464 and 1466, respectively.

⁴⁴ Historical analyses have not yet managed to explain fully the circumstances in which the Croatian Kingdom lost these parts. This remains a problem for modern historians – cf. the analysis offered by N. Klaić 1975: 375 ff, and also the elaborate presentation of the problem and an attempted (unsuccessful) final solution by L. Margetić 1990: 39-66.

⁴⁵ In his monograph on the Counts of Gorizia and Istria, Peter Štih implies that Kožljak is an integral part of the Empire, without that segment of “Croatian history” (Štih 2013: 136). However, the arguments that followed challenged such a viewpoint.

⁴⁶ Humac is *turris ... sita prope dictum castrum* and it was considered part of the Kožljak feud (Štih 2013: 140).

⁴⁷ In the 14th century, *Gradisch pey Cosliach* is mentioned as a separate unit (Štih 2013: 140, n. 27), but the charter of foundation of the Pauline monastery leaves no doubt: When specifying the boundaries of the estate donated to the newly established monastic community, it clearly says *Prima siquidem et principalis meta Ecclesiae praefactae terrarum arabiliium incipit in parte Occidentis a loco antiqui Castris in Sylva penes Lacum jacentis, quod dicebatur Gradec* (Kandler IV: br. 869).

U prvome je redu važno istaknuti kako je područje između Rječine i Labina sve do kraja 11. stoljeća bilo dio Hrvatskoga Kraljevstva, na granici sa Svetim Rimskim Carstvom, no negdje potkraj 11. stoljeća ti su krajevi bili pripojeni Carstvu.⁴⁴ Teško može biti dvojbe glede toga da su i Mošćenice, ali i Kožljak bili dio toga istog prostora – ovaj drugi lokalitet, koji je u tome smislu mnogo sporniji, leži na južnim padinama Učke i očito je bio važna točka utvrđene granice Hrvatskoga Kraljevstva i Svetog Rimskog Carstva,⁴⁵ jer je okružen manjim utvrdama (Humac⁴⁶ i Gradec⁴⁷) s hrvatskim nazivima. Predodžbe kakve su u ovo doba vladale o tome prostoru mogu se razabrati iz toga što je pri opisu granica između Kožljaka i Mošćenica početna pozicija bila na točki za koju se u dokumentu veli da je *na cêstê ka gre v Istru od Mošćenic'*,⁴⁸ dok se za Mošćenice i uopće cijeli kraj do Rječine još i u ovo doba čak i u kancelariji akvilejskoga patrijarha znao rabiti pojam „Meranija ili Hrvatska“.⁴⁹ Jasno je dakle kako

⁴⁴ Dosadašnje povijesne raščlambe nisu uspjele do kraja rasvijetliti okolnosti u kojima su ovi krajevi bili izgubljeni za Hrvatsko Kraljevstvo, pa to ostaje otvoren historiografski problem – usp. raščlambu što je predočava N. Klaić 1975: 375 i d., ali i opširan prikaz stanja problema i (ipak neuspjeli) pokušaj konačna rješenja u L. Margetić 1990: 39-66.

⁴⁵ Peter Štih u monografiji o Goričkima i Istri implicitno podrazumijeva kako je Kožljak integralni dio Carstva, bez onoga segmenta „hrvatske povijesti“ (Štih 2013: 136), no argumenti koji slijede jasno opovrgavaju takvo stajalište.

⁴⁶ Humac je *turris ... sita prope dictum castrum* i pripadao je sastavu kožljačkog feuda (Štih 2013: 140).

⁴⁷ *Gradisch pey Cosliach* u 14. stoljeću navodi se kao zasebna jedinica (Štih 2013: 140, bilj. 27), ali akt o utemeljenju pavlinskoga samostana ne ostavlja mjesta dvojbi – kod navođenja granica posjeda dodijeljena novoj samostanskoj zajednici jasno se veli *Prima siquidem et principalis meta Ecclesiae praefactae terrarum arabilium incipit in parte Occidentis a loco antiqui Castri in Sylva penes Lacum jacentis, quod dicebatur Gradecz* (Kandler IV: br. 869).

⁴⁸ Bratulić 2017: 40.

⁴⁹ Rukopis iz 80-ih godina 14. stoljeća koji se u literaturi uobičajeno naziva *Thesaurus ecclesiae Aquileiensis* predstavlja zapravo inventar patrijaršijskoga arhiva i dostupan je u tiskanome izdanju iz 1847. (do kojega nisam mogao doći), ali i u obliku fotografija izvornika na internetu (http://archivodistatoudine.beniculturali.it/inventari/Thesaurus_Ecclesiae_Aquileiensis.pdf – pristup ostvaren 04. 01. 2019.). Taj inventar sadrži između ostaloga (fol. 123v i d.) i prijepis kancelarijskoga registra opisan kao *Capitulum de feudis in scriptis et inuestituris eorum tempore reuerendissimi in Christo patris et domini domini Marquardi ... Aquilegensis ... patriarche*

Croatian names. We can also ascertain the perceptions of this region from the description of the border between Kožljak and Mošćenice: its starting position is described in the document as “on the road that goes from Mošćenice to Istria” (*na cêstê ka gre v Istru od Mošćenic'*).⁴⁸ Even the chancery of the Patriarch of Aquileia used the term “Merania or Croatia” for Mošćenice and the whole territory that extended to Rječina.⁴⁹ Clearly, the collective memory of belonging to the Croatian Kingdom was still very strong (for it was from here – “Merania or Croatia” – as they used to describe it in the Patriarch’s chancery, that one

⁴⁸ Bratulić 2017: 40.

⁴⁹ The manuscript from the 1380s, usually referred to in literature as *Thesaurus ecclesiae Aquileiensis*, is actually an inventory of the Patriarchy’s archives. It was printed in 1847 (although I did not manage to get hold of this edition) and the photographs of the original can be found on the Internet pages: (http://archivodistatoudine.beniculturali.it/inventari/Thesaurus_Ecclesiae_Aquileiensis.pdf - pristup ostvaren 04.01.2019.). Among other things, the inventory also contains (fol. 123v ff) a transcript of a chancery register described as *Capitulum de feudis in scriptis et inuestituris eorum tempore reuerendissimi in Christo patris et domini domini Marquardi ... Aquilegensis ... patriarche de quibus patet in notis et instrumentis olim ser Iohannis notarii olim ser Gubertini ...*. The registers of the charters transcribed here include the one of 10 June 1367 (fol. 127v) – a testimony of the formal complaint and request made by Patriarch Markward to Hugo of Duino concerning fulfillment of his vassal obligations. Ljudmil Hauptmann was the first one to draw attention to it long ago (cf. the information obtained from Hauptmann as quoted in Margetić 1990: 57). I give here the entire transcript of the document due to its importance: *Dictis millesimo et indicione, die X mensis iunii. Venerunt ad presentiam nobilis militis Vgonis de Duyno ambaxiatoris domini patriarche prefati venerabilis dominus Eberhardus et nobilis miles dominus Federicus de Randcch et eidem domino de Duyno (responderunt –cancelled) exposuerunt pro parte ipsius domini patriarche quod ipse debebat facere sicut sui antecessores, scilicet recipere in feudum ab ecclesia Aquilegense castrum Duyni et castrum Pren cum omnibus appendiciis eorum et totum quod habet in Meran siue in Croacia prout ibidem coram ipso domino de Duyno produxerunt quoddam publicum instrumentum scriptum manu Conradi notarii de ciuitate Austrie sub anno domini M CCLVI, indicione XIII, die XII exeunte iunio etc. Ad que ipse dominus de Duyno respondit quod prout nunc erat subditus dominorum ducum Austrie qui ad presens taliter stant cum domino patriarcha quod pro nunc recipere non uolebat, non faceret contra promissiones factas dominis ducibus etc. sed facta compositione tunc si sciet aliqua bona feudalia faciet debitum suum* (Italics by the author). For the circumstances of the complaint and request, see F. Kos 1923: 117. He retells the document based on the 1847 edition, but drops the term *in Meran siue in Croacia*.

je uspomena na pripadanje Hrvatskom Kraljevstvu (jer se odavde, „iz Meranije ili Hrvatske“, kako se moglo čuti u kancelariji akvilejskoga patrijarha, sukladno lokalnom govoru tek *gre v Istru*) u društvenoj memoriji još uvijek bila vrlo snažna. Istodobno, uklapanje u sastav Svetoga Rimskog Carstva nije značilo stvaranje zajedničkoga društvenog i administrativnog okvira, pa su Mošćenice odavno pripadale zasebnoj („meranskoj“ ili „hrvatskoj“) gospoštiji koju su kao ministerijali akvilejskih patrijarha držali Divinski⁵⁰. No, ubrzo nakon 1395. godine, zapravo poslije smrti posljednjega izdanka toga roda Hugona IX. 1399. godine, ta će gospoštija i formalno pripasti obitelji Wallsee.⁵¹ Iz toga

---

de quibus patet in notis et instrumentis olim ser Iohannis notarii olim ser Gubertini .... Među registima instrumenata koji su tu prepisani nalazi se i onaj od 10. lipnja 1367. (fol. 127v) koji govori o formalnome prosvjedu i zahtjevu što ga je patrijarh Markvard uputio Ugonu Divinskome glede ispunjavanja njegovih vazalnih obveza, a na koji je davno prvi upozorio Ljudmil Hauptmann (informaciju preuzetu od Hauptmanna usp. prema Margetić 1990: 57). Zbog važnosti dokumenta donosim ovdje njegovu cjelovitu transkripciju: *Dictis millesimo et indicione, die X mensis iunii. Venerunt ad presentiam nobilis militis Vgonis de Duyno ambaxiatoris domini patriarche prefati venerabilis dominus Eberhardus et nobilis miles dominus Federicus de Randcch et eidem domino de Duyno (responderunt – podcrtano točkicama, što znači poništeno) exposuerunt pro parte ipsius domini patriarche quod ipse debebat facere sicut sui antecessores, scilicet recipere in feudum ab ecclesia Aquilegense castrum Duyni et castrum Pren cum omnibus appendiciis eorum et totum quod habet in Meran siue in Croacia prout ibidem coram ipso domino de Duyno produxerunt quoddam publicum instrumentum scriptum manu Conradi notarii de ciuitate Austrie sub anno domini M CCLVI, indicione XIII, die XII exeunte iunio etc. Ad que ipse dominus de Duyno respondit quod prout nunc erat subditus dominorum ducum Austrie qui ad presens taliter stant cum domino patriarcha quod pro nunc recipere non uolebat, non faceret contra promissiones factas dominis ducibus etc. sed facta compositione tunc si sciet aliqua bona feudalia faciet debitum suum* (naglasio autor). Za okolnosti nastanka ovoga prosvjeda i zahtjeva v. F. Kos 1923: 117, koji i prepričava dokument prema izdanju iz 1847., ali ispušta izričaj *in Meran siue in Croacia*.

⁵⁰ U slovenskoj i hrvatskoj historiografiji uobičajeno se koristi pojam „Devinski“, ali s obzirom na način na koji je ime Duina, središta njihovih posjeda, tradirano u hrvatski pisanoj ispravi iz 1395. godine kao Divin, smatram opravdanim naziv Divinski.

⁵¹ O posljednjem razdoblju vlasti Divinskih nad područjem od Rijeke do Brseča temeljne informacije daje M. Kos 1956: 3-9. Stariji, ponešto konfuzan, kronološki pregled djelovanja Divinskih iz pera Franca Kosa (F. Kos 1923) te novija

could “go to Istria”, or *gre v Istru* in the local dialect). At the same time, the formal incorporation of this territory into the Holy Roman Empire did not imply the creation of a common social and administrative frameworks. Therefore, Mošćenice were annexed to the separate (“Meranian” or “Croatian”) manorial estate held by the Counts of Duino (the Divinski)⁵⁰ as the ministerials of the patriarchs of Aquileia. Soon after 1395 – specifically, after the death of Hugo IX, the last of the line, in 1399 – the manorial estate would formally come into the hands of the Wallsee family.⁵¹ This makes us conclude that a certain *Ivan Rahumbergar*, specified in the boundary demarcation document as “of Duino” (with the area controlled by him specified as Mošćenice and described as *ča sliši po[d] Divin*), indeed was a Duino ministerial.

On the other hand, Kožljak had long since been part of Pazin County, or “Istrian March” of the Patriarch of Aquileia. In reality, most of it was ruled by the Counts of Gorizia, although the Counts of Duino, as their vassals, also held it for some time in the 14th century. However, in 1374, some twenty years before the demarcation and after the death of Albert IV, the Istrian estates of the Counts of Gorizia – including Pazin County – were taken over by the Hapsburgs.⁵² As such a change was not directly reflected locally, Kožljak remained in the possession of the former ministerials of Gorizia – the Gotnik (or Gotnikar) nobles. Of these, it was the brothers Herman (German in the Croatian version) and Nicholas, the sons of Philip Gotnikar, who flourished in 1395.

⁵⁰ Slovenian and Croatian historians usually use the term “Devinski”. However, given the fact that Duino, the center of their estates, is rendered in the Croatian document of 1395 as Divin, I believe that the use of the Croatian version “Divinski” is justified.

⁵¹ For the basic information on the final period of the Duino rule of the area between Rijeka and Brseč, see M. Kos 1956: 3-9. An earlier, somewhat chaotic, chronological overview of the Duinos activities by Franc Kos (F. Kos 1923) and a recent Peter Štih’s paper on the relation between the Duinos and Patriarch of Aquileia and the Counts of Gorizia (Štih 1992) that also includes extensive references, as well as other works by the same author (see the following note), make the viewpoints and conclusions offered in D. Munić 1986 totally outdated.

⁵² For the Counts of Gorizia and their Istrian estates, including Kožljak, first mentioned in 1234, see Štih 1994: 152 ff. and, somewhat more extensive, Štih 2013: 136 ff.

proizlazi da je stanoviti *Ivan Rahumbergar*, koji se u dokumentu o razgraničenju spominje kao *Divinski* i ono što on kontrolira pod nazivom *Mošćenice*, a što se opisuje kao *ča sliši po[d] Divin*, doista bio divinski ministerijal.

Kožljak je, s druge strane, odavno bio dijelom Pazinske knežije, odnosno „istarske marke“ akvilejskoga patrijarha, najvećim dijelom u stvarnoj vlasti Goričkih grofova, iako su tijekom 14. stoljeća i taj posjed neko vrijeme kao njihovi vazali držali Divinski. No dvadesetak godina prije provedena razgraničenja, 1374. godine nakon smrti Alberta IV., istarske posjede Goričkih grofova, a to znači i Pazinsku knežiju, preuzeli su Habsburzi.⁵² Takva vrst promjene nije se izravno zrcalila u lokalnim okvirima, pa je Kožljak ostao u rukama nekadašnjih ministerijala Goričkih, plemića od Gotnika ili Gotnikara, od kojih su 1395. djelovali braća Herman (u hrvatskoj verziji *Jerman*) i Nikola, sinovi Filipa Gotnikara. I Kožljak i Mošćenice su dakle odavno bili feudi u sklopu većih administrativnih cjelina (knežija, gospoštija ili vlastelinštava), kojima su udaljeni vlasnici ili korisnici uglavnom upravljali preko vazala/zastupnika.

No uz ovo svakako valja naznačiti još neke važne stvari koje će pomoći razumijevanju teksta obaju dokumenata, a što se u prvome redu odnosi na činjenicu da su i u Mošćenicama i u Kožljaku postojale stare utvrde, poput onih u Vinodolu, čime se posve izvjesno ocrtava strukturalna sličnost. Razlike su međutim između tih dvaju područja također važna stvar za razumijevanje dokumenata, pa ih stoga valja i istaknuti – dok je Vinodol sa susjednim krajevima kao jedinstveno vlastelinstvo ostao uklopljen u Hrvatsko Kraljevstvo, pa je njegova razvojna putanja bila definirana političkim i društvenim zbivanjima u sklopu te političke jedinice, za Kožljak i Mošćenice politički su se i društveni okviri ipak bitno promijenili uklapanjem u Sveto Rimsko Carstvo. Ta su područja prestala biti

rasprava, s opsežnim pregledom literature, o odnosu Divinskih spram akvilejskoga patrijarha i Goričkih Petra Štiha (Štih 1992), kao i druga djela istoga autora (v. sljedeću bilješku) čine posve zastarjelim stajališta i zaključke iznesene u D. Munić 1986.

⁵² O Goričkim i njihovim istarskim posjedima, među kojima se od 1234. godine spominje i Kožljak, v. Štih 1994: 152 i d. te nešto opširnije Štih 2013: 136 i d.

Both Kožljak and Mošćenice had long since been feuds incorporated in larger administrative units (counties or manorial estates). Their absentee lords usually administered them via their vassals/representatives.

We should, however, underline some other important issues that could help us understand both documents. This is primarily the fact that there were long-standing fortresses in Mošćenice and Kožljak, the same ones as in Vinodol. This fact certainly indicates a structural resemblance. But the differences between these two areas are also relevant for understanding the documents and should therefore be emphasized: While Vinodol and the surrounding areas remained part of the Croatian Kingdom and their development was consequently defined by the political and social events in that political entity, Kožljak and Mošćenice experienced substantially different political and social frameworks after their incorporation into the Holy Roman Empire. As of the late 11th century, these areas were not considered borderlands anymore and had therefore lost their defensive role. They were now incorporated into vast manorial estates as feuds that provided income for the ministerials (or *sluge*, as translated into Croatian in the well-known *Istarski razvod*, a text the earliest version of which probably dates back to the mid-15th century) of the high nobility of the Empire. That, on the other hand, led to frequent changing of the persons representing their lords – a feature clearly visible in the case of Kožljak. This instability necessarily had had an effect on the social transformations since the early 12th century.

This is the context for the analysis of the contents of a charter made on 2 November 1395. The text tells us about two ministerials who belonged to two different manorial estates and who couldn't demarcate the boundaries of their respective jurisdictions because (allegedly) “not even all the *kmeti* knew the exact boundary between their estates, in other words, the boundary between Vekšestan or Kožljak, and also the boundary of Mošćenice” (*kmeti vsi ne znahu rav'no meju meju njimi kunfina, i to je meju Vekšestanom' ali Kožljakom i tako je meju Mošćenicami*⁵³ – emphasized by the author). In order to solve

⁵³ Bratulić 2017: 39. I am leaving aside the issue of the double toponym *Vekšestan ali Kožljak*. I only note that the original version, *Wachsenstein*, is first mentioned in 1244 (Štih 2013: 136 n. 5).

pogranična u smislu potreba obrambene naravi i uklapana su od kraja 11. stoljeća u velika vlastelinstva kao feudi s kojih su se uzdržavali ministerijali (ili *sluge*, kako taj pojam u hrvatski jezik prevodi dobro poznat *Istarski razvod*, tekst u obliku u kojem ga poznajemo nastao vjerojatno sredinom 15. stoljeća) velikaša Carstva. To je s druge strane vodilo k čestim promjenama u smislu osobe koja je zastupala vlasnika, što se jasno razabire na primjeru Kožljaka, pa je i ta nestabilnost neminovno utjecala na društvene transformacije od početka 12. stoljeća.

Upravo u taj i takav kontekst valja smjestiti ono što se može pročitati u ispravi od 2. studenog 1395. Tekst pripovijeda o tome kako dva ministerijala koji su pripadali različitim gospoštijama (vlastelinstvima) nisu mogla jasno odrediti granice svojih jurisdikcija i to stoga što (navodno) ni „svi *kmeti* nisu znali točnu granicu između njihovih područja, a to će reći granice Vekšestana ili Kožljaka, kao također i granice Mošćenica“ (*kmeti vsi ne znahu rav'no meju meju njimi kunfina, i to je meju Vekšestanom' ali Kožljakom i takoje meju Mošćenicama*⁵³ – naglasio autor). Kako bi se problem riješio, oba su ministerijala izabrala posebna povjerenstva opisana riječima *od' jed'ne i ot druge s'trani dobre i stanovite verovane muže i dovolje dobreh muži okolneh' sused'* (naglasio autor). Ti *dobri muži* u sljedećoj su rečenici opisani pojmom *kmeti* koje su njihova gospoda učinila prisegnuti (*Ivan Rahumbergar ... roti s'voje k'meti ... gospod' Jerman' od svojih' kmet' ki takoje bēše roćeni* – naglasio autor), što bi ih onda nagnalo da točno odrede granice, onako *kako su slišali od svojih' ded' i od svojih' otac'*.⁵⁴ Nakon podrobna opisa utvrđenih granica, tekst donosi i imena članova povjerenstva s obiju strana koja svakako valja reproducirati: *najprvo bē ot kožaljske stari župan' Kobilarić, drugo bē župan' Tom'ko, treto bē Prvac' z' Ĵasenovika, četrtto bē Srdočić' s' Čepić', peto bē župan' Mohor' z' Brda, šesto bē Matēv Hudonić' z Letaja ... od strani Mošćenic': najprvo bē župan' Karot', .b. (2) bē stari župan' Stepan', treto bē sudac' Pehar', četrtto bē župan' Mihēlac',*

the problem, the ministerials appointed special committees described as *od' jed'ne i ot druge s'trani dobre i stanovite verovane muže i dovolje dobreh muži okolneh' sused'* (emphasized by the author). In the following sentence, these *dobri muži* (good men) are referred to using the word *kmeti*. These *kmeti* were sworn in by their lords (*Ivan Rahumbergar ... roti s'voje k'meti ... gospod' Jerman' od svojih' kmet' ki takoje bēše roćeni* – emphasized by the author) in order to specify the exact position of the demarcation line, “as they were told by their fathers and ancestors” (*kako su slišali od svojih' ded' i od svojih' otac'*⁵⁴). After a detailed description of the boundaries, the document lists the committee members from both sides. This text deserves to be quoted here: “from the side of Kožljak first there was the old warden (*župan*) Kobilarić, then there was the warden Tomko, third was Prvac from Jasenovik, fourth was Srdočić from Čepić, fifth was warden Mohor from Brda, sixth was Matey Hudonić from Letaj ... from the side of Mošćenice first there was the warden Karot, then there was the old warden Stepan, third was the judge Pehar, fourth was the warden Mihelac, fifth was the warden Ivan Trdun, sixth was Vlnac Bokajić” (*najprvo bē ot kožaljske stari župan' Kobilarić, drugo bē župan' Tom'ko, treto bē Prvac' z' Ĵasenovika, četrtto bē Srdočić' s' Čepić', peto bē župan' Mohor' z' Brda, šesto bē Matēv Hudonić' z Letaja ... od strani Mošćenic': najprvo bē župan' Karot', .b. (2) bē stari župan' Stepan', treto bē sudac' Pehar', četrtto bē župan' Mihēlac', peto bē župan' Ivan trdun', šesto bē Vlnac' Bokajić'*).⁵⁵ Clearly, the scribe of the Croatian text uses the terms *dobri muži* and *kmeti* as synonyms. When mentioning each and every one of the dozen, he specifies that they include as many as seven *župani* (counts) and one magistrate. As for the representatives of Kožljak, they are positively identified as “local” people – those who belonged the community of the Kožljak manorial estate: current *župan'* (Tomko) and the former one (Kobilarić) and the people from the villages the names of which remain to this day (Jasenovik – present-day Jesenovik; Čepić, Brdo – on the slopes of the Učka, today a hamlet in Kršan Municipality; Letaj). One of these villagers was also a former prefect (Mohor from Brdo). The representatives of Mošćenice,

⁵³ Bratulić 2017: 39. Pitanje dvostrukoga naziva *Vekšestan ali Kožljak* ostavljam po strani, tek uz naznaku da se njemačka verzija *Wachsenstein* prvi put javlja 1244. godine (Štih 2013: 136 bilj. 5).

⁵⁴ Bratulić 2017: 40.

⁵⁴ Bratulić 2017: 40.

⁵⁵ Bratulić 2017: 41.

*peto bê župan' Ivan trdun', šesto bê Vlnac' Bokajić*⁵⁵. Pisar hrvatskoga teksta isprave dakle stavlja znak jednakosti između pojmova *dobri muži* i *kmeti*, a kad tu skupinu individualizira, u njoj, od njih dvanaest, nabraja čak sedam *župana* i jednoga suca. Za kožljačku stranu posve je izvjesno kako su sve to bili „domaći“ ljudi, oni koji su pripadali zajednici kožljačkoga vlastelinstva – aktualni (Tomko) i stari *župan'* (Kobilarić) te stanovnici sela koja su bar po imenu sačuvana sve do danas (Jasenovik – danas Jesenovik; Čepić, Brdo – na obroncima Učke, danas zaselak u općini Kršan; Letaj), od kojih je jedan također bio očito stari *župan* (Mohor iz Brda). Mošćeničku stranu međutim nije tako lako identificirati – tu su također aktualni (Karot) i stari *župan'* (Stjepan), sudac (Pehar) te još dva *župana* (Mihe-lac i Ivan) za koje nije jasno jesu li doista pripadali zajednici Mošćenica ili su eventualno bili „okolni susjedi“, što se u tekstu i eksplicitno navodi.

Što se pak pojma *dobri muži* tiče, nije u njemu teško raspoznati izričaj *boni homines* koji se pojavljuje od kasne antike u cijeloj Europi, od Flandrije do Bosne, gdje je tijekom 14. stoljeća zabilježen u formama *dobri mužje*, *dobri Bošnjani* i *dobri liude*⁵⁶. Paralela sa srednjovjekovnom Bosnom u ovome slučaju nije baš najsretnija jer svi primjeri koji potječu iz te zemlje, a koje raščlanjuje S. Džaja, jesu dokumenti nastali u vladajućem krugu, pa su praktično u svim slučajevima u kojima se pojavljuju *dobri liude* ujedno i pripadnici plemićkoga sloja, što i autora navodi na zaključak kako se pojam tijekom srednjega vijeka „sužavao na pripadnike viših društvenih slojeva“.⁵⁷ No u slučaju postupka uređenja granica između Kožljaka i Mošćenica očigledno nemamo posla s „višim društvenim slojem“ u smislu plemstva – najviši položaj tu svakako imaju dvojica ministerijala⁵⁸, Ivan Rahumberger i Jerman Gotnikar, koji drže feude između

however, are not easily identified: They also include a current *župan'* (Karot) and a former one (Stjepan), a magistrate (Pehar) and two other prefects (Mihe-lac and Ivan) for whom it is not certain whether they belonged to Mošćenica community or, possibly, to the “neighboring areas”, as is explicitly said in the text.

As for the term *dobri muži*, it clearly reflects the well-known expression *boni homines*, present from the Late Antiquity in the whole of Europe, from Flanders to Bosnia, where it was recorded in the 14th century in the expressions *dobri mužje*, *dobri Bošnjani* and *dobri liude*⁵⁶. Drawing a parallel with the medieval Bosnia in this case is not perfect because all the examples from this land analyzed by S. Džaja are the documents made in the circles of the ruling strata; this is why, in practically all cases, the term *dobri liude* refers to nobility. This makes the author conclude that, in the Middle Ages, the use of the term was “limited to the members of higher classes”⁵⁷. However, in the case of boundary demarcation between Kožljak and Mošćenice, no “higher classes” in terms of nobility were involved; the highest-ranking persons here were the two ministerials⁵⁸, Ivan Rahumberger and Jerman Gotnikar, who administered the feuds that were to be demarcated and who appointed the *dobri muži* from among their subjects. An identical picture is reflected in the two sales contracts written in Croatian language in the Glagolitic script some forty years later in Dragan-ić (near present-day Karlovac) in Podgora County. According to these documents, one Adrijan, son of Ivan, sold two parts of his land to the Ilijić and Štefanić families in 1433 and 1436, respectively.⁵⁹ What makes these documents relevant for us here is the

⁵⁵ Bratulić 2017: 41.

⁵⁶ Pojam kako se pojavljuje u hrvatskim jezikom pisanim bosanskim dokumentima detaljno je pretresao Srećko Džaja s pregledom i pozivom na komparativnu europsku literaturu (Džaja 2006).

⁵⁷ Džaja 2006: 107.

⁵⁸ Tko su bili ministerijali u Svetome Rimskom Carstvu jedan je od onih problema koji ne pristaje privlačiti pozornost modernih povjesničara, no za ovu prigodu dostatno je uputiti na raspravu u Štih 1994: 35 i d.

⁵⁶ This term and its presence in the Bosnian documents written in Croatian language were analyzed in detail by Srećko Džaja, with an overview and references from the comparative European literature (Džaja 2006).

⁵⁷ Džaja 2006: 107.

⁵⁸ The role of the ministerials in the Holy Roman Empire is one of those problems that never ceases to attract the attention of the modern historians. For this purpose, however, the following reference is sufficient: Štih 1994: 35 ff.

⁵⁹ The documents are printed in Bratulić 2017: 77-78, no. 33, 23 November 1433 and 79-81, no. 34, 1436. In both contracts, the seller is *Odrjan' sin' Ivanov'* and the buyers are *Štifan' Ilijić i njega sini* Kušeta, Blaž and Jureta in the first case and Kušeta Štefanić and his brother Blaž in the second case.

kojih se uređuju granice i sami, među svojim podložnicima, biraju *dobre muže*. Posve identičnu sliku ocrtavaju dva kupoprodajna ugovora zapisana također hrvatskim jezikom i glagoljskim pismom četrdesetak godina kasnije u Draganiću (u blizini današnjeg Karlovca) u podgorskoj županiji. Njima se registrira kako je u dvama navratima, 1433. i 1436. godine, neki Adrijan, sin Ivana prodao dva komada svoje zemlje članovima obitelji Ilijića/Štefanića,⁵⁹ a od interesa je ovdje formula koja u obama ugovorima navodi svjedoke transakcije, koji se pojavljuju pod nazivom *al'domaš'nici* („aldomašnik“)⁶⁰. U onome starijem ugovoru iz 1433. početak te formule glasi: *I na to biše al'domaš'nici dobri ljudi: prvi Šimun' sin' Benedikov', ki je na to Boga molil' ...*⁶¹, dok u onome mlađem iz 1436. godine na istome mjestu tekst glasi: *I na tu v'su zem'lju biše al'domaš'niki kmeti ovod'ni: ko je prvo Valjak Ag'nežič', ki je Bo(g)a molil' ...*⁶². I ovdje su dakle *dobri ljudi* isto što i *kmeti* (u ovome slučaju uz dodatak *ovod'ni*, oni koji zemlju obilaze po njezinim granicama i kupca praktično uvode u njezin posjed). Doda li se tomu kako se među tim „dobrim ljudima/kmetima“ koji nastupaju kao „aldomašnici“ pojavljuje i osoba s titulom *knez'* (ta se titula pojavljuje u mlađem ugovoru uz ime *Laclav'a Velikoga*, dok se u starijem ugovoru ista osoba spominje samo imenom), postaje posve jasno da *kmeti* ili *dobri ljudi* u određenim situacijama nisu tek obični podložnici, odnosno obični ovisni seljaci, ali nisu ni pripadnici plemićkoga staleža (*nobiles* ili *militēs*). Ovakva uloga „dobrih ljudi“ u društvenom životu nije rijetkost u europskim razmjerima, pa se u tome kontekstu nije teško složiti s onim što kao zaključke izvodi Jean-Luc Lefebvre, koji ukazuje na to da se u slučaju

formula used in both of them when specifying the witnesses of the transaction; the term used for them is *al'domaš'nici* (sg. “aldomašnik”)⁶⁰. In the earlier of the two contracts – the one from 1433 – the formula begins with: “And the aldomasnians in this case were *the good men*: first one Simon son of Benedict who said the prayer ...” (*I na to biše al'domaš'nici dobri ljudi: prvi Šimun' sin' Benedikov', ki je na to Boga molil' ...*).⁶¹ In the later one, from 1436, the text in the same place reads: “On that piece of property the aldomasnians were the *kmeti ovod'ni*; the first one was Valjak Agnežič, who said the prayer” (*I na tu v'su zem'lju biše al'domaš'niki kmeti ovod'ni: ko je prvo Valjak Ag'nežič', ki je Bo(g)a molil' ...*).⁶² Here, too, *dobri ljudi* means the same as *kmeti* (in this case, *kmeti ovod'ni* – those who inspected the boundaries of a land and formally introduces buyers upon the possession of the land). If we add that a person with the title of *knez/magistrate/count* is found among these “good men” / *kmeti* mentioned in the capacity of “aldomašnici” (the title of *knez* is mentioned only in the later contract, next to the name of *Laclav' Veliki*; in the earlier contract, this person is mentioned only by his name), it is perfectly clear that, in certain contexts, the *kmeti* or “good men” are not just ordinary subjects, or ordinary unfree peasants, but also the members of the nobility (*nobiles* or *militēs*). As this “good man” role is not uncommon throughout Europe, in this context it is easy to agree with the conclusions of Jean-Luc Lefebvre, who points out that the medieval *boni homines* are a social institution, but not a rigid one: In principle, these are highly-regarded and trusted people from the local community with outstanding moral qualities. As such, they are appointed for certain legal affairs. The difference between them and the nobility is in the fact that the legal capacity of the former has a temporal dimension, while the status of the nobility (while based on formally identical mental schemata) is permanently regulated in legal terms.⁶³

⁵⁹ Dokumenti su tiskani u Bratulić 2017: 77-78, br. 33, 23.11.1433. te 79-81, br. 34, 1436. U obama je ugovorima prodavac *Odrjan' sin' Ivanov'*, dok su kao kupci u prvome slučaju navedeni *Štifan' Ilijić i njega sini* Kušeta, Blaž i Jureta, a u drugome Kušeta Štefanić i njegov brat Blaž.

⁶⁰ „Aldomašnik“ je sudionik posebnoga srednjovjekovnog rituala vezana poglavito uz kupoprodaju zemljišnih posjeda – za hrvatske primjere usp. Mažuranić 1975: 3-4. Za podrijetlo institucije uz primjere iz Ugarske i Transilvanije (bez osvrta na Hrvatsku) v. Rady 2015.

⁶¹ Bratulić 2017: 78 (naglasio autor).

⁶² Bratulić 2017: 80 (naglasio autor).

⁶⁰ “Aldomašnik” is a participant of a special medieval ritual associated primarily with purchase of land – for Croatian examples cf. Mažuranić 1975: 3-4. For the origins of this institution and examples from Hungary and Transylvania (without mention of Croatia), see Rady 2015.

⁶¹ Bratulić 2017: 78 (emphasized by the author).

⁶² Bratulić 2017: 80 (emphasized by the author).

⁶³ Lefebvre 2002.

srednjovjekovnih *boni homines* radi o društvenoj instituciji, ali ne rigidnoj – to su načelno ljudi od ugleda u lokalnoj zajednici, koji se ističu svojim moralnim kvalitetama i u koje se ima povjerenja, pa ih se zato i bira za određene pravne poslove; oni se razlikuju od plemića time što njihov pravni kapacitet ima temporalnu dimenziju, za razliku od plemića čiji je status (na formalno istim misaonim zasadama) trajno pravno reguliran.⁶³

Ovaj sklop informacija o društvenim odnosima može se na svu sreću, bar za Mošćenice, dopuniti uvidom u to kako je društvo Mošćenica moglo izgledati iz očista viših slojeva, jer je upravo iz ovih godina, kad je obitelj Wallsee zbog malodobnosti Hugona IX. počela preuzimati posjede Divinskih, sačuvan jedan urbar, ili još preciznije popis dužnih podavanja podanika, za kvarnersku gospoštiju između Rijeke i Brseča, odnosno „Meraniju ili Hrvatsku“.⁶⁴ Tekst je pisan njemačkim jezikom, što je posve razumljivo uzme li se u obzir da zrcali pogled iz kuta ministerijala Divinskih (autor govori o „mom pokojnom gospodinu“, što priređivač uvjerljivo interpretira kao pozivanje na pretposljednog Divinskoga, Hugona VIII.,⁶⁵ a čini se posve uvjerljivom pretpostavka kako se radi o tekstu čiji je autor isti onaj Ivan Rahumberg kojega spominje akt o razgraničenju)⁶⁶ te daje informaciju o potencijalnim materijalnim resursima kvarnerske gospoštije. S obzirom na nedostatak informacija o kontekstu postanka dokumenta, nemoguće je reći je li on u ovom obliku u kojem je nastao rezultat nesposobnosti autora da da preciznu informaciju, ili je pak riječ o nastojanju da se prikrije ili bar učini teško razumljivim koliki su stvarni materijalni resursi gospoštije. Naime, tekst predstavlja

Fortunately – for Mošćenice, at least – this information on social relationships can be complemented with the clues about how the higher classes perceived the Mošćenice society: A preserved *urbarium* – a list of the levies the subjects were obliged to pay on the Kvarner manorial estate between Rijeka and Brseč (in other words, “Merania or Croatia”) – originates from this very period, from the years when the Wallsee family started taking over the estates of the Counts of Duino on the account of minority of Hugo IX.⁶⁴ The text is written in German language – a fact which is quite understandable if we consider that it reflects the viewpoints of the Duino ministerials (its author mentions “my late Master” – the expression convincingly interpreted by the editor as a reference to the second from the last of the Duinos, Hugo VI-II;⁶⁵ the assumption that the author of the text is the same Ivan Rahumberg which is mentioned in the demarcation document seems very convincing)⁶⁶ and that it provides information about potential material resources of the Kvarner manorial estate. Due to lack of information about the context of the document’s origin, we cannot speculate whether it was a result of its author’s inability to provide accurate information or his intention to cover up or obfuscate the real material resources of the estate [the text presents the estate as a group of “whole hearths” (as tax units – *gancze feuerstat*) with their respective “(household) masters” (*wirt*), from which due levies, expressed in money, are collected]. The time sequence of the collection of such levies is described, but the text does not indicate how many “whole hearths” are there in each of the six administrative units of the manorial estate (Sv. Vid/Rijeka, Kastav, Veprinac, Lovran, Mošćenice and Brseč) – a piece of information that could be used as a basis for a realistic estimate of the

⁶³ Lefebvre 2002.

⁶⁴ Dokument je, uz uvodnu raspravu, okvirno datiran „oko 1400.“ i tiskan u M. Kos 1956. Ponovno ga je, prema izvorniku i s prijevodom na hrvatski jezik, tiskao Danilo Klen (Klen 1976).

⁶⁵ M. Kos 1956: 6.

⁶⁶ Ivan Rahumberger zapravo je preuzeo cijelu divinsku gospoštiju i postao njezin upravitelj u ime Wallseeovaca – još 1437. godine njegova titula, zapisana u spisima riječkoga bilježnika Antonija di Francesca de Rena de Mutina glasi: *spectabilis et generosus miles dominus Iohannes Reichenburger honorabilis capitaneus Duini et Crase ac vicedominus potentis ac magnifici domini de Valse* (Gigante 1912: 37, 17.12.1437.).

⁶⁴ After an introductory discussion, the document was vaguely dated to “c. 1400” and printed in M. Kos 1956. Based on the original and translated into Croatian, it was reprinted by Danilo Klen (Klen 1976).

⁶⁵ M. Kos 1956: 6.

⁶⁶ Ivan Rahumberger took over the entire Duino estate and became its administrator on behalf of the Wallsees; as late as in 1437, he is mentioned in the records of the Rijeka notary public Antonio di Francesco de Reno de Mutino with the following title: *spectabilis et generosus miles dominus Iohannes Reichenburger honorabilis capitaneus Duini et Crase ac vicedominus potentis ac magnifici domini de Valse* (Gigante 1912: 37, 17 December 1437).

gospoštiju kao skup „cijelih ognjišta“ (kao poreznih jedinica – *gancze feuerstat*), koja imaju svoga „(kućnog) gospodara“ (*wirt*), i od kojih se ubiru dužna podavanja iskazana u novcu. Opisan je vremenski slijed prikupljanja tih podavanja, no nema nikakve naznake o tome koliko pojedina administrativna jedinica gospoštije (a ima ih ukupno šest: Sv. Vid / Rijeka, Kastav, Veprinac, Lovran, Mošćenice i Brseč) ima „cijelih ognjišta“, na čemu bi se onda mogla temeljiti stvarna procjena materijalnih potencijala i cjeline i njezinih dijelova. Što su bile te administrativne jedinice urbara kvarnerske gospoštije, može se razabrati iz dvaju dokumenata zapisanih 24. rujna 1351. u Kastvu, koje je u sklopu objave urbara publicirao M. Kos.⁶⁷ U tim se dokumentima te jedinice (Kastav i Veprinac) nazivaju „općina“ ili *alles comawn der gemain cze Kestaw*, odnosno *alles comawn daselbs der gemayn ze Walterpucz*. Dokumenti su inače nastali kao dio postupka reguliranja međusobnih odnosa Goričkih i Divinskih, pa su i oni pisani njemačkim jezikom, a u kontekstu ovdje predočene rasprave važni su utoliko što jasno pokazuju značenje „općina“. Predstavnici tih „općina“ (*comawn*) bili su *župan’ (suppan)* i satnik (*schepph*), a u slučaju Kastva i *župnik (plosan)*, pa su upravo oni položili svečane prisege da će otkazati poslušnost svome gospodinu, Rudolfu Divinskome, ukoliko ovaj ne bude ispunjavao obveze preuzete prema Goričkim. Ma koliko šturi glede informacija, i urbar i dokumenti iz 1351. ipak jasno nadopunjuju ispravu o razgraničenju iz 1395. godine – *kmeti* ili *dobri muži*, koji se ondje spominju, mogu se sada jasnije razabrati u onoj skupini iz koje su regrutirani župani, satnici i suci; stvarnu podlogu toga sloja nedvojbeno tvori „cijelo ognjište“ i njegov „(kućni) gospodar“, no koliko je doista onih koji su uspijevali tu poreznu jedinicu održati kao jedinstven stvarni posjed (tu je, naravno, ključan čimbenik eventualna podjela posjeda između više nasljednika), teško je čak i nazrijeti. Kako god tu stvari stajale, upravo su oni bili ti koji pokazuju kapacitet kolektivnoga djelovanja, pa u tome svjetlu valja razumjeti zašto se kao prijetnja pojavljuje zamisao da su mogli osigurati i provesti postupak otkazivanja poslušnosti gospodinu, kao posljedicu poremećaja u hijerarhijskom sustavu koji ih je natkriljavao. To pak znači da

material potentials of both the whole entity and its components. Two documents written in Kastav on 24 September 1351 (published by M. Kos together with the *urbarium*) reveal the nature of these administrative units of the Kvarner manorial estate’s *urbarium*.⁶⁷ In the documents, these units (Kastav and Veprinac) are called “communes”: *alles comawn der gemain cze Kestaw* and *alles comawn daselbs der gemayn ze Walterpucz*, respectively. As these documents were made as part of the efforts of the Counts of Gorizia and Duino to regulate their interrelations, they were written in German language. In the context of this paper, they are relevant because they explain the meaning of “communes”. The representatives of these “communes” (*comawn*) were a count (*župan’* or *suppan*) and a captain (*schepph*) and, in the case of Kastav, a parish priest (*plosan*). This is why they took an oath to renounce obedience to their Master Rudolph of Duino should he fail to meet his obligations to the Counts of Gorizia. Although the information found in them is rather meager, both the *urbarium* and the 1351 documents complement the demarcation charter from 1395 – the *kmeti* or *dobri muži* mentioned in it can now clearly be identified in the group from which the prefects, captains and magistrates were recruited. Undoubtedly, it is the “whole hearth” and its “(household) master” that constitute the true base of this entire class. The question how many of these representatives were indeed capable of maintaining tax units as undivided land plots is beyond speculation (the crucial factor here was, of course, the possible division of a landed property between a number of heirs). Be that as it may, it was these representatives who manifested the capacity for a collective action, which helps us understand the threat behind the idea that they could renounce their obedience to their Master (fief-holder) as a result of a disturbance in the hierarchy to which they belonged. This then indicates that these representatives, together with their Master and his officials, controlled their community and thus enjoyed a certain reputation in that community.

The analysis of the charter of foundation of the Pauline monastery at Lake Kožljak (Čepić) only confirms such interpretations, because this document also reflects the viewpoint of the Master.

⁶⁷ M. Kos 1956: 14-15, br. 2. i 3.

⁶⁷ M. Kos 1956: 14-15, no. 2. i 3.

su zajedno s gospodinom i njegovim dužnosnicima kontrolirali svoju zajednicu i samim time uživali određen ugled u njoj.

Takva se tumačenja samo potvrđuju raščlambom isprave o utemeljenju pavlinskoga samostana na Kožljačkom (Čepičkom) jezeru – i taj dokument zrcali pogled iz očista gospodina, ali se i u njemu pojavljuje kategorija „kmet“, no u latiniziranoj inačici *kmeth*, koja se sklanja po trećoj deklinaciji.⁶⁸ U tekstu se ti *kmethones* pojavljuju u različitim kontekstima – kao vlasnici zemalja s kojima posjed crkve/samostana graniči,⁶⁹ kao vlasnici vinograda; kao oporučitelji koji imaju pravo samostanu ostavljati svoje stvari.⁷⁰ No za raspravu koja se ovdje predočava svakako je najvažniji element tvrdnja da *kmethones* za svoje posjede službu duguju utvrđi te da su preko te utvrde vezani za gospodina, koji onda raspolaže time što oni podaju, ali ima i pravo prenositi to kao službu na drugoga, u ovome slučaju na novoutemeljen samostan. Izričaji koji o tome govore u ispravi nisu jednoznačni te se čini uputnim ovdje ih predočiti u prijevodu i u izvorniku. Nikola i J(H)erman prenose slovom dokumenta „desetine od naših njiva, koje obdjelavamo ili činimo obdjelavati kako mi, odnosno naši plugovi (rala), tako i naši kmetovi, odnosno njihovi plugovi (rala), za našu utvrdu“⁷¹. Već se iz

However, it also contains the *kmet* category, albeit in its Latinized version *kmeth* – a noun of the third declension.⁶⁸ In the text, these *kmethones* are found in various contexts: as owners of the land that shares a boundary with a church or monastery estate,⁶⁹ as vineyard owners or as bequeathers entitled to leave their property to monasteries.⁷⁰ But of the greatest importance for the discussion in this paper is the assertion that the *kmethones* owe their service to the fortress in return for their land and that they are dependent of the Master by means of the fortress. The Master disposes with everything paid by them, but is also entitled to transfer it as a service to a third party – in this case, to a newly-founded monastery. As the expressions stipulating this in the document are not unambiguous, I consider it advisable to quote them here both in translation and in the original version. With this document, Nicholas and J(H)erman gave the “tenth of our lands that we tile or are tiled for us with our ploughs, as well as tenth of the lands that our kmets are tiling for our fortress.”⁷¹ This reflects the differences in the way the system of land plots were organized in Kožljak and Mošćenice – in other words, between the manorial estates of the Counts of Gorizia and those of the Counts of Duino: In

⁶⁸ Oblik riječi u nominativu ostaje zapravo zagonetka – riječ se u tome obliku ne pojavljuje u samome tekstu, već isključivo u drugim padežnim oblicima jednine i množine: u genitivu jednine *kmethonis*, u nominativu množine *kmethones*, u genitivu množine *kmethonum*, u dativu množine *kmethonibus*.

⁶⁹ Crkva Bl. Dj. Marije na jezeru postojala je i prije utemeljenja samostana pa ju je zemljama nadario i otac J(H)ermana i Nikole Gotnikara, Filip; izričaji o granicama s posjedima *kmethonum* ne daju nikakva materijala za dalju raščlambu, pa ih samo notiram: *usque lapidem situm in angulo agri Bartholomei dicti Berlei Kmethonis de Czepich ... usque lapidem situm in Stup in angulo seu Cantone agri Cosme Filii quondam Boccai Kmethonis de Czepich* (Kandler IV: br. 869).

⁷⁰ Odredba o slobodi oporučnoga darivanja samostana može izazvati formulacijom stanovite dvojbe, na što ću se još vratiti, pa se čini uputnom ovdje je u cjelini reproducirati: *Item quicumque Kmethonum seu Rusticorum nostrorum pro jamdicta Ecclesia et Fratribus ejus Testamentum vel Testamenta in Vita, aut in Morte legare voluerint, ipsis libere indulgimus justitia nostra illibata permanente* (Kandler IV: br. 869).

⁷¹ Izvorni tekst glasi: *decimas de agris nostris, quas sive per nos, seu aratra nostra, sive per Kmethones nostros, seu aratra eorum pro Castro nostro coluerimus seu colere fecerimus* (Kandler IV: br. 869 – naglasio autor).

⁶⁸ Actually, the nominative singular form of this word remains a mystery: It is not found in nominative anywhere in the text; it is only found in genitive singular (*kmethonis*), nominative plural (*kmethones*), genitive plural (*kmethonum*) and dative plural (*kmethonibus*).

⁶⁹ The Church of the Blessed Virgin Mary on the Lake had been there even before the monastery was founded. Filip, the father of J(H)erman and Nicholas Gotnikar, donated land to the church. As the expressions mentioning the boundaries with the *kmethonum* land do not provide any material for analysis, I just quote them here: *usque lapidem situm in angulo agri Bartholomei dicti Berlei Kmethonis de Czepich ... usque lapidem situm in Stup in angulo seu Cantone agri Cosme Filii quondam Boccai Kmethonis de Czepich* (Kandler IV: no. 869).

⁷⁰ The formulation of the provision on the entitlement of bequeathing donations to monasteries can cause certain dilemmas (I will dwell on this later on), so I find it necessary to quote it in its entirety: *Item quicumque Kmethonum seu Rusticorum nostrorum pro jamdicta Ecclesia et Fratribus ejus Testamentum vel Testamenta in Vita, aut in Morte legare voluerint, ipsis libere indulgimus justitia nostra illibata permanente* (Kandler IV: no. 869).

⁷¹ The original text reads: *decimas de agris nostris, quas sive per nos, seu aratra nostra, sive per Kmethones nostros, seu aratra eorum pro Castro nostro coluerimus seu colere fecerimus* (Kandler IV: no. 869 – emphasized by the author).

ovoga vidi različitost organizacijskoga sustava posjeda između Kožljaka i Mošćenica, odnosno gospoštija Goričkih i Divinskih – u Kožljaku, osim posjeda podložnika, gospodin ima „vlastitu i slobodnu“ zemlju (*nostrae propriae et liberae possessiones*) koju obrađuje u vlastitoj režiji (*per ... aratra nostra*) te od nje može oformiti i nadarbinu za samostan (ovdje valja podsjetiti: urbar kvarnerske gospoštije spominje samo gospodinove vinograde; naravno, ne može se zanemariti mogućnost da ministerijal Divinskih pri sastavljanju dokumenta prikriva stvarno stanje te da i ondje postoji gospodinova zemlja). Upravo iz toga fonda i nastaje (relativno) velik zemljišni posjed, kojemu su crkva i budući samostan, po slovu dokumenta, bili i fizičko središte, no osim toga u gospodinove ruke dolaze i oni podložnički posjedi koji ostanu bez nasljednika (što navodi na zaključak da je nasljedno pravo šire rodbinske zajednice u najmanju ruku osporeno). Time se objašnjava zašto i kako braća Gotnikar mogu posjedima novoga samostana dodati i „dva selišta za naseljavanje kmetova u selu Čepić ... sa svim dobrima, zemljama, njivama, vrtovima, kao i svim ovima zakonito pripadajućim bilo kojim dobrima ... jedno koje je bilo Dimina zvanog Bančić, drugo koje je bilo Mihovila sina pokojnog Kirina, kmeta u istome Čepiću“.⁷² Iz citiranih se uredbi, bez obzira na moguću ambivalenciju u njihovu tumačenju, mogu sada izvući vrlo određeni zaključci koji nadopunjuju ono što je izrečeno u ispravi o razgraničenju Kožljaka i Mošćenica. „Kmetovi“ ovih dokumenata posve izvjesno, osobito u ranijim vremenima, nisu bili obični podložnici na vlastelinstvu („feudu“) – oni su posjedovali zemlje i vinograde, koje su mogli sami obrađivati, ali i imati radnu snagu za to („kmetovi“ nisu bili jedini stanovnici. Osim ranije citirane formulacije *quicumque Kmethonum sive Rusticorum*, koja bi mogla proći i kao sinonim, za takvo tumačenje govori i činjenica da je samo jedan od vlasnika ispražnjenih selišta naznačen kao „kmet“, dok drugi ostaje bez te oznake). No utemeljiteljska isprava pavlinskoga samostana

Kožljak, in addition to the land of his subjects, the Master also owns “his own free” land (*nostrae propriae et liberae possessiones*) that he cultivates in his own way (*per ... aratra nostra*) and can donate part of it as a benefice to a monastery (we should remind here that the urbarium of the Kvarner manorial estate mentions only the Master’s vineyards; naturally, we cannot ignore the possibility that the ministerial of the Counts of Duino wanted to cover up the real situation when he made the document and that the Master had had land there, too). It was this land pool from which a (relatively) large landed property would be created, with the church and future monastery in its geographical center (according to the document). In addition to such land, the subjects’ land that remain without legal heirs would also be taken over by the Master (which leads to the conclusion that the inheritance rights of the extended family were at least disputed). This explains why and how could the Gotnikar brothers add to the land of the new monastery “two *kmeti* plots in the village of Čepić... with all land, fields, vegetable patches and all other legally appertaining goods... the one that belonged to Dimin called Bačić and the other that belonged to Mihovil, the son of late Kirin, a *kmet* in the said village of Čepić”.⁷² Regardless of possible ambivalence in their interpretation, the provisions quoted here can help us draw very specific conclusions complementing the information found in the Kožljak-Mošćenice demarcation charter. It is certain that the “*kmeti*” in these documents – particularly in the earlier periods – were not ordinary subjects on an estate (“feud”): They owned land and vineyards that they could cultivate themselves or use hired labor for it (“*kmeti*” were not the only population there: In addition to an earlier quoted formulation, *quicumque Kmethonum sive Rusticorum*, which could be interpreted as a synonym, supporting this interpretation is also the fact that only one of the owners of the vacated land plots is designated as a “*kmet*”, while the other one has no such designation). But

⁷² Izvorni tekst, bez formula o darivanju koje su u ovome kontekstu nevažne, glasi: *Caeterum duos fundos pro locandis Kmethonibus in Villa Czepich ... cum omnibus bonis, terris, agris, Hortis, ac et aliis ad hoc legitime spectantibus bonis quibuscumque cum omni jure ... unum qui erat Dymyni Bancich dicti, alterum qui fuit Michaelis Filii quondam Kyrini, Kmethonis ibidem in Czepich* (Kandler IV: br. 869).

⁷² The original text, without the formulas on the donation (irrelevant in this context) reads: *Caeterum duos fundos pro locandis Kmethonibus in Villa Czepich ... cum omnibus bonis, terris, agris, Hortis, ac et aliis ad hoc legitime spectantibus bonis quibuscumque cum omni jure ... unum qui erat Dymyni Bancich dicti, alterum qui fuit Michaelis Filii quondam Kyrini, Kmethonis ibidem in Czepich* (Kandler IV: no. 869).

kao da ukazuje na trend, razvojnu putanju koja se može zamijetiti u vezi s pojmom *iobagio*, što je kako je to ranije predočeno izravan mađarski sinonim hrvatskome „kmetu“. Taj bi trend vodio k sužavanju semantičkoga polja pojma i njegovu ograničavanju na oznaku za podložnika koji obrađuje zemlju i zato je „gospodar“ dužan određena podavanja. Uzme li se međutim u obzir isprava o razgraničenju Kožljaka i Mošćenica, nastala u gotovo istom trenutku i na istome mjestu, postat će jasno da takav trend ipak nije moguće jasno uočiti.

Raščlamba ovih nekoliko tekstova sa samoga kraja 14. stoljeća otkriva postojanje različitih diskursa na vrlo ograničenu prostoru posebne razvojne putanje, poteklih iz različitih fondova društvenoga znanja. Za puno razumijevanje cijeloga tog kompleksa početnu poziciju dobro artikuliraju riječi Theuna van Dijka koji veli: „Bilo na razini riječi ili rečenica, bilo na razini cijeloga diskursa, korisnici jezika trebaju raspolagati golemim znanjem kako bi bili u stanju proizvesti ili razumjeti smisleni tekst ili govor“, pa su stoga „diskursi po mnogo čemu zapravo ‘vrhovi ledenih brjegov’ (društvenog znanja) koji stvarno iskazuju kao značenje samo najvažnije informacije“⁷³. Pođemo li korak dalje, lako je na primarnoj razini raspoznati lokalni diskurs (na prostoru koji je nekad bio dio Hrvatskog Kraljevstva, a potom postao dio Svetog Rimskog Carstva) iskazan u hrvatskom jeziku u kojem se pojavljuju *kmeti* (*kmethones*). Iz njihovih se redova regrutiraju *župani*, *satnici* i *suci*, koji *razvode kunfine*, polažu *rote* i časte se „tovarom kruha“ iz Mošćenica i „tovarom vina“ iz Kožljaka nakon obavljena posla. U toj skupini nije teško prepoznati ono što je Guy Forquin davno nazvao „**politička** grupa“, smatrajući da u svakoj srednjovjekovnoj društvenoj zajednici „bilo da je riječ o kaštelaniji, vojvodstvu/herceštvu, ili kraljevstvu – ili gradu“, postoji taj element društvene strukture, koji se može nazvati i elitom.⁷⁴ Društveno znanje i diskurs toga segmenta fiksirani su u razvijenoj pisanoj kulturi na (hrvatskom) vernakularu kojim se služi u administraciji, pa je i akt o razgraničenju Kožljaka i Mošćenica na hrvatskome sastavio Dujam, koji za sebe veli da je

the founding charter of the Pauline monastery seems to indicate a trend – a development that could be associated with the term *iobagio* which, as we mentioned earlier, is a direct synonym of the Croatian term *kmet*. This trend could narrow down the semantic field of this term, limiting its function to the designation for a subject who cultivates land and therefore owes certain levies to his Master. However, if the Kožljak-Mošćenice demarcation charter – made almost in the same moment and at the same place – is taken into account, it becomes clear that such trend cannot be clearly identified after all.

An analysis of these few texts from the very end of the 14th century reveals different discourses in a very limited space of a particular development, arising from different pools of social knowledge. The starting point for thorough understanding of the whole complex is well articulated by the words of Theun van Dijk: “Whether at the level of words or sentences or at the level of whole discourses, language users need vast amounts of knowledge in order to be able to produce or understand meaningful text and talk... discourses are in many respects icebergs (of social knowledge) of which only the most relevant information is actually expressed as meaning.”⁷³ If we make a step further, a local discourse is easily recognized on the primary level (in the territory that was once part of the Croatian Kingdom and later became part of the Holy Roman Empire). This local discourse, rendered in Croatian language, mentions the *kmeti* (*kmethones*), from whose ranks prefects, captains and magistrates are recruited, who demarcate boundaries (*razvode kunfine*), act after they were solemnly sworn and feast on “a load of bread” from Mošćenice and “a load of wine” from Kožljak after getting the job done. It is not difficult to recognize in this group what Guy Forquin long ago called “**political** group”, believing that in every medieval community, “be it a castle, duchy or kingdom – or a city”, there exists this element of the social structure which can also be called the elite.⁷⁴ The social knowledge and the discourse of that segment are fixed on a highly developed written culture in the (Croatian) vernacular used in administration: For

⁷³ Za vezu društvenog znanja i diskursa v. Dijk 2003; odakle (92) potječu i citirane riječi.

⁷⁴ V. Forquin 1978: 64 (naglasio autor).

⁷³ For the connection between social knowledge and discourses, see Dijk 2003, from where (92) the quoted words come from.

⁷⁴ See Forquin 1978: 64 (emphasized by the author).

notar' cesarev', odnosno i formalni ovlašteni javni bilježnik. No i Lovran u ovo, ili nešto malo kasnije vrijeme, ima bar dva *pisara*, od kojih je jedan *ključar g(ospo)dski* i pisar *općini lovranski* (naglasio autor), koji također sastavlja službene dokumente na hrvatskom jeziku.⁷⁵ Društvene razine na kojima funkcionira pisana riječ hrvatskoga vernakulara izvrsno zrcali činjenica da u približno isto ovo doba (1438.) sud u Kastvu izdaje presude na hrvatskom jeziku, koje sucima u Rijeci, kao drugostupanjskoj sudbenoj instanciji, ne treba prevoditi jer su u stanju razmatrati ih u izvornom obliku.⁷⁶ Takvu sliku stanja jasno potvrđuje i to što se u Mošćenicama sastavljaju dokumenti na hrvatskome jeziku, poput priznanica o vraćanju duga.⁷⁷

No prave društvene dimenzije te zasebne kulture područja od Rječine do Brseča izlaze na puno vidjelo uzme li se u obzir činjenica koja je na stanovit način ostala „skrivena“ na razini glavnih tokova hrvatske medievistike. Riječ je o tome da je 28. prosinca 1443. (a ovako kasni datum ne može se prenaglasiti) općinsko vijeće Rijeke donijelo zaključak kojim samo sebe obvezuje na to da poradi oko *uvođenja latinskoga bogoslužja* („trebalo bi biti“ – *debeat esse*) u središnju crkvu riječkoga arciđakonata, onu sv. Marije, i uopće službu područnoga riječkog kaptola. Članovi su vijeća štoviše, očito na inicijativu Jakova Raunachera, zastupnika gospodara grofa Ramberta Walseea, položili i

example, the Kožljak-Mošćenice demarcation charter was made in Croatian language by Dujam, who calls himself *notar' cesarev'* – in other words, a formal notary public. But the town of Lovran also had at least two scribes, in the same period or a little bit later; one of them was a *ključar g(ospo)dski* (holder of the lord's keys) and a scribe of the Lovran commune (*općini lovranski*; emphasized by the author), who also made official documents in Croatian language.⁷⁵ The levels of society on which the written Croatian vernacular function are clearly reflected in the fact that, almost at the same time (1438), the Court in Kastav issued its rulings in Croatian language. The judges at the Court of Appeal in Rijeka needed no translations of these documents because they were able to discuss them in their original form.⁷⁶ Such an image of knowledge is clearly confirmed by the fact that documents such as full-debt payment receipts were made in Mošćenice in Croatian language.⁷⁷

But the real social dimensions of this separate culture in the area between Rječina and Brseč become fully apparent when we take into account a fact that has, in a way, remained outside the main stream of Croatian medieval studies – the fact that, on 28 December 1443 (and we cannot overemphasize this late date), the Rijeka Communal Council undertook to work on introduction of liturgy in Latin language (using the expression “it should be” – *debeat esse*) to the central church of Rijeka Archdeaconry – St.

⁷⁵ Bratulić 2017, 55 (53-56, br. 21), 09. 05. 1420. Riječ je o oporuci lovranskoga plovana Radena, koju je sastavio Anž, *pisar općini*; u oporuci se spominje i drugi lovranski pisar, Bartul.

⁷⁶ Presudu riječkoga suda kao prizivne instancije donosi Gigante 1932: 105-106, 08. 05. 1439. Tu se pak veli: *lata fuit et data sententia per terrigenas apud sanctum Iacobum a Prelucha anno preterito ... quam sententiam in sclabonico scriptam produxit coram iudicio in fauorem iurium suorum, qui domini uisa, lecta et intellecta suprascripta sententia ...* (Giganteovu ortografiju i interpunkciju ovdje sam i u svim ostalim citatima prisposobio suvremenim načelima ediranja srednjovjekovnih dokumenata – op. autor). Istu presudu u drugačijem kontekstu razmatra i Margetić 1996: 315.

⁷⁷ Gigante 1932, 96: 19. 04. 1437. U prijeporu oko zaloga kuće za kredit u Mošćenicama stranka svoju tvrdnju da je dug isplaćen koroborira ovako: *soluerat uelut clare particulariter ostendebat per quadam certam scripturam sclabonice ... predictas sexdecim marchas soluerat de parte in parte sicut scriptum est in predicta carta sclabonice scripta* (naglasio autor).

⁷⁵ Bratulić 2017, 55 (53-56, no. 21), 09.05.1420. – It is the last will of the Lovran's bishop, written by John (Anž), *a communal scribe*; the will also mentions the other Lovran scribe, Bartholomew.

⁷⁶ The ruling of the Court in Rijeka as a court of appeal was published by Gigante 1932: 105-106, 8 May 1439. The document reads: *lata fuit et data sententia per terrigenas apud sanctum Iacobum a Prelucha anno preterito ... quam sententiam in sclabonico scriptam produxit coram iudicio in fauorem iurium suorum, qui domini uisa, lecta et intellecta suprascripta sententia ...* (Here and in all other quotes, I have adapted Gigante's orthography and punctuation to comply with the modern way of editing of medieval documents – author's remark). The same ruling is analyzed in Margetić 1996: 315 in a different context.

⁷⁷ Gigante 1932, 96: 19 April 1437 – In the Mošćenice dispute concerning a mortgage on the house for a loan, this is how one of the parties corroborates his claim that the debt has been fully paid: *soluerat uelut clare particulariter ostendebat per quadam certam scripturam sclabonice ... predictas sexdecim marchas soluerat de parte in parte sicut scriptum est in predicta carta sclabonice scripta* (emphasized by the author).

posebnu prisegu kojom su se obvezali kako nitko od njih neće ni pojedinačno *pružati otpor* tome postupku.⁷⁸

Ostavljajući zasad po strani sve vrlo važne konsekvencije činjenice da do sredine 15. stoljeća nitko nije dovodio u pitanje legitimitet slavenskoga bogoslužja (a vrhovni je gospodar toga područja, ujedno i crkveni poglavar, ne treba zaboraviti, akvilejski patrijarh), ovdje samo valja istaknuti da je upravo to slavensko bogoslužje predstavljalo osnovicu na kojoj se razvio cijeli kompleks vernakularne pismenosti o kojemu je ovdje bilo riječi. Stvarne razmjere i značenje te pisane hrvatske riječi i društvenoga znanja pohranjena u njoj, a taj cjelovit diskurzivni kompleks zasigurno nije nastao i oblikovan od vremena kad su se ovi krajevi našli uklopljeni u okvire Svetoga Rimskog Carstva, možda se ponajbolje vide iz dvaju primjera koji zrcale poglede na taj svijet izvana.

S jedne strane taj se pogled artikulira u postupku stanovitoga Stjepana Markova Žorića iz Bihaća, koji 1437. dovodi svoga četverogodišnjeg sina (*filium suum annorum quatuor uel circa*) Marka u Rijeku kako bi ga ondje svećenik Antun Višnjić mogao „dobro i brižljivo učiti slavenskome pismu“ (*bene*

Mary's Church – and to the jurisdiction of the Rijeka its chapter in general. Indeed, at the initiative of Jacob Raunacher, the representative of fief-holder Count Rambert Walsee, the members of the Council took a special oath, committing that none of them would individually *resist* this procedure.⁷⁸

Leaving aside for a moment all the important consequences of the fact that the legitimacy of liturgy in Old Church Slavonic language had never been put into question until the 15th century (in a region, do keep in mind, whose the supreme lord – and head of church – was Patriarch of Aquileia), we should point out that it was precisely the Slavic liturgy that served as the base of the entire vernacular literacy discussed in this article so far. The true scope and impact of this Croatian literacy and the social knowledge contained in it (a discursive system which was certainly not created only once the area became part of the Holy Roman Empire) can best be gleaned from two examples that reflect outsiders' views of this world.

On the one hand, this view is reflected in the decision of one Stephen (son of Marc) Žorić from Bihać to bring his four-year-old son (*filium suum annorum quatuor uel circa*) Marc to Rijeka in 1437 so that the priest Anthony Višnjić could “teach him well and

⁷⁸ Gigante 1912: 333, 29. 12. 1443. – *In statione mei notarii infrascripti. Per spectabilem ac generosum virum dominum Iacobum Raunacher honorabilem capitaneum, venerabilem virum dominum presbiterum Mateum archidiaconum et plebanum dominum Mateum quondam ser Donati, dominum Stefanum Blasinich, honorabiles iudices dicte Terre Fluminis iudicem Ambrosium, iudicem Stefanum Ruseuich, iudicem Maurum Vidonich, iudicem Cosmam Radolich, iudicem Vitum quondam Mathei, iudicem Nicolaum Micolich, iudicem Tonsam quondam ser Nicole, consiliarios dicte Terre Fluminis capta fuit pars infrascripti tenoris, videlicet quod omnes vnanimiter toto posse laborare debeant quod litera Latina debeat esse in ecclesia sancte Marie dicte Terre Fluminis et in capitulo et quod aliquis ipsorum non contradicet nec huic rei erit unquam contrarius per iuramentum quod magnifico domino nostro et dicte Terre Fluminis fecerunt.* Odluka se spominje, prepričava ili citira tek u rijetkim knjigama ili raspravama posvećenima srednjovjekovnoj povijesti Rijeke (v. samo kao primjere Kobler 1978/I: 133 – kratka noticija pod godinom 1444. i Kobler 1978/III, 248 – regest s krivim datumom 25. 01. 1449. i uputom na „str.“ 368 izvornika, pri čemu valja istaknuti kako je Kobler svoje djelo objavio petnaestak godina prije pojave Giganteove edicije – Štefanić 1953: 402, s nejasnim i bezrazložnim pomicanjem datuma za jedan dan, ali i pogrešnom uputom na drugi svezak Giganteove publikacije umjesto na onaj prvi gdje je odluka stvarno objavljena).

⁷⁸ Gigante 1912: 333, 29 December 1443 – *In statione mei notarii infrascripti. Per spectabilem ac generosum virum dominum Iacobum Raunacher honorabilem capitaneum, venerabilem virum dominum presbiterum Mateum archidiaconum et plebanum dominum Mateum quondam ser Donati, dominum Stefanum Blasinich, honorabiles iudices dicte Terre Fluminis iudicem Ambrosium, iudicem Stefanum Ruseuich, iudicem Maurum Vidonich, iudicem Cosmam Radolich, iudicem Vitum quondam Mathei, iudicem Nicolaum Micolich, iudicem Tonsam quondam ser Nicole, consiliarios dicte Terre Fluminis capta fuit pars infrascripti tenoris, videlicet quod omnes vnanimiter toto posse laborare debeant quod litera Latina debeat esse in ecclesia sancte Marie dicte Terre Fluminis et in capitulo et quod aliquis ipsorum non contradicet nec huic rei erit unquam contrarius per iuramentum quod magnifico domino nostro et dicte Terre Fluminis fecerunt.* The decision is mentioned, retold or quoted in but a few books or papers dealing with Rijeka's medieval history (see, only as examples, Kobler 1978/I: 133 – a short note under year 1444 – and Kobler 1978/III, 248 – a misdated regest (25 January 1449) with a wrong reference to “p.” 368 of the original; it should be noted that Kobler published his work some fifteen years before Gigante's edition: Štefanić 1953: 402, with unclear and groundless misdating (for a single day) and a wrong reference to the second volume of Gigante's publication instead to the first one, where the decision is actually published).

et diligenter docere litteram sclabonicam).⁷⁹ U prosudbi toga čina valja voditi računa o činjenici da je Bihać inače bio glagoljaška župa kninske biskupije, u kojoj i kraljevska administracija za lokalne potrebe bilježi svoje poslove dokumentima sastavljenim na hrvatskom jeziku i pisanim glagoljskim pismom,⁸⁰ što svakako baca specifično svjetlo na Stjepanov postupak. Dovodjenje četverogodišnjeg djeteta na nauk valja u takvu kontekstu onda svakako razumjeti kao pripremu za dalje školovanje, koje se očito moglo steći upravo u Rijeci, veliku i važnu središtu glagoljaške tradicije i kulture, koja je po svemu sudeći bila i jedna od važnih točaka cjelovita kulturnoga obrasca što se razvio iz pismenosti na vernakularu.⁸¹

Čini se kako upravo takvo tumačenje može prikrbiti podlogu i za objašnjenje pojave, u historiografiji inače dobro poznata, Jurja iz Slavonije, odnosno Georgiusa (Henrici) *de Sclavonia* ili *de Rayn* (u različitim grafijama), ili čak Georgiusa *de Sorbona*, kako se sve naziva u suvremenim dokumentima.⁸²

⁷⁹ Dokument kojim se registrira kako je Stjepan dao sina na školovanje v. u Gigante 1912: 9, 26. 05. 1437. Što se pak tiče oznaka *scriptura sclabonica* ili *littera sclabonica*, valja svakako voditi računa da je sve te dokumente sastavljao i pisao stranac, riječki javni bilježnik Antonio Franjin de Reno iz Modene. Kako su se doista u lokalnome (društvenom) znanju zvali jezik i pismo, jasno je vidljivo u čuvenom *Istarskom razvodu*, tekstu koji po svemu sudeći nastaje u obliku u kojem je sačuvan sredinom 15. stoljeća (datiranje koje je svojedobno obrazložio M. Kos 1931: 177 i d., još nitko nije uspio ozbiljnije osporiti ili dovesti pod znak pitanja), pa se slijedom te logike ovdje i koristim pojmom „hrvatski“.

⁸⁰ V. Bratulić 2017: 31-32, br. 11, 1380.

⁸¹ Sačuvana vrela ne govore ništa o institucionaliziranome obrazovanju u Rijeci prije 50-ih godina 15. stoljeća, kada je sigurno postojala komunalna škola čiji su *rectores* (Alegreto/Dobroje iz Trogira i svećenik Baldasar) aktivno sudjelovali u javnome životu, pa se o njima može govoriti temeljem onoga što donose javnobilježnički dokumenti, usp. Štefanić 1953: 401. Što se pak tiče institucionalizirane poduke u okrilju Crkve, o tome vrela u Rijeci, ali ni gotovo nigdje drugdje, čak i u znatno razvijenijim sredinama ovoga doba, ne govore ništa, no produkcija je tekstova potrebnih za bogoslužje očito, sudeći po „ostacima ostataka“ koji su se našli ili je njihovo postojanje zabilježeno u Rijeci (v. pregled prema Deković 2011: 287-308), bila zavidna. Može se čak razložno pretpostaviti kako je upravo tu bilo i središte „kvarnerskoistarske pisarske škole“ koju prepoznaje Pantelić 1972: 24.

⁸² Najveći dio relevantnih informacija o Jurju i njegovu djelovanju sabran je u Šanjek & Tandarić 1984 te u Zaradija

with care the Slavic writing” (*bene et diligenter docere litteram sclabonicam*).⁷⁹ When judging this decision, one should keep in mind that Bihać was a Glagolitic parish of the Knin Diocese, where the royal administration was issuing documents about local affairs written in Croatian language and Glagolitic script.⁸⁰ This fact casts specific light on Stephen’s decision. In such a context, apprenticing a four-year-old child should certainly be understood as a preparation for further education, clearly available in Rijeka – a large and important center of the Glagolitic tradition and culture which was, by all indications, one of the important points of the entire cultural scheme that had developed from the vernacular literacy.⁸¹

It seems that this interpretation provides a basis for explaining the emergence of George (Juraj) of Slavonia, or Georgius (Henrici) *de Sclavonia* or *de Rayn* (in various orthographies), or even Georgius *de Sorbon*, as he is called in contemporary documents, who is well-known figure in historiography.⁸² In 1404, after studying in Paris and earning

⁷⁹ For the document recording Stephen’s decision to apprentice his son, see Gigante 1912: 9, 26.05.1437. As for the designations *scriptura sclabonica* or *littera sclabonica*, one should keep in mind that all these documents were written and issued by a foreigner, Anthony (son of Francis) de Reno from Modena, who worked as a notary public in Rijeka. The well-known *Istarski razvod*, a text very likely created in its preserved, mid-15th-century form (its dating, proposed and explained by M. Kos 1931: 177 ff, has not been seriously challenged or questioned yet), clearly shows what was the real name used for the language and script in the perception of the local community. Following this logic, I am using here the term “Croatian”.

⁸⁰ See Bratulić 2017: 31-32, no. 11, 1380.

⁸¹ The preserved sources say nothing about institutionalized education in Rijeka before the 1450s, when there must have been a communal school the *rectores* of which (Alegreto/Dobroje from Trogir and Baldasar the Priest) took active part in the public life. We can discuss them on the basis of notary-public documents – cf. Štefanić 1953: 401. As for the institutionalized education organized by the Church, Rijeka sources say nothing about it – just like the sources from numerous much more developed centers of the day. However, based on the very few remainders of such documents found or recorded in Rijeka (see overview in Deković 2011: 287-308), the production of the liturgical texts clearly was impressive. One can even logically assume that here was the very center of the “Kvarner-Istria scribe school” identified by Pantelić: 1972: 24.

⁸² Most of the relevant information on George (Juraj) and his activities can be found in Šanjek & Tandarić 1984 and in

Nakon studiranja u Parizu i stjecanja doktorata iz teologije Juraj se od 1404. trajno smjestio u Toursu, gdje je bio kanonik penitencijar, ali je djelovao kao pisac i pisar sve do smrti 1416. Iako je rođen (najvjerojatnije) u Brežicama (tako se tumači ono *de Rayn*), u njegovu se nekrologu navodi da je iz *Sclavoniae* „svećenik akvilejske dijeceze“⁸³, što znači da je ondje bio zaređen za svećenika, i prije dolaska na studij u Pariz. Kako su Brežice pripadale pod salzburšku crkvu i nisu u „akvilejskoj dijecezi“, prilično se izvjesnim čini da je Juraj u ranoj mladosti, poput Marka iz Bihaća koji je 1437. imao samo četiri godine kad je počeo svoje školovanje, doveden upravo na područje pod crkvenom upravom akvilejskoga patrijarha i tu odškolovan u glagoljaškoj tradiciji te zaređen svećeničkim redom. Takvo se tumačenje potvrđuje raščlambom jezika kratkih liturgijskih tekstova koje je Juraj, zajedno s glagoljskim abecedarijem, zapisao uz latiničnu transkripciju u jednome od svojih rukopisa, reproducirajući zapravo po sjećanju svoju glagoljsku početnicu.⁸⁴ Za raspravu koja je ovdje predočena, međutim, najvažnija je jedna od kratkih bilježaka koje Juraj dodaje svojoj verziji početnice. Naime, nakon što je već gotovu tekstu dodao popis biskupija u kojima se glagolja, uz objašnjenje o začetku takve prakse pod „hrvatskim biskupom“ (očito se i to učilo ondje gdje je Juraj stekao obrazovanje), i nakon što se tu potpisao stanoviti *dyac Pauel z Krbaue*, Juraj dodaje još jedno objašnjenje. Naime, u svome popisu biskupija u kojima se glagolja on ne spominje pulsku biskupiju, kojoj su inače pripadala sva mjesta kvarnerske gospostije Divinskih, odnosno riječkoga arcidakonata (gdje je vjerojatno i stekao svoje obrazovanje), ali naknadno dodaje pojašnjenje tome popisu biskupija riječima „Istra,

a doctoral degree in theology, George found his permanent residence in Tours. There he was a canon penitentiary, but he also pursued a career of a writer and scribe until his death in 1416. Although he was (most likely) born in Brežice (as *de Rayn* is interpreted), his necrology mentions that he was a “priest from the Aquileian Diocese”, from *Sclavonia*.⁸³ This means he was ordained there before his arrival to Paris. As Brežice was part of the Salzburg Church and not of the “Aquileian Diocese”, it seems quite certain that, in his early youth, George (like Marc from Bihać, who was only four when he began his education in 1437) was taken to an area under the jurisdiction of the Patriarch of Aquileia, where he received education in the Glagolitic tradition and was then ordained. This interpretation is corroborated by an analysis of the language used in the short liturgical texts that George wrote down, together with a Glagolitic alphabetical list, next to the Latin transcription in one of his manuscripts, thus reproducing from memory his Glagolitic elementary reader.⁸⁴ However, of the utmost importance for the discussion in this paper is one of the short notes that George added to his version of the elementary reader. After having added to the finished text a list of dioceses where the Glagolitic script had been in use and an explanation that such a practice had been introduced under “Croatian bishops” (clearly he was taught this where he received his education), and after certain *dyac Pauel z Krbaue* (“deacon Paul from Krbava”) wrote down his name on it, George added one more explanation. In his list of Glagolitic dioceses, he did not mention the Pula (Pola) Diocese, to which all the places of the Kvarner estates of the Counts of Duino (and of the Rijeka Archdeaconry, where he probably received his education) had belonged. Subsequently, he added an explanation to this list,

Kiš 2008. Kontekst Jurjeva boravka na studiju u Parizu ocrtavaju Tanaka 1985 te Tuilier 1986.

⁸³ Cjelovita formulacija iz nekrologa glasi: *magister Georgius Henrici de Rahyn presbiter de Sclavonia Aquileiensis diocesis* (Zaradija Kiš 2008: 637).

⁸⁴ Dragica Malić svoju detaljnu raščlambu jezika kojim je Juraj pisao zaključuje ovako: „Svoju glagoljašku hrvatsko-crvenoslavensku obrazovanost Juraj iz Slavonije očito je stekao na čakavskom području ... dok neki drugi elementi ... govore o Jurjevu inodijalekatskom podrijetlu“ (Malić 1996: 39).

Zaradija Kiš 2006-2007. The context of George’s studies in Paris is outlined in Tanaka 1985 and Tuilier 1986.

⁸³ The complete formulation from the necrology reads: *magister Georgius Henrici de Rahyn presbiter de Sclavonia Aquileiensis diocesis* (Zaradija Kiš 2006-2007: 637).

⁸⁴ Concluding her detailed analysis of the language used by George, Dragica Malić asserts as follows: “Obviously, George of Slavonia’s Glagolitic Croatian Church-Slavonic education was acquired in the Čakavian dialect... while some other elements... indicate that George belonged to some other dialect” (Malić 1996: 39).

ista (je) domovina Hrvata⁸⁵ Jurjeva *Istria* nije naravno istarski poluotok, već upravo onaj svijet u kojem je stekao svoje prvo, glagoljaško obrazovanje, svijet kvarnerske gospoštije Divinskih, prava *patria Chrwati*, koju i u kancelariji akvilejskoga patrijarha znaju označiti pojmom *Croatia*, dakle zemlja Hrvata među kojima još uvijek nije u potpunosti ni prevladala identifikacija s Istrom, kako se to pokazalo i u izričaju o cesti koja *gre v Istru od Mošćenice*'.

Ta *patria* skućena pod padinama Učke, dovoljno je zasad samo to naznačiti, usko je i čvrsto povezana sa svijetom preko političke granice, na takav način i u tolikoj mjeri da i vlasnici Kožljaka, Gotnikari, odlučuju na svome posjedu utemeljiti pavlinski samostan te dovode redovnike iz Modruša, koji će svojom glagoljaškom službom još više učvrstiti taj svijet.⁸⁶ Sve rečeno može se zaokružiti tvrdnjom da bi bilo krajnje naivno zamišljati kako se cijeli ovaj diskurzivni kompleks razvio među običnim podložnicima, „kmetovima“, kako ih uobičajeno zamišlja historiografija. No ovdje valja uzeti u obzir i sljedeću društvenu razinu na kojoj se jasno razabiru znanje i diskurs onih koji nastupaju u ulozi gospode, onih koji posjeduju realnu moć i funkcioniraju kao velikaši Carstva ili njihovi ministrijali – akvilejski patrijarsi, Gorički, ili Divinski. Njihov je fond znanja znanje vlasti koja raspolaže resursima („službe“, „porezi“, „darovi“), pa je i ono oblikovano u diskurs iskazan kroz pisani

using the words “Istria (is) the homeland of the Croats”.⁸⁵ Of course, George’s *Istria* is not the Istrian Peninsula, but the very microcosm in which he received his first Glagolitic training, the microcosm of the Kvarner estates of the Duinos, the true *patria Chrwati*, which is sometimes designated as *Croatia* even in the chancery of the Patriarch of Aquileia – in other words, the land of the Croats who, at that moment, had still not fully identified themselves with Istria, as can be seen in the expression about a “road leading from Mošćenice to Istria” (*gre v Istru od Mošćenice*’).

We should only mention here that this *patria*, squeezed underneath the slopes of the Učka, is closely and firmly connected with the world across the political border in such way and to such an extent that even the brothers Gotnikars – the owners of Kožljak – decided to found a Pauline monastery on their estate and to bring from Modruš the monks who would further establish this world with their Glagolitic service.⁸⁶ As a bottom line of all the above said, we could assert that believing that this entire discourse system developed among ordinary subjects – “kmeti”, as usually perceived in historiography – would be very naïve. However, one should also take into account here the next social level, which clearly exhibits the knowledge and discourse of the fief-holders, of those who wield real power and operate as Imperial high nobility or its ministerials – the

⁸⁵ Zaradija Kiš 2008: 634, donosi kvalitetne fotografije cijele Jurjeve početnice, pa se tu dobro v. da je bilješka *Istria eadem patria Chrwati* na fol. 77r. grafičkim oznakama povezana s popisom biskupija i očito dopisana naknadno, kao posljednja.

⁸⁶ Cijelu ovdje prikazanu diskurzivnu formaciju moglo bi se dalje raščlanjivati temeljem, s jedne strane, već spominjana *Istarskog razvoda*, a s druge strane redakcija običajnog prava u „statutima“ koji su sačuvani (taj je materijal sada sabran u Margetić 2012), no pri takvu poslu valjalo bi svakako voditi računa o vremenu postanka tih tekstova, što nije bio slučaj u jednome takvom pokušaju čije je autor Oleg Mandić (usp. Mandić 1963). Takva bi raščlamba onda morala uzeti u obzir i prostorno širenje na Istru toga diskursa usidrena u glagoljašku tradiciju, pri čemu nacrt za takvo što daje Branko Fučić postupkom mapiranja materijalnih ostataka te tradicije po vremenskim slojevima – v. Table I-V u Fučić 1960: 201-211. Iz toga je materijala vidljivo da se glagoljaška tradicija do kraja 14. stoljeća proširila tek na vanjskome rubu nekadašnjeg ozemlja Hrvatskog Kraljevstva, zapadno od Kožljaka i Labina – Roč, Hum – a da prava ekspanzija kreće tek u drugoj polovici 15. stoljeća.

⁸⁵ Zaradija Kiš 2006-2007: 634 contains high-quality photographs of the entire George’s elementary reader, showing clearly that the note *Istria eadem patria Chrwati* in fol. 77r. is graphically linked with the list of dioceses – and clearly added subsequently, as the last one.

⁸⁶ The entire discourse formation presented here could be further analyzed on the basis of the already mentioned *Istarski razvod* on the one hand and the drafts of common law in the preserved “statutes” on the other (this material is now compiled in Margetić 2012). However, when doing so, one should keep in mind the period in which these texts were created (it was not the case in one such attempt by Oleg Mandić – cf. Mandić 1963). Such an analysis would have to take into account the expansion of such a Glagolitic-tradition-based discourse to Istria. Branko Fučić offers a tool for this with his mapping of the material remains of this tradition by time layers – see Tables I-V in Fučić 1960: 201-211. This material clearly shows that, by the late 14th century, the Glagolitic tradition only reached the outer limits of the former territory of the Croatian Kingdom, west of Kožljak and Labin – Roč and Hum – and that the real expansion would not begin before the second half of the 15th century.

dokument, u ovo doba poglavito na njemačkom i nešto rjeđe na latinskom jeziku. U ovoj prigodi taj dominirajući društveni segment nije u mome fokusu interesa te ću njegovo znanje i diskurs koji iz njega proizlazi naznačiti tek u osnovnim konturama – on iz onoga podređenog diskursa prihvaća „kmetove“ (*kmethones*) i s vremenom ih pretvara u obične podložnike na poreznoj jedinici, „cijelome ognjištu“, koje je dio „općine“ (*comawn*), također porezne jedinice, ali i platforme kolektivnoga djelovanja. No, na sljedećoj razini znanja, onoga o tim krajevima, ovisno o prigodi, kontekstu i registru komunikacije stvari postaju složenije – već je ovdje naznačeno da kancelarija akvilejskoga patrijarha kvarnersku (riječku) gospoštiju naziva *Meran siue Croacia* u neprijateljski i prijeteći intoniranu upozorenju vlastitim ministerijalima.⁸⁷ Kada se međutim s drugim sugovornikom, također ministerijalom, registar komunikacije promijeni u prijateljski, onda se u istoj instituciji, ali očito po drugim načelima, Rijeka jednostavno smješta „u Istru“.⁸⁸

Patriarchs of Aquileia and the Counts of Gorizia and Duino. Part of their pool of knowledge is the knowledge of power that gives access to resources (“services”, “taxes”, “grants”). For this reason, it is shaped into a discourse manifested in written documents – in this period, primarily in German language, only sometimes in Latin. As this predominant social segment is not in the focus of my interest, I will merely outline its knowledge and the discourse arising from it. Over time, this segment adopted the term “kmeti” (*kmethones*) from the subordinate discourse and started using it for designating ordinary subjects working tax units – the “whole hearths” – that constituted integral parts of the “commune” (*comawn*) – another tax unit, but also a platform for collective action. But on the next level of knowledge about this region – depending on the situation, context and communication register – things become more complex: We have already mentioned that the chancery of the Patriarch of Aquileia calls the Kvarner (Rijeka) estates *Meran siue Croacia*, when writing a hostile and threatening warning to his own ministerials.⁸⁷ However, when writing to another correspondent, also a ministerial, and when the register of the communication is friendly, then the same institution applies different principle and uses different wording, simply placing Rijeka “in Istria.”⁸⁸

⁸⁷ S obzirom na to da se kao ishodište odnosa patrijaršije i Divinskih u upozorenju izrečenu po patrijarhovim zastupnicima uzima ugovor iz 1256. (v. ovdje bilj. 49), može se pomišljati da se u toj prigodi reproducira ono što je i kako bilo zapisano u tome ugovoru.

⁸⁸ U inventaru arhiva patrijaršije, ranije spominjanu *Thesaurusu*, zabilježen je (fol. 127) regest dokumenta izdana 09. 05. 1367. „plemenitome mužu Dujmu iz sv. Vida Rijeke“ (*nobilis vir Doymus de Sancto Vito de Flumine*) kao svjedodžba uvođenja u posjed dvaju sela pod Kožljakom. Rubna bilješka za taj regest glasi: *Inuestitio nobilis viri Doymi de sancto Vito in Istria* (naglasio autor).

⁸⁷ As it is the 1256 contract (see n. 49 here) that is taken as the starting point of the relationship between the Patriarchate and Counts of Duino in the warning sent via Patriarch's representatives, it is logical to believe that the phrases from that contract be reproduced in such an occasion.

⁸⁸ In the inventory of the Patriarchate Archives – the abovementioned *Thesaurus* – a regest of a document issued on 9 May 1367 can be found (fol. 127): “to noble Dujam from St. Vitus Rijeka” (*nobilis vir Doymus de Sancto Vito de Flumine*). It is a certificate of entering into possession of two villages underneath Kožljak. A marginal note for the regest reads: *Inuestitio nobilis viri Doymi de sancto Vito in Istria* (emphasized by the author).

***

S takvim spoznajama dobivenim iz ovoga ekskursa, čini se mogućim čitati sada VZ kao zrcalo shvaćanja onih koji su sudjelovali u njegovu nastanku i pisanju,⁸⁹ a u takvu pothvatu vrijedi svakako prvo istaknuti generalnu kategoriju *ludi vinodolski ... tako crikveni tako pripročići*, koju tvore tri različite skupine – *plemeniti*, potom *ludi crikveni* i konačno *kmeti*; postoji i četvrta kategorija koja se označuje *vsi ini ludi*, no oni očigledno ne participiraju kao punopravni članovi zajednice (*općine* – ekvivalent je pojam učenoga suvremenog latinizirane *universitas*, ali i onoga *comawn* njemački pisana dokumenta).⁹⁰ Stvarno temeljna stanica društvene organizacije u slici koju ocrtava VZ ipak je ono što se naziva *grad*, jer je upravo on, odnosno njih devet na broju, razina na kojoj su birani izaslanici za cijeli postupak uređenja običajnih normi.

Grad ovdje svakako ne bi trebalo razumijevati u duhu modernoga hrvatskog jezika kao pojam kojim se opisuje oblik naselja i mjesto stanovanja – ovdje se taj pojam koristi poglavito u njegovu izvornome značenju **utvrde**, koja je k tomu i u fizičkome smislu društveno središte. Tvrdnja je lako dokaziva na primjeru najmanje triju vinodolskih gradova, Drivenika, Grižana i Ledenica, uz

⁸⁹ O tome kako je VZ iz usmenoga izričaja ukupno 39 okupljenih predstavnika *ludi vinodolskih* oblikovan i pretočen u pisani tekst, nažalost je nemoguće nešto preciznije reći. Sličnih postupaka tijekom cijeloga srednjeg vijeka postoji čitav niz, no rijetki su nešto bolje poznati, kao primjerice stoljeće i pol mlađi postupak nastanka „Novigradskoga zbornika“ (v. Ančić 2003). Međutim, uz **uvjerenje** da se i u Novom Vinodolskom 1288. godine postupalo na sličan način, takvo se **uvjerenje**, bez dodatnih argumenata, ne može pretvoriti u **tvrdnju**. Naime, u uvodnome dijelu VZ nedostaju upravo riječi koje opisuju postupak: *I ti vsi pisani na vkup skupleni od vole općinske i edinim pristanenem i nareenjem sabranim vse općini vinodolske ... ke budu zdola pisane vola ke su slišali od svojih stariih* (Barada 1952: 98). Osim, dakle, činjenice da je skup održan *pred obrazom ... kneza Leonarda a v Novom gradu, na sali knezi* (Barada 1952: 96 i 132), može se tek dosta utemeljeno pretpostaviti kako je izgovoreno uredio i potom u pisani tekst pretočio netko s razvijenom kulturom pisane riječi koja je daleko nadilazila znanje seoskih popova – više no dostatnu argumentaciju za takav zaključak daje Hercigonja 1990.

⁹⁰ Skupine su jasno definirane u 75. članku, koji određuje monopol sudbene vlasti gospodara – Barada 1952: 130.

***

With the insight obtained from this digression, the VC can now be perceived as mirroring the ideas of those who took part in its creation and writing.⁸⁹ In such a venture, one should first point out the general category of the *ludi vinodolski ... tako crikveni tako pripročići* (“men of the Vinodol ... clergy as well as secular”) consisting of three different groups – *plemeniti*, *ludi crikveni* and *kmeti* (“nobility, clergy and *kmeti*”). There was also the fourth category – described as *vsi ini ludi* (“all other people”), but they obviously did not participate as full members of the community (*commune* – an equivalent of the contemporary learned Latin term *universitas*, but also of *comawn* in the documents written in German).⁹⁰ Still, the truly fundamental cell of social organization in the image depicted by the VC is what is called the castle, because castles – nine of them – were the level on which deputies were appointed for participating in the procedure of regulation of folkways.

In this context, the term *grad* should not be understood in the spirit of modern Croatian language as describing a type of settlement and place of residence or town. This term is here primarily used in

⁸⁹ Unfortunately, it is not possible to reconstruct precisely the process used by 39 deputies of the Vinodol’s inhabitants (*ludi vinodolski*) to translate the VC from its oral form into a written text. Many similar processes were applied throughout the Middle Ages, but only a very few of them are somewhat better known, such as the process of creation of the Novigrad Collection of Croatian Common Law a century and a half later (see Ančić 2003). However, the **conviction** that a similar process was used in Novi Vinodolski in 1288 cannot be turned into an **assertion** without additional arguments. In the introductory part of the VC, the very words that describe the procedure are missing: *I ti vsi pisani na vkup skupleni od vole općinske i edinim pristanenem i nareenjem sabranim vse općini vinodolske ... ke budu zdola pisane vola ke su slišali od svojih stariih* (Barada 1952: 98). In addition to the fact that the deputies met *pred obrazom ... kneza Leonarda and v Novom gradu, na sali knezi* (Barada 1952: 96 and 132), we can only assume with rather good reason that everything spoken at the occasion was edited and then written down by someone with a highly developed written culture that exceeded by far the level of village priests – a very strong point for this is made by Hercigonja 1989/90.

⁹⁰ The groups are clearly defined in Article 75, which stipulates the monopoly of the judicial power of the squire – Barada 1952: 130.

koje se podgrađe nikad nije ni razvilo. To naravno ostavlja otvorenim pitanje kad su se pod drugim gradovima ili oko njih razvila naselja. Unatoč razmjerno velikom broju rasprava posvećenih povijesti srednjovjekovnog Vinodola, nisam naišao ni na jedan tekst koji bi to pitanje problematizirao. Doduše, Barada jasno raspoznaje „početne utvrde“ od kasnijih naselja, ali smatra da se i u tim početnim utvrdama stalno živjelo,⁹¹ dočim se u najvećem dijelu literature pojam grad u tekstu VZ interpretira kao samorazumljiv, to jest kao da se odnosi na utvrdnu s naseljem, „gradsko naselje“.⁹² Uz utvrdnu je vezan zemljišni posjed unutar utvrđenih granica koji se naziva *imenje grada*, a što se u latinski pisanim spomenicima 13. stoljeća naziva *terra castri*.⁹³ O vlasništvu pak nad zemljom koja tvori to *imenje grada* tekst VZ govori jako malo, tek u trima člancima (32., 33. i 34.), a to je pitanje zapravo iz očista modernih povjesničara ključno za razumijevanje cijeloga sustava organizacije.

Činjenica da se u samo trima spomenutim člancima govori o eventualno spornim pitanjima iz domene vlasničkih odnosa, a to znači nasljeđivanje u obitelji bez muškoga potomstva, uzurpacije ošasnoga dobra i prihoda *gospodina* sa zemlje na kojoj je imao pravo udjela, upućuje na zaključak da ti odnosi nisu bili vrlo često predmet prijepora. Ne samo to – sva tri članka govore o odnosu vlasnika zemlje (ona je njihovo *blago*⁹⁴, kako se to

its original meaning – **castle** – which also served as a physical social focal point. This is easily proven by using the example of at least three Vinodol castles – Drivenik, Grižane and Ledenice – where settlements outside the city walls never really developed. Of course, this begs the question when did settlements develop under or around other castles. Although the literature dedicated to the history of the medieval Vinodol is rather ample, I have never found a text that would deal with this question. True, Barada makes difference between the “original fortresses” and subsequent settlements, but he also believes that these fortresses had their permanent residents,⁹¹ while most of the literature interprets the use of the term *grad* in the VC as self-explanatory, referring to a fortress with an appertaining settlement (what can be rendered as township).⁹² Attached to a castle is a landed property within the established limits. It is called *imenje grada*, or *terra castri* in the 13th-century sources written in Latin.⁹³ The VC does not say a lot about the ownership of the land forming this *imenje grada* – it is mentioned only in three articles (32, 33 and 34) – although modern historians consider this question crucial for understanding the entire organizational system.

The fact that only three above mentioned articles regulate possible disputes in the domain of property relations – inheritance in case of death without male issue, usurpation as recontinuance, and *Master's* income from the land he had an interest in – indicates that these relations were not often a matter in dispute. Not only that – all three articles regulate the relationship between the owner of the land (it is

⁹¹ Barada 1952: 84.

⁹² Kao najnovije primjere v. Raukar 1992: 160 ili Ravančić 2014.

⁹³ Definirajući obveze svećenika spram biskupa čl. 3. određuje da „objed“ na koji su obvezni *nimaju mu ponesti ... van iz imenja onoga grada* kojemu sami pripadaju (Barada 1952: 100). Granice su između *imenja* pojedinih gradova bile jasno istaknute u fizičkome prostoru, kako se vidi iz nešto kasnije rasprave (1309. godine) o razgraničenju između Novigrada (Novog Vinodolskog) i Ledenice (Šurmin 1898: 74-75, br. 8). Za način na koji se pojam *terra castri* koristi u ovo doba pri opisu međa (*ubi terra castri de Rokonuk terminatur et terra castri de Kumluk exoritur*) v. dokument tiskan u *Diplomatički zbornik* 4: 241-243, br. 211, 05. 11. 1244.

⁹⁴ U potpuno istom značenju pojam je zabilježen u dokumentima iz Dobrinja na Krku, dakle u najizravnijem susjedstvu Vinodola i na posjedu iste *gospode*, knezova Krčkih. Isprava o posveti i nadarbinu za novu crkvu sv. Ambrozija od 8. studenoga 1321. govori o tome da ju je dobrinjski župnik Ambroz za uzdržavanje opremio *svojim blagom*, nakon čega se navode zemljišni posjedi koji su nadalje pripadali crkvi

⁹¹ Barada 1952: 84.

⁹² As recent examples, see Raukar 1992: 160 or Ravančić 2014.

⁹³ Defining priests' obligations to the bishop, Article 3 stipulates that the “meal” they are obliged to prepare is not to be served beyond the limits of castle's property (*nimaju mu ponesti ... van iz imenja onoga grada*) (Barada 1952: 100). The limits between the *imenje* of individual cities were clearly designated in the physical space, as can be seen in a somewhat later (1309) debate on the demarcation between Novigrad (Novi Vinodolski) and Ledenice (Šurmin 1898: 74-75, no. 8.). For the contemporary use of the term *terra castri* in the description of boundary lines (*ubi terra castri de Rokonuk terminatur et terra castri de Kumluk exoritur*), see the document printed in *Diplomatički zbornik* 4: 241-243, no. 211, 05.11.1244.

veli u čl. 32., a ne *imenje* kao u izričaju *imenje grada*) i *gospodina*, ili još preciznije o načinu na koji se ispunjava *služba* vezana uz zemlju, odnosno rečeno rječnikom 13. stoljeća *služi dvoru*. U tome kontekstu čitanje pojma *kmet'* u smislu istoznačnosti s pojmom *iobagio castri* posve mijenja i tumačenje čl. 32. koje je ranije predložio M. Barada. Naime, taj članak predviđa dvije mogućnosti u slučaju nedostatka muškoga potomstva i postojanja ženskoga – ili se žensko potomstvo oprema za udaju (*areda*), ili kći/kćeri preuzima(ju) cijeli posjed (*blago oćino i materino*) uz uvjet obavljanja pune *službe*, koja je očito povezana s tim *blagom*.⁹⁵ Tu se naravno odmah postavlja pitanje tko to oprema nasljednicu za udaju, no sam tekst u tome je smislu današnjem čitatelju kriptičan jer glede toga nema ni najmanje naznake – jednostavno je rečeno *hćere ke su ostale po smrti oćini i materini ... imaju se areditati*. Baradino je tumačenje išlo za tim da je sve, pa tako i eventualno opremanje za udaju (*areditati*), bilo stvar volje „feudalnog gospodara“ uz zaključak: „mogao im je on ili dati miraz i lišiti kmetskog imanja pokojnih roditelja, ili ih ostaviti na imanju ako je smatrao, da će one, naravno s mužem, kojega bi na to imanje dovele, moći ispunjavati potpuno i redovno sve kmetske dužnosti prema njemu“. No stvari nisu ni izdaleka tako jednostavne – kasniji zbornici hrvatskoga običajnog prava jasno određuju da je opremanje obveza onih srodnika koji nasljeđuju posjed (to su inače u tekstu *bližike*),⁹⁶ pa nema razloga dvojiti oko toga je li i u Vinodolu situacija rješavana na jednak način.

Nadalje, u utvrdi se daje noćna straža i to je integralna obveza, „služba“, kako za *kmete* tako i za

their *blago*⁹⁴, as specified in Article 32, not *imenje* as in the expression *imenje grada*) and the *Master*, or – more precisely – the way the land-related *service* is to be fulfilled (or, in the language of the 13th century, *služi dvoru*). In this context, understanding the term *kmet'* as a synonym for the term *iobagio castri* changes completely the interpretation of Article 32 proposed earlier by M. Barada. This article provides two options in case of death without male issue, if there is female offspring: The female offspring will either be outfitted for marriage (*areda*) or the daughter(s) will take over the entire property (*blago oćino i materino*), provided that the service (*služba*) – clearly associated with this property (*blago*) – be carried out to a full extent.⁹⁵ Naturally, this begs the question who is to outfit the heiress for marriage. The text is rather cryptic to a present-day reader because it does not give any explanation about it – it merely says “the daughters that remained after the death of father and mother ... should be outfitted for marriage” (*hćere ke su ostale po smrti oćini i materini ... imaju se areditati*). According to Barada’s interpretation, everything, including possible outfitting for marriage, depended on the will of the “feudal master”. Barada concludes that “he could provide a dowry for them or deprive them of the land of their late parents, or let them live on the land if he believed that they – naturally, with the help of the husband they would live with there – would be able to fulfill regularly all of their *kmet*-related duties to him.” But things are far from being that simple – later collections of Croatian common law clearly provide that it

(Šurmin 1898: 76-77, br. 10). Gotova identična formulacija nalazi se i u ispravi od 30. prosinca 1230. u kojoj stoji da je Juraj Pariježić novopodignutu crkvu sv. Jurja, također u Dobrinju, *dotal svojim vlastitim blagom, i na svoih mestih* (Šurmin 1898: 4-5, br. 3; isprava doduše nije sačuvana u izvornom obliku, pa je prevedena s hrvatskog na latinski i obratno, no činjenica da prevoditelj 1704. godine još uvijek koristi upravo pojam *blago* govori dovoljno sama po sebi).

⁹⁵ Tekst članka 32. u Barada 1952: 112, a njegovo tumačenje, u kojem M. Barada polazi od toga da je *kmet* ovisni agrarni podložnik, u Barada 1952: 48-49.

⁹⁶ V. članak 31. u Barada 1952: 110, s objašnjenjem u bilj. 4 toga članka.

⁹⁴ In exactly the same meaning, the term is used in documents from Dobrinj on the island of Krk – in the immediate vicinity of Vinodol and on the estate of the same *masters*, the Counts of Krk. The charter on the dedication and benefice for the new St. Ambrose’s Church of 8 November 1321 explains that the Dobrinj parish priest Ambrose furnished it with his *blago* for upkeep. Then it specifies the landed property that belonged to the church (Šurmin 1898: 76-77, no. 10). Almost identical formulation is found in a charter of 30 December 1230, specifying that George Pariježić *dotal svojim vlastitim blagom, i na svoih mestih* the newly-built St. George’s Church, also in Dobrinj (Šurmin 1898: 4-5, no. 3; the charter has not been preserved in its original form and it was translated from Croatian into Latin and vice versa; however, the fact that the translator still used the term *blago* in 1704 is self-explanatory).

⁹⁵ For the text of Article 32, see Barada 1952: 112. For its interpretation, in which Barada suggests that *kmet* is a dependent agrarian subject, see Barada 1952: 48-49.

lude crikvene,⁹⁷ a svaka utvrda (s izuzetkom Grižana) ima svoju crkvu (ili više njih) u kojoj je pop dužan svaki dan držati misu i druge „oficije“ (to je njegova služba kao *človika crikovnog*) pod prijetnjom kazne.⁹⁸ Konačno – i to se čini vrijednim posebna naglasaka – u svakoj će utvrdi nakon donošenja VZ biti pohranjen jedan njegov primjerak, smješten po svemu sudeći u čuvanu zajedničkom prostoru, u *hramu*.⁹⁹ To upućuje na zaključak prema kojemu je na razini utvrde u ovo doba, u drugoj polovici 13. stoljeća, oblikovana i institucionalizirana zajednica *kmeta* i *popa*, ono što se u tekstu zove *općina*, a koja je ujedno i spojna točka s „gospodarom“. Naime, ta zajednica ima svoje *viće* čiji rad „gospodar“ nadzire i kontrolira, ali i, očito upravo u tome *viću* izabrane,¹⁰⁰ dužnosnike čije se djelovanje naziva *ofici* – *satnika*, *graščika* i *busovića* – a koje je vremenski ograničeno. No jedan od *oficia* koji se spominju u tekstu, onaj *klučara*, očito ne pripada skupini općinskih, a moguće ga je u punoj mjeri razumjeti tek uz osvrt na prilike u kvarnerskoj gospoštiji Divinskih, o kojoj je bilo riječi prije u ekskursu. U VZ taj se dužnosnik spominje tek jednom u čl. 42. gdje se određuje vjerodostojnost njegova svjedočenja, no M. Barada nije bio

⁹⁷ Članak 15. glasi: *Ošće: vsaki pop držan je stražu strići v noći v gradu, kako ini človik* (Barada 1952: 104). Formulacija jasno potvrđuje gornje tumačenje po kojem su *vinodolski ludi* u prvome redu *kmeti* i *ludi crikovni* – stražu drže oni koji su „ljudi“ u punome smislu, a svi ostali su *ini ludi*. Prema čl. 36. *kmeti* i *popi* imaju *1 zakon* za međusobne prijepore (Barada 1952: 112), a taj čl. 25. definira kao *zakon i pravdu kmetsku* (Barada 1952: 108).

⁹⁸ „Služba“ svećenika definirana je u čl. 58 (Barada 1952: 124).

⁹⁹ Za distribuciju primjeraka VZ v. čl. 77. (Barada 1952: 130). Za *hram* v. čl. 7. u kojemu stoji: *ki bi v gradu hram razbil* (Barada 1952: 102) – interpretacija ovisi u prvome redu o tome kako se tumači sam pojam *grad*, jer ukoliko se tom riječju obilježava oblik naselja, onda bi i *hram* bio stambeni prostor, kako to veli Barada. No ukoliko se *grad* razumijeva kao utvrda, onda je i *hram* poseban zajednički prostor u takvoj utvrdi (*v gradu*), upravo onakvo mjesto na kakvu bi se držao ovjeren autentični primjerak pisanog „zakona“.

¹⁰⁰ Za *viće općinsko* v. čl. 57. (Barada 1952: 124) kojim se utvrđuje potpuna politička kontrola „gospodara“ – bez nazočnosti njegova *človika* nema ni punopravna vijećanja. Teško može biti dvojbe da su spomenuti „oficiji“, koje Barada (1952: 89-90) posve uvjerljivo definira kao dio „općinskoga aparata vlasti“, popunjavani izborima upravo u ovakvu *viću*, o čemu govori i Levak 2001: 71.

is the duty of the relatives who inherited the landed property (*bližike* in the text),⁹⁶ so there is no reason to doubt whether this issue was solved in Vinodol in the same way.

The castle also involved another integral duty in the form of a night watch – a “service” – for both *kmeti* and clergy (*ludi crikveni*).⁹⁷ Furthermore, every castle (with the exception of Grižane) had one or more churches where a priest was obliged to celebrate mass each day, and to perform other duties (that was his service as a *človik crikovni*) under threat of penalties.⁹⁸ Finally – and this must be underlined – every castle would need to store a copy of the VC. By all indications, the copy was kept in guarded common premises – a *hram*.⁹⁹ Based on all this, we can conclude that in the second half of the 13th century, a community of *kmeti* and *popi* (clergy) was formed and institutionalized on the fortress level, referred to in texts as *općina* (commune), which also served as the connection point with the Master. The commune had its *viće* (council), the activities of which were controlled by the Master. The council consisted of the appointed¹⁰⁰ officials

⁹⁶ See Article 31 in Barada 1952: 110, with an explanation in n. 4 of that article.

⁹⁷ Article 15 reads “every priest is obliged to render watch duty in the castle by night as every other man” (*Ošće: vsaki pop držan je stražu strići v noći v gradu, kako ini človik* - Barada 1952: 104). This formulation clearly confirms the above offered interpretation that the term *vinodolski ludi* primarily refers to *kmeti* and *ludi crikovni* – night watch duty is performed by those who are *ludi* (“men”) in the full sense; all the rest are *ini ludi*. According to Article 36, *kmeti* i *popi* (“*kmeti* and *popi*”) have *1 zakon* (“one law”) for their mutual disputes (Barada 1952: 112), which is defined in Article 25 as *zakon i pravda kmetska* (Barada 1952: 108).

⁹⁸ A priest’s “service” is defined in Article 58 (Barada 1952: 124)

⁹⁹ For distribution of the copies of VC, see Article 77 (Barada 1952: 130). For *hram*, see Article 7, which stipulates as follows: *ki bi v gradu hram razbil* (Barada 1952: 102). The interpretation of the term primarily depends on the interpretation of *grad*: If *grad* is used to designate a type of settlement, then *hram* would mean residential premises, as Barada asserts. But if *grad* means a castle, then *hram* would mean separate common premises in such a fortress/castle (*v gradu*) – a proper place for keeping an authenticated copy of the written “law”.

¹⁰⁰ For *viće općinsko* (“communal council”), see Article 57 (Barada 1952: 124), stipulating full political control by the “Master”: any session of the council without his *človik* would be considered invalid. There can hardly be any doubt that the above mentioned *ofici*, convincingly defined by Barada

siguran kakva je pozicija te osobe,¹⁰¹ ali je ovdje već spomenuto kako je u Lovranu 1420. stanoviti Anž bio *ključar* g(ospo)dski i *pisar općini* (naglasio autor). Stvarna se pak funkcija nositelja toga *oficia* daje naslutiti iz činjenice da u VZ iza čl. 42., koji govori o *ključaru*, slijedi članak u kojem se govori o krčmarima (*tovernar*).¹⁰² Asocijativni slijed *ključar* → *tovernar*, očit pri izlaganju materije običaja, objašnjava posredno čl. 3. *Zakona grada Kastva*, koji u svome prvom dijelu vrlo vjerojatno potječe iz vremena oko 1400. godine. Taj „kapitul“ određuje da gospodinovo, desetinsko vino ima prednost pri prodaji te da *ne mozi niedan prodavat vina na toverni, dokle gosposko teče*, dakle sve dok ima gospodinova vina.¹⁰³ Sa svim time daje se zaključiti kako je *ključar* bio gospodinov povjerenik koji je kontrolirao skladište u kojem se prikupljao onaj dio daća koji se davao u naravi – žito, vino, stočarski proizvodi itd. *Ključar* je to držao, čuvao i po potrebi stavljao dalje u promet, bilo preko *tovernar* ili *tršca* (čl. 42., 43. i 44. VZ govore upravo tim redom o *ključaru*, *tovernaru* i *tršču*), bilo u izravnim transakcijama, ili preko trgovaca koji su dolazili iz vanjskoga svijeta. Takvo se tumačenje doista potvrđuje tekstem čl. 42. u kojem se i govori o mogućnosti da *ključar* nekom nešto daje iz *konobe*, pri čemu se razlikuju transakcije do 20 soldina i preko te svote (za onu prvu kategoriju ne trebaju svjedoci, a za drugu trebaju svjedoci, a k tomu i prisega uz koju se mora *taknut u sveto evanelje*). Ovdje dakle pojam *konoba* ima ono značenje koje u suvremenim latinski pisanim dokumentima ima pojam *cellarium* – prostor za skladištenje, kakve posjeduje i svaka razina bilo svjetovne bilo duhovne vlasti ovoga doba.

No, ma koliko se iz očista današnjeg znanstvenika to činilo važnim, jer je preko *konobe* odnosno *cellariuma* tekao glavni sustav protoka materijalnih resursa u tome svijetu, u dokumentima

called *ofici* – *satnici*, *graščici* and *busovići*. The duration of their mandate was limited. However, one of the *ofici* mentioned in the text – “the holder of the keys” (*ključar*) – was clearly not one of the communal officials. His function can be fully understood if we observe the situation in the Kvarner estates of the Counts of Duino, discussed earlier in the digression here. In the VC, this official is mentioned only once – in Article 42 that specifies the credibility of his testimony. Although M. Barada was not certain about the position of that person,¹⁰¹ we have already mentioned here that one John (Anž) was a “holder of lord’s keys and communal scribe” (*ključar* g(ospo)dski i *pisar općini* - emphasized by the author) in Lovran in 1420. The fact that the Article 42 of the VC, that mentions the *ključar*, is followed by an article on innkeepers (*tovernar*) is an indication of the real mandate of this *ofici*.¹⁰² The associative order *ključar* → *tovernar*, so obvious when presenting the subject of customs, is explained indirectly by Article 3 of the “Law of the town of Kastav” (*Zakon grada Kastva*), the first part of which probably dates back to c. 1400. This article stipulates that the Master’s tithe wine takes precedence in sales and that *ne mozi niedan prodavat vina na toverni, dokle gosposko teče*, in other words, no one is allowed to sell their wine in a tavern as long as the Master’s wine has not been sold.¹⁰³ All this helps us conclude that *ključar* was the Master’s commissioner who controlled the storage room where the tithe paid in kind – grains, wine, cattle products etc. – were kept. The *ključar* would store it, control it and – when necessary – allow trade with it via an innkeeper (*tovernar*) or a merchant (*tržac* – Articles 42, 43 and 44 of the VC mention *ključar*, *tovernar* and *tržac* in this particular order), through direct transactions or via foreign merchants. Indeed, Article 42 confirms such an interpretation. It mentions the possibility

(Barada 1952: 89-90) as part of the “communal government apparatus”, were appointed by such councils, as also mentioned in Levak 2001: 71.

¹⁰¹ For the text of Article 42, see Barada 1952: 114-116. In an accompanying note (115, “K čl. 42.”), he concludes that it was perhaps a “special officer of the Count, who was in charge of the things stored for safekeeping or the things confiscated”.

¹⁰² Barada 1952: 116, Article 43.

¹⁰³ For the text of Article 3 of *Zakon grada Kastva*, see Rački, Jagić & Črnčić 1890: 181-182. Using rather convincing arguments, Munić 1986: 97 ff corroborates the dating of the first 25 articles of the *Zakon* to c. 1400.

¹⁰¹ Za tekst čl. 42. v. Barada 1952: 114-116. U popratnoj bilješci (115, „K čl. 42.“) on zaključuje kako se možda radi „o posebnoj kneževom službeniku, koji je čuvao stvari pohranjene radi sigurnosti od krađe ili one zaplijenjene“.

¹⁰² Barada 1952: 116, čl. 43.

¹⁰³ Za tekst čl. *Zakona grada Kastva* v. izdanje u Rački, Jagić & Črnčić 1890: 181-182. Datiranje prvih 25 članaka *Zakona* u vrijeme oko 1400. s dosta uvjerljivim argumentima brani Munić 1986: 97 i d.

13. stoljeća o toj se instituciji vrlo rijetko govori, bar u sačuvanoj dokumentaciji. Iako se ne može smatrati potpunim, istraživanje je pokazalo kako se u objavljenim dokumentima s područja srednjovjekovnoga Hrvatskog Kraljevstva do kraja 13. stoljeća gospodska skladišta spominju u samo pet navrata, no i ti skromni podaci jasno ukazuju na važnost te institucije. Najstariji je spomen onaj s kraja 12. stoljeća, u ispravi kojom tadašnji pečuški biskup i upravitelj „cijele Dalmacije i Hrvatske“ Kalan priznaje pravo zagrebačkoga biskupa na pobiranje desetine od podavanja koje se pučki naziva *cazun*. Taj se danak, kojemu značenje još nije odgonetnuto, prikupljao u naravi, odnosno „kako u volovima, tako i u ovcama s janjadi, kokošima i kruhu“, a Kalan zagrebačkome biskupu daje pravo pobirati desetinu od onoga što se sabere „u Krapini, Okiću i Podgorju“ i dopremi „u herceške konobe“. ¹⁰⁴ Postojanje tih vladarskih skladišta svakako treba dovesti u vezu s činjenicom da su se u okolici Zagreba nalazili posebni posjedi koji su pripadali najvjerojatnije onima što su obavljali službu kraljevskih *klučara*, a što je po svemu sudeći bila služba (*officium*) vezana za svaku utvrdu

¹⁰⁴ Kalanova isprava tiskana je u *Diplomatički zbornik* 2: 259-260, br. 244, s datumom „1193. od 1. septembra do 1. decembra“. Odgovarajući dio teksta (260) glasi: *de omnibus victualibus que vulgo cazun nuncupatur et de omnibus eorum pertinentiis, tam in bobus quam ouibus cum agnis et gallinis et panibus et aliis si qua sunt, que ex diuersis locis, scilicet Krapina, Okich et Pogoria, ad ducatus cellaria congregantur*. Pučki naziv *cazun* vjerojatno treba dovesti u vezu s dvorskom titulom *kaznac* koja se javlja u ćirilskim ispravama iz Bosne i Srbije (usp. Mažuranić 1975: 118, s.v. *cazun*), ali i kao *officium* u latiniziranome obliku (*kaznecius comitatus*) u sklopu županijske upravne strukture u Mrinu (MOL DF 255669, 05.05.1376.), županiji koja je do 15. stoljeća tvorila integralni dio „kraljevine Slavonije“ (*regnum Sclauonie*). Glede funkcije toga dužnosnika županijske upravne strukture, čini se uvjerljivom pretpostavka kako se radi o djelokrugu poslova opisanih u jednoj priznanici iz 1380. godine (MOL DL 35891, 20. 08. 1380.) koju je izdao zagrebački župan i medvedgradski kaštelan Nikola de Virtus, koji u tome dokumentu za sebe veli i da je *exactor birsagiorum comitatus eiusdem* (sc. Zagrebačke županije – op. autor) *per magnificum virum Petrum Zudor regni Sclauonie banum deputatus* (za pojam *birsagium* u značenju sudbeni trošak, globa, v. Mažuranić 1975: 63, s.v. *biršag*). Na drugome mjestu, u raspravi o četirima županijama tzv. „Donje Slavonije“, taj će problem biti podrobnije pretresen.

that a *klučar* gives something to someone from a *konoba*, but it makes difference between the transactions of up to 20 soldini and those above this amount (the former category requires no witnesses and the latter one does; the latter category also requires that the witnesses take an oath by touching the Bible – *taknut u sveto evanelje*). Obviously, in this context, the term *konoba* has the meaning of *cellarium* in the contemporary documents in Latin language – a storage space that every secular or clerical authority of the day – of any level – had at their disposal.

However, as important as it may seem from the perspective of the present-day scientists – for *konoba* or *cellarium* was part of the main system of circulation of the material resources in that period – the preserved 13th-century documents mention this institution very rarely. Although inadequate, research has shown that, in the published documents originating from the medieval Croatian Kingdom of up to the late 13th century, storage rooms are mentioned only five times. Still, as sparse as they may be, these mentions clearly indicate the importance of this institution. The earliest mention is the one from the late 12th century, in a charter issued by Kalan, the then Bishop of Pecs and the governor of “all Dalmatia and Croatia”. In the charter, Kalan recognizes the Zagreb bishop’s right to collect tithe through a levy called in the vernacular as *cazun*. This levy, the meaning of which has not been solved yet, was paid in kind – specifically, “in oxen, or sheep with lambs or chickens and bread”. Kalan entitled the bishop of Zagreb to collect tithe from what is collected “in Krapina, Okić and Podgorje and delivered to the ducal konobas”. ¹⁰⁴ The existence of these store

¹⁰⁴ Kalan’s charter was published in *Diplomatički zbornik* 2: 259-260, no. 244, dated “1193, from 1 September to 1 December”. The part of its text relevant here (260) reads: *de omnibus victualibus que vulgo cazun nuncupatur et de omnibus eorum pertinentiis, tam in bobus quam ouibus cum agnis et gallinis et panibus et aliis si qua sunt, que ex diuersis locis, scilicet Krapina, Okich et Pogoria, ad ducatus cellaria congregantur*. The vernacular name *cazun* can probably be associated with the court title *kaznac*, found in the Cyrillic charters from Bosnia and Serbia (cf. Mažuranić 1975: 118, s.v. *cazun*), but also as an *officium* in the Latinized form (*kaznecius comitatus*) as part of the county government structure in Mrin (MOL DF 255669, 5 May 1376), a county that, until the 15th century, constituted integral part of the “Kingdom of Slavonia” (*regnum Sclauonie*). As far as the function of this official of the county government structure is concerned, there are convincing arguments that it included the scope of work described on a receipt from 1380 (MOL DL

kao uporište vlasti.¹⁰⁵ Naravno, nisu sve *konobe* izgledale jednako – *cellarium* zagrebačkoga biskupa bio je takav da se iz njega u prvim desetljećima 13. stoljeća moglo samo kanonicima okupljenim u kaptol izdavati 200 svinja i 200 kablova (*cubulus*) vina godišnje,¹⁰⁶ što je zacijelo već samo po sebi u materijalnome smislu vjerojatno bilo blizu plafona *konoba* na vinodolskom vlastelinstvu. No položaj *klučara*, odnosno njegov *oficium*, nije u takvim okolnostima bio nešto što se u društvenom smislu isticalo. U rijetkim prigodama kad su zabilježeni u sačuvanim vrelima, oni koji su zauzimali taj položaj nisu ljudi od velika društvenog ugleda. Primjerice, popis redovnika samostana sv. Kuzme i Damjana na Pašmanu s kraja 13. stoljeća pokazuje da je zajednica imala ukupno devet članova, šest svećenika i tri brata *conversa*, redovnika koji nisu bili zaređeni svećenici, pa je upravo jedan od tih redovnika-svjetošnjaka obavljao službu *cellarius* (što je druga verzija naziva za istu službu; drugi oblik naziva te službe u latinski pisanim spomenicima je izravan prijevod *claviger*).¹⁰⁷ Potkraj 11. stoljeća, u doba kad je titula zabilježena i u latinski pisanoj dokumentu u obliku *cluzarus*, slika koja se može očitovati vrlo je slična. Osoba koja nosi tu titulu, Tojedrag (*Togedrago*), zabilježena je kao svjedok transakcije u kojoj je Splitski Petar Crni, utemeljitelj opatije sv. Petra u Selu, kupio zemlju u blizini šireg područja koje se naziva Prosik (danas Solin). Transakcija nije bila zabilježena posebnim pisanim dokumentom, jer 70-ih godina 11. stoljeća to i nije bio standard, nego je po sjećanju opisana u montaneju (*montaneum*) što je za potrebe

rooms belonging to the rulers can certainly be associated with the special estates around Zagreb that most likely belonged to those who performed the duty of royal *klučari* (key masters) – a service (*officium*) that, to all appearances, was associated with every castle as a government stronghold.¹⁰⁵ Of course, not every *konoba* looked the same – the *cellarium* of the bishop of Zagreb in the first decades of the 13th century was such that, to canons of the Chapter alone, 200 pigs and 200 buckets (*cubulus*) of wine could be issued every year.¹⁰⁶ In the material sense, this must have been near maximum for the *konobe* at the Vinodol estate. But the position of *klučar*, or his *oficium*, was not socially coveted under such circumstances. The rare preserved sources that mention the people on this position indicate that they were not held in particularly high esteem. For example, the late-13th-century list of monks of the Monastery of Saints Cosmas and Damian on the island of Pašman indicates that the community had a total of nine members – six priests and three *conversi* – non-ordained monks. It was one of these lay monks who performed the duty of the *cellarius* (the other name for the same duty; another name of this service, found in Latin sources, is a direct translation, *claviger*).¹⁰⁷ At the end of the 11th century, when the title was also recorded in

¹⁰⁵ U potvrdnici posjeda zagrebačke crkve što ju je 1217. izdao kralj Andrija II. pri navođenju granica posjeda koji je još njegov otac Bela III. darivao crkvi spominje se na jednome mjestu da ta granica dolazi *ad metam clauigeorum* (*Diplomatički zbornik* 3: 150, br. 131, s datumom „1217. prije 23. augusta“).

¹⁰⁶ *Diplomatički zbornik* 3: 270, br. 242, s datumom „1227. prije 9. jula“.

¹⁰⁷ *Diplomatički zbornik* 7: 27, br. 23, 07. 05. 1291. Pojmovni je par *cellarium* i *clauiger* savršeno jasno postavljen u ispravi slavonskoga bana Ladislava de Losonch od 7. siječnja 1389., kojom se reguliraju podavanja stanovnika naselja Rača (jugoistočno od današnjega Bjelovara). Svoja su podavanja u vinu i žitaricama stanovnici Rače morali dostavljati *ad cellarium ipsius banatus in eadem Rathcha habitum*, i to *clauigero ipsius cellarii* (*Diplomatički zbornik* 17: 180, br. 132).

35891, 20 August 1380) issued by Zagreb prefect and Medvedgrad castellan Nikola de Virtus, who describes himself in the same document as *exactor birsagiorum comitatus eiusdem* (sc. of Zagreb County – the author's remark) *per magnificum virum Petrum Zudor regni Sclauonie banum deputatus* (for the term *birsagium* in the sense of legal cost or fine, see Mažuranić 1975: 63, s.v. biršag). In another case, in a discussion about four counties of the so-called “Lower Slavonia”, this problem will be analyzed in more detail.

¹⁰⁵ When mentioning the boundaries of the land donated to the Church by his father Bella III, the certificate of land ownership of the Zagreb church, issued by King Andrew II in 1217, specifies that boundary at one place reaches *ad metam clauigeorum* (*Diplomatički zbornik* 3: 150, no. 131, dated “1217, before 23 August”).

¹⁰⁶ *Diplomatički zbornik* 3: 270, no. 242, dated as “1227, before 9 July”.

¹⁰⁷ *Diplomatički zbornik* 7: 27, no. 23, 07.05.1291. The coupled terms *cellarium* and *clauiger* are perfectly juxtaposed in the charter of the Slavonian Ban Ladislaus de Losonch of 7 January 1389, which regulates the levies of the inhabitants of Rača settlement (southeast of the present-day Bjelovar). The people of Rača had to deliver their levies in wine and grains *ad cellarium ipsius banatus in eadem Rathcha habitum*, to the hands of *clauigero ipsius cellarii* (*Diplomatički zbornik* 17: 180, no. 132).

opatijske sv. Petra bio sastavljen poslije.¹⁰⁸ U tome opisu navode se kao svjedoci ovim redom: podžupan Ozric, ključar Tojedrag, pastir-nadzornika stada Vukonja te još tri osobe bez posebnih oznaka.¹⁰⁹ S obzirom na to da je podžupan dužnosnik kraljevske vlasti koji pod svojom upravom ima jedan dio cjelovite županije, obično sa sjedištem u jednoj od županijskih utvrda,¹¹⁰ nije teško naslutiti da su i ključar i pastir-nadzornik stada (*brauarus*, od staroslavenske riječi „brav“ kao opće oznake za sitnu stoku)¹¹¹ dio njegove, ma kako rudimentarne, administracije. Jedan je zadužen za skladište (*konoba*, *cellarium*) uz utvrdnu, a drugi za vladarovo živo blago¹¹² – obojica su dakle neka vrsta

¹⁰⁸ Tekst koji govori o transakciji zabilježen je u sklopu dviju narativnih cjelina (što vrlo jasno govori o načinu nastanka montaneja, o čemu povjesničari nisu vodili dostatna računa) – prvi put u sklopu informacija o tome kako je Petar Crni kupovao zemlje oko Salone, što je završilo prijeporom oko mlina na rijeci Jadru (v. Novak & Skok 1952: 218-219, br. 32.-36.: transakcija za zemlju „od Prosika“ br. 32.), a drugi put u sklopu pripovijedanja o prijeporu s kraljevim ujakom Strezom koji mu je pokušao oduzeti kupljenu zemlju (v. Novak & Skok 1952: 224, br. 80.-81.; transakcija za zemlju „od Prosika“, s gotovo istovjetnim tekstom kao i u prvom slučaju, br. 80.). Za način nastanka montaneja opatijske sv. Petra, ali i značajke te vrste srednjovjekovne dokumentacije v. Ančić 1997.

¹⁰⁹ Tekst s imenima svjedoka u prvoj verziji prema transkripciji (Novak & Skok 1952: 218, br. 32.) glasi: *coram Osrizzo podsuppo, et Totedrago cluzaro, et Uilcana brauaro, Petrana Scarpune, Balla, Duymo Dragauito*. Druga je verzija, uz neznatne izmjene u grafiji, obogaćena još jednim imenom svjedoka, Damjana, sina Matane (*Damiano filio Matana* – Novak & Skok 1952: 224, br. 80.).

¹¹⁰ Za položaj podžupana dostatno je uputiti na ono što kaže Barada 1952: 33-34.

¹¹¹ V. Skok 1971: 202-203, s.v. „brav“. U posve istom kontekstu, kao svjedok uz podžupana, pastir-nadzornik stada pojavljuje se u dvama dokumentima s početka 11. stoljeća (*Diplomatički zbornik* 1: 52, br. 35, 01. 08. 1000. i 53, br. 36 „Početkom XI st.“), koje dio povjesničara bezrazložno i neargumentirano smatra krivotvorinama. S druge strane, montanej opatijske sv. Petra jasno daje do znanja da se ovdje ne radi o običnim čuvarima stada činjenicom da se ugledni svjedoci (uzimajući kao kriterij red kojim se navode) predstavljaju kao „sinovi bravara“ – v. Novak & Skok 1952: 223, br. 74., gdje se Ivan, sin bravara (*Iuuano filio brauaro*), navodi iza satnika Vukana te Novak & Skok 1952: br. 93. gdje je Vučina, sin bravara (*Vlcina filio brauari*), na prvome mjestu svjedoka kod spora koji se vodio pred „sucem“ Vulenom.

¹¹² Živo blago vladarskih *konoba* (*cellaria*) u sačuvanoj se dokumentaciji spominje izvanredno rijetko, pa je u tome smislu vrlo dragocjen primjer iz 1263. godine, kada je tadašnji

its Latin form *cluzarus*, the image it depicts is very similar. The holder of the title, a person named Tojedrag (*Totedrago*), is mentioned as the witness of the transaction in which Petar Crni of Split, the founder of St. Peter's Abbey in Selo, bought a land in the vicinity of an areas known as Prosik (present-day Solin). The transaction was not put on a written document (it was not customary in the 1070s); it was described from memory in a montaneum compiled subsequently for the purposes of the St. Peter's Abbey.¹⁰⁸ In this description, the witnesses are mentioned in the following order: vice-prefect Ozric, key master Tojedrag, shepherd-flock supervisor Vukonja and three other persons without titles.¹⁰⁹ As vice-prefect was a royal government official who administered part of a county and whose seat was usually in a county castle,¹¹⁰ it is easy to presume that the key master and shepherd-flock supervisor (*brauarus*, from the Old Slavic word “brav” as a general designation for small stock)¹¹¹ were both part of vice-prefect's – if

¹⁰⁸ The text about this transaction was put down on paper as part of two narrative units (which clearly shows how montanei were created – something that has not been sufficiently analyzed by historians). The first mention tells us how Petar Crni bought land around Salone, which ended with a dispute over a mill on the River Jadro (see Novak & Skok 1952: 218-219, no. 32-36: land transaction “od Prosika”, no. 32.). The second mention gives details about a dispute with the King's uncle Strez, who tried to take away the land Petar had bought (see Novak & Skok 1952: 224, no. 80-81; land transaction “od Prosika”, with the almost identical text as in the first case, no. 80.). For the way how the montaneum of St. Peter's Abbey was created and for the characteristics of this type of medieval documents, see Ančić 1997.

¹⁰⁹ In the first version, the text with the names of the witnesses, as transcribed by (Novak & Skok 1952: 218, no. 32.), reads: *coram Osrizzo podsuppo, et Totedrago cluzaro, et Uilcana brauaro, Petrana Scarpune, Balla, Duymo Dragauito*. The second version – which includes minor changes in the orthography – contains the name of an additional witness: Damjan, son of Matana (*Damiano filio Matana* - Novak & Skok 1952: 224, no. 80.).

¹¹⁰ For the position of vice-prefect, Barada 1952: 33-34 is a sufficient reference.

¹¹¹ See Skok 1971: 202-203, s.v. “brav”. In an identical context, as vice-prefect's witness, a shepherd-flock supervisor appears in two documents from the early 11th century (*Diplomatički zbornik* 1: 52, no. 35, 1 August 1000 and 53, no. 36 “In the early 11th century”), considered by some historians as forgeries – unfoundedly and without valid arguments. On the other hand, a fact specified in the montaneum of the St. Peter's Abbey clearly shows that these were not ordinary shepherds: These distinguished witnesses (using the criterion the order

lokalnih uglednika. No njihov ugled i društveni položaj nije takav da nadilazi taj lokalni obzor, što se ponajbolje zrcali u činjenici da je za cijelo Ugarsko-Hrvatsko Kraljevstvo do kraja 13. stoljeća bilo moguće naći tek jednu sačuvanu darovnicu za nekog kraljevskoga ključara (ovime se naravno ne isključuje mogućnost da će dalje istraživanje eventualno ukazati na još koji sličan dokument).

Vraćajući se društvenoj zajednici vinodolskoga „grada/općine“, valja svakako istaknuti da ta zajednica ima i svoj prihod jer dobiva i globu za svoga ubijenog člana,¹¹³ no vjerojatno i prihod od sudišta za prijepore između onih koji joj pripadaju. Ta dakle važna stanica društvene organizacije, *grad'* sa svojom „općinom“ koju tvore *kmeti i popi*, jest i fokusna točka cijeloga VZ, pa zato nije nikakvo čudo što tekst propisuje kazne za ubojstvo *kmeta* te ostavlja slobodu *gospodar*u da sam odredi visinu kazne kada je žrtva netko od njegovih ljudi,¹¹⁴ ali ne govori ništa o kazni za ubojstvo *inih ljudi*.

Upravo taj element ukazuje na to da cjelovita struktura, kako je vide autori, oni koji su govorili i onaj ili oni koji su to zapisivali i uredili tekst, ima i druge elemente, u hijerarhijskome smislu **iznad** i **ispod** onoga središnjeg elementa. Ono što je bilo u hijerarhijskome smislu **iznad** dakako da je predmet interesa, pa je onda postalo i sadržaj odredaba unesenih u VZ, ako ni zbog čega drugog, onda zbog toga što se cijeli postupak odigravao *pred obrazom ... kneza Leonarda*, u prostoru koji je njegov,¹¹⁵ te je stoga valjalo

rudimentary – administration. The former was in charge for the store room (*konoba, cellarium*) by the castle and the latter for the ruler's livestock¹¹². They were both local dignitaries of a sort, although their reputation and social status did not exceed this local level. It is best reflected in the fact that, for the period up to the late 13th century, only one preserved deed of donation for any royal key master has been found on the territory of the entire Hungarian-Croatian Kingdom (naturally, this does not rule out the possibility that further research will yield some such document).

Having returned to the social community of the Vinodol “city/commune”, we should point out that this community had its income in the form of a fine for its murdered members,¹¹³ but probably also from court proceedings in cases of disputes between its members. As the very important cell of the social organization, *grad'* and its “općina” consisting of the *kmeti i popi* is the focal point of the whole VC. Therefore it is no surprise that its text prescribes penalties for the murder of a *kmet*, allowing the Master's discretion to determine the penalty when the victim is one of his men.¹¹⁴ However, it says nothing about penalties for the murder of *ini ljudi* (other people).

This particular element indicates that the complete structure as its authors (those who spoke and those, or the one, who wrote it down and edited it) saw it also contained other elements, hierarchically **above** and **below** the central element. Naturally, the elements that were **above** in terms of hierarchy became objects

primorski ban Stjepan prodao trogirskome trgovcu 630 ovaca. I ta bi transakcija ostala izvan horizonta sačuvane dokumentacije da taj trogirski trgovac nije pozajmio novac kojim je platio životinje – v. Barada 1948: 18, br. 42, 05. 01. 1264.

¹¹³ Barada 1952: 110, čl. 31.: *Ošće: ako bi ki ubil nikoga kmeta ili od roda kmet, da bi se ne mogal êti, vpadi v osud ... onoga ki e ubien općini libri 2.*

¹¹⁴ Kazne za ubojstvo „gospodarovih ljudi“ definirane su čl. 29., a kazne za ubojstvo *nikoga kmeta ili od roda kmet* čl. 31. (Barada 1952: 110).

¹¹⁵ Kako je već rečeno, VZ je nastao, *načinjen je, v Novom gradu na sali knezi zgora imenovanih* (Barada 1952: 132). Riječ je dakako o kneževskoj **palači**, fizičkome središtu onoga Vinodola koji se i kako se v. iz „gospodarova“ očišta, istom onakvom kakvo postoji u različitim segmentima tada već golemih posjeda knezova Krčkih. Jednaku takvu „salu“ ima i palača (*domus*) kneza Leonarda u gradu Krku, pa i ona služi za

in which they are listed) are presented as “sons of bravari” – see Novak & Skok 1952: 223, no. 74, where Ivan, son of a bravar (*Iuuano filio brauaro*) is mentioned after captain Vukana. See also Novak & Skok 1952: br. 93, where Vučina, son of bravar (*Vlcina filio brauari*) is mentioned as the first one on the list of witnesses of a litigation before “magistrate” Vulen.

¹¹² As the preserved documents very rarely mention the livestock in the ruler's *konobas* (*cellaria*), particularly valuable is the example from 1263, when Stjepan, the Ban of Primorje, sold 630 sheep to a Trogir merchant. This transaction would remain unnoticed like others if it wasn't for the money that the merchant had borrowed to pay for the sheep – se Barada 1948: 18, no. 42, 5 January.

¹¹³ Barada 1952: 110, Article 31: *Ošće: ako bi ki ubil nikoga kmeta ili od roda kmet, da bi se ne mogal êti, vpadi v osud ... onoga ki e ubien općini libri 2.*

¹¹⁴ The penalties for the murder of “Master's men” are defined in Article 29 and those for the murder of *nikoji kmet ili od roda kmet* in Article 31 (Barada 1952: 110).

jasno definirati odnose (ne treba zaboraviti: i kad je zasjedalo općinsko *viće*, bio je nazočan *knezov človik*, pa je zapravo odnos s tim nadređenim elementom definirao i granicu društvenoga djelovanja pripadnika *općine grada*). Sam *gospodin* očito nije bio stalno nazočan u fizičkom smislu, a predstavlja ga njegov **aparat vlasti**, odnosno *služabnici*, ili kako se na drugome mjestu podrobnije određuje: *podknežini* i *sluge od obitelji kućne gospodina kneza*¹¹⁶ – oni su ti koji predstavljaju opipljivu i stvarnu moć jer su zaštićeni aurom „gospodara“. Ta je zaštita temelj razlike u društvenom statusu koja se zorno iskazuje odštetom u slučaju krađe – *kmet'* dobiva **dvostruku**, a *služabnici* (kao i *dvor*) čak **sedmostruku** odštetu.¹¹⁷ To pak što je knežev aparat vlasti označen izričajem *obitel kućna gospodina kneza*, signalizira staro shvaćanje kompleksnoga „kućanstva“, *dvora* (*oikos / das ganze Haus / casa come complesso / maison*), kao središta iz kojega *gospodin* upravlja cjelinom svoga posjeda, o čemu neovisno jedan o drugome govore Otto Brunner i Pierre Bourdieu,¹¹⁸ a na što ću se uskoro vratiti kad bude riječi o slici društva koja se projicira iz kraljevske kancelarije. Ono što svakako valja istaknuti jest to da se Vinodol **kao cjelina** vidi samo u odnosu s *gospodinom*, on dakle nije primarno društveno okruženje *kmeta* i *popa* na način na koji su to *grad* i njegova *općina*. Posve u skladu s tim, jedina institucija koja pokriva cijeli Vinodol jesu *gospodin* i njegov aparat vlasti, *dvornik vsega Vinodola* i *sluge od obitelji* koji uređuju unutar zajednice koja se opisuje pojmom *knežtvo*, a što obuhvaća sve *općine*.

Drugi element koji se u hijerarhijskome smislu nalazio **iznad** bila je Crkva kao institucija – iako

---

obavljanje poslova vezanih za društvenu ulogu „gospodara“, kao u dokumentu koji je nastao trinaest godina nakon VZ i datiran je *Die decimo exeunte ianuarii* (1301.) *in sala domus egregii viri domini comitis Leonardi* – Archivio di Stato di Venezia, Notai della Cancelleria inferiore, Busta 138, br. 35 (2).

¹¹⁶ Pojmovi se u tom obliku pojavljuju u čl. 29. i 30. (Barada 1952: 110).

¹¹⁷ *I ima se vidjeti, da kmet vazme za tadbu od ednoga 2, a dvor knež ili služabnici više pisani od ednoga 7 – čl. 50.* (Barada 1952: 118).

¹¹⁸ Brunner 2000; Bourdieu 2004.

of interest and were thus included in the provisions of the VC, if for no other reason, then because the whole process took place *pred obrazom ... kneza Leonarda*, in his own premises;¹¹⁵ for this reason, the relations had to be defined in a precise manner (one should keep in mind that the Duke's *človik* was present when the communal *viće* was in session and the relationship with this higher element actually defined the limit of the social impact of the *općina grad* members). Obviously, the Master was not always present physically – he was represented by his **government apparatus**, or *služabnici* or, as specified in detail in another source, *podknežini* and *sluge od obitelji kućne gospodina kneza*¹¹⁶ – they were the ones wielding tangible and real power because they were protected by their “Master’s” aura. This protection makes the crucial difference in social status. A graphic example of this is compensation in case of theft: a *kmet'* would receive **double** indemnity and *služabnici* (and the *dvor*) would receive as much as **sevenfold** indemnity.¹¹⁷ The fact that the Count's government apparatus is described with the expression *obitel kućna gospodina kneza* signalizes the old perception of the complex “household”, *dvor* (*oikos / das ganze Haus / casa come complesso / maison*), as a center from which the *Master* rules his entire estate. Otto Brunner and Pierre Bourdieu discuss this independently of each other.¹¹⁸ I will dwell on this again soon, when the image of the society as perceived from the royal chancery will be discussed. We should certainly underline here that Vinodol is perceived **as a whole** only in relation to the *Master*; it therefore does not constitute the primary environs of the *kmeti* and

¹¹⁵ As mentioned earlier, the VC was made (*način*), *v Novom gradu na sali knezi zgora imenovanih* (Barada 1952: 132). It was, of course, the Count's **Palace**, the physical center of Vinodol as perceived from the “Master’s” point of view, the same one that existed in the various segments of the already vast estates of the Counts of Krk. There was an identical “hall” in the palace (*domus*) of Count Leonard in the town of Krk and it also served for the activities related to the “Master’s” social role. Evidence of it is a document issued thirteen years after the VC and is dated *Die decimo exeunte ianuarii* (1301) *in sala domus egregii viri domini comitis Leonardi* – Archivio di Stato di Venezia, Notai della Cancelleria inferiore, Busta 138, no. 35 (2).

¹¹⁶ This wording can be found in Articles 29 and 30 (Barada 1952: 110).

¹¹⁷ *I ima se vidjeti, da kmet vazme za tadbu od ednoga 2, a dvor knež ili služabnici više pisani od ednoga 7 – Article 50* (Barada 1952: 118).

¹¹⁸ Brunner 2000; Bourdieu 2004.

su *kmeti* i *popi* imali *1 zakon* u međusobnim prijeporima, isti članak drugačije definira odnos s Crkvom kao institucijom. Naime, drugi dio toga članka predviđa istu kaznu kakva se plaćala za krađu *gospodinovih* stvari, odnosno stvari njihovih „ljudi“, u slučaju kad netko pokrade neku od crkava, samostana ili opatija. Crkva se kao institucija, osim u fizičkim objektima, opredmećuje i u liku biskupa, a odnos spram njega predmet je odredaba u prvih pet članaka VZ, što samo podvlači zaključak o društvenoj važnosti figure crkvenog premeta. Biskupu se dakle iskazuje čast gotovo kao i knezu, ali su njegove ingerencije pa time i utjecaj na stvarne prilike krajnje ograničeni; on nema **aparat vlasti** u formi *služabnika* i *slugu od obitelji kućne*. Biskup ima svoju ceremonijalnu važnost, kao što je to zasvjedočeno u slučaju posvete novih crkava, no čini se ipak kao da je u stvarnome životu još uvijek sve uređeno po modelu „vlasničke crkve“ (*Eigenkirche*), odnosno da je *grad* u pravome smislu „vlasnik“ crkava na svome teritoriju. Ona je (ili više njih ako postoje) dio onoga što se naziva *imenje grada*, nad kojima biskup ima tek virtualnu moć s obzirom na to da svećenstvo podliježe svjetovnom pravu.

No, dok su elementi strukture koji se nalaze **iznad** onoga središnjeg relativno dobro vidljivi, ono što se nalazi **ispod** – segment opisan kao *ini ludi* – jedva je vidljivo i tek se nuzgredno spominje. Najveći dio toga društvenog sloja opisan je jednostavnim pojmovima *pastiri i orači* u čl. 66.,¹¹⁹ što ne ostavlja prostor dvojbi glede toga čime se njegovi pripadnici bave i koja je njihova društvena uloga – oni obrađuju i koriste zemlju te proizvode sve ono što se konzumira, pa su stoga sigurno daleko najbrojnija kategorija ukupne populacije.¹²⁰ No dvojbu izaziva naizgled prostorna odrednica kojom se taj sloj situira: *pastiri i orači* nalaze se naime *vani iz grada*. Interpretacija toga izričaja ovisi poglavito o tome kako se razumijeva pojam *grad*, kao gradsko naselje ili kao utvrda, o čemu je prije bilo riječi. Slijedom pak onoga što sam već naznačio, naime da taj pojam razumijevam u prvome redu u značenju utvrde i kao

popi like the *city* and its *commune* do. Fully in accordance with this, the only institution covering the entire Vinodol are the *Master* and his government apparatus, *dvornik vsega Vinodola* and *sluge od obitelji*, which function within the community described as *knežštvo* and encompassing all *općine*.

The other element that was hierarchically **above** the central element was the Church as an institution – although there was *1 zakon* in place to regulate the disputes between the *kmeti* and *popi*, the same article defined the relationship with the Church as an institution in a different way: The second part of the article provided the same sentence for robbing a church, monastery or abbey as the one prescribed for stealing the *master's property*, or the property of his “men”. Besides in physical structures, the Church as an institution was also reified in the person of the bishop. The fact that the relation towards the bishop is regulated by the provisions of the first five articles of the VC can be seen as evidence of the social importance of the church prelate. Although the bishop was paid the same honors as the Count, his competence – and thus his influence on the real conditions – were very limited because he lacked a **government apparatus** in the form of *služabnici* and *sluge od obitelji kućne*. The bishop had a ceremonial importance, like in consecrations of new churches. However, when it came to the real life, it seems that the model of the “proprietary church” (*Eigenkirche*) was still used. In other words, the *castle* “owned” – in the true sense of the word – the churches on its territory. The church (or churches) was part of what was called the *imenje grada*, over which the bishop only had virtual power because the clergy was subject to secular law.

Now, while the higher elements of the social structure are fairly clear and legible, the lower ones, those described as *ini ludi*, are hardly visible and are only mentioned in passing. Most of this social class is described with plain terms *pastiri i orači* (shepherds and farmers) in Article 66,¹¹⁹ leaving no space for dilemmas about what their members did, and what their social role was. They were cultivating land and producing all the consumables, which made them by far the most numerous category of the overall population.¹²⁰ What raises a dilemma, however, is the

¹¹⁹ Barada 1952: 126.

¹²⁰ Ovdje se moja interpretacija preklapa s onom koju daje Levak 2001: 74-75.

¹¹⁹ Barada 1952: 126.

¹²⁰ My interpretation overlaps with the one of Levak 2001: 74-75.

sinonim pojmu *općina*, nije teško zaključiti u kojem pravcu ide moja interpretacija toga izričaja. Smatram naime kako se izričajem *vani iz grada* jednostavno naznačuje da *pastiri i orači* ne pripadaju *općini* koju tvore *popi i kmeti*, ili ih bar autori teksta *VZ* ne vide takvima. Zašto ih ne vide kao ravne sebi i time pripadnike *općine*, može se razabrati iz suvremenih vrela, nastalih i sačuvanih, naravno, ne u Vinodolu, već u drugim krajevima, ondje gdje je uporaba pisane dokumentacije bar u ovo vrijeme bila znatno raširenija. Jasan primjer daje dokument sastavljen u Zadru 19. travnja 1297. godine u formi javnobilježničke isprave kojim opatica samostana sv. Marije u tome gradu određuje odnos sa samostanskim podložnicima (*homines siue iobagiones*, što bi u smislu značenja odgovaralo *oračima* u *VZ*) koji su živjeli na posjedu zvanom Obrovica.¹²¹ Dokument govori o tome da je opatica razdijelila zemlju na tome lokalitetu na ukupno četrdeset obrađivačkih jedinica – „ždrijebova“ (*sortes*) – koje su na dvadeset godina predane odnosno dodijeljene pojedinim podložnicima, pri čemu je međusoban odnos definiran u pravnome ključu „zakupa“. Stoga je svaki „ždrijeb“ opterećen jednakim godišnjim podavanjem u iznosu od jedanaest modija žita na ime „zakupa“ (*nomine affictus, census uel pensionis*). Sukladno takvu shvaćanju međusobnoga odnosa, opatica se obvezuje kako tijekom ugovorenih dvadeset godina neće svojim „zakupcima“ mijenjati temeljne parametre odnosa time što neće mijenjati odnosno povećavati iznos zakupa, ali jednako tako i time što ih neće preseljavati na drugo mjesto. No u nastavku dokumenta jasno se ipak pokazuje kako je odnos između samostana i ovdašnjih *orača* ipak nešto više od obična zakupa jer je samostan, preko svoga „odvjetnika“ (*aduocatus*) koji ga zastupa u svjetovnim poslovima, „branitelj i zaštitnik“ (*defensor et protector*) svojih podložnika. Upravo zato su oni dužni prikupiti sijeno i slamu s cijeloga posjeda i dopremiti ih na svoj račun do samostana, a k tomu su dužni i četiri godišnja „dara“ (*quatuor ensenia*) koji su detaljno određeni i popisani, a koji su stvarna i simbolička

spatial determinant that defines this class: the *pastiri i orači* are found *vani iz grada* (outside the city). The interpretation of this expression primarily depends on how we interpret the term *grad* as an urban settlement or as a castle (as mentioned earlier). Based on what I suggested earlier – that *grad* should be interpreted as a castle, and as a synonym for *commune* – it is not difficult to conclude how I am going to interpret this expression. I believe that the expression *vani iz grada* implies that the *pastiri i orači* did not belong to the *commune* consisting of the *popi* and *kmeti*, or at least not in the opinion of the authors of the *VC*. The reasons for not perceiving them as their equals can be distinguished from contemporary sources – not created and preserved in Vinodol, of course, but in other parts, where the use of written documents was more widespread, at least in that period. A good example is a document made in Zadar on 19 April 1297 as a public notary charter, in which a nun from the Monastery of St. Mary in that city regulates the relations with the monastery's subjects (*homines siue iobagiones* – meaning the same as the *orači* in the *VC*) who lived on the estate called Obrovica.¹²¹ According to the document, the nun divided the land there into forty farming units (*sortes*). They were then legally leased to individual subjects for a period of twenty years. As a result, every *sors* was encumbered with an identical annual levy of eleven *modii* of grain for the “lease” (*nomine affictus, census uel pensionis*). In accordance with such an idea of mutual relationships, the nun committed to not change the basic parameters of the relationship for the duration of the twenty-year contract: the amount of lease would not be raised and the “lease-holders” would not be moved to another place. However, further in the text, it becomes clear that the relationship between the monastery and local *orači* is indeed something more than a regular lease, because the monastery – through its “lawyer” (*aduocatus*) who represents it in the secular affairs – acquires the role of a “defender and protector” (*defensor et protector*) of its subjects. In return, they are obliged to make hay and straw on the entire estate and deliver it to the monastery at their own expense. They are also obliged to give four annual

¹²¹ *Diplomatički zbornik* 7: 273-275, br. 237. Za samostanski posjed Obrovicu i njegov razvoj v. Anzulović 2007 te Jakšić 2010, 326-336.

¹²¹ *Diplomatički zbornik* 7: 273-275, no. 237. For the monastic estate Obrovica and its development, see Anzulović 2007 and Jakšić 2010, 326-336.

nadoknada za „obranu i zaštitu“ koju samostan u funkciji „gospodara“ pruža svojim podložnicima.¹²² Kao oni koji uživaju tuđu zaštitu i obranu, *orači* (i *pastiri*), ili kako se anakrono u historiografiji ponavlja „seljaci“, nisu dakle pripadnici *općine* kao zajednice slobodnih ljudi.

No toj zajednici ne pripadaju niti znatno malobrojniji *tovernari* (gostioničari, s korijenom u riječi *taberna*) i *tršci* (trgovci), koji se spominju u čl. 43. i 44. VZ.¹²³ To što su u samome tekstu sve četiri ove skupine *in ih ludi*, odnosno *pastiri*, *orači*, *tovernari* i *tršci*, slabo vidljive, ne znači da je tako i u stvarnome životu i njegovim svakodnevnim transakcijama – od onoga što proizvedu *pastiri* i *orači* živi se te stoga mora postojati niz transakcija, s obvezama i pravima, u kojima proizvod od njih stiže u prvome redu do *gospodina*, ali vjerojatno i do *popi* i *kmeta*, njihovih stvarnih „gospodara“, no te transakcije nisu regulirane običajima popisanim u VZ. S druge strane, *tovernari* i *tršci* također su duboko involvirani u svakodnevne transakcije, koje potkraj 13. stoljeća ostavljaju i pisane tragove u obliku *kvaderne* koju vodi *tržac*, kao što se i u gostionici pije na kredit te tako nastaje odnos odgođen za budućnost koji može postati predmet sudbenoga prijepora. Kako te

¹²² Pitanje zašto je u Zadru stari odnos, uobličen u sliku prema kojoj „gospodar“ podložnicima (*oračima*) pruža „obranu i zaštitu“, a oni uzvraćaju dijelom uroda i posebnim darovima, djelomično reartikuliran i preveden u pravnu kategoriju „zakupa“, traži zasebnu raspravu koja bi odvela daleko od glavnoga pravca ovdje predložena argumenta. Dostatno je samo upozoriti kako to treba povezati s naraslim utjecajem srednjovjekovnoga tumačenja „rinskoga prava“, što se snažno osjetio upravo u gradovima na istočnoj obali Jadrana tijekom 13. stoljeća. Ranije stanje ipak se daje razabrati u starijim dokumentima, poput onoga od 10. svibnja 1199. godine koji govori o prijeporu što ga je samostan sv. Marije vodio za posjed na širem lokalitetu Brda – *Diplomatički zbornik* 2: 318-319, br. 299. U sklopu rješavanja prijepora pred zadarskim gradskim konzulima obavljen je i obilazak granica spornoga posjeda, a opis tih granica unesen je i u presudu. U tome opisu spominju se čak dva starija naselja (*per viam antiquam, quousque pertranseas primam villam antiquam, ubi sunt pruna plurima, et ab inde iterum versus austrum per viam inter duos bregos seu limite positam usque ad aliam villam antiquam*), čime se jasno potvrđuje ranija praksa premještanja naseobina u skladu s „gospodarovom“ voljom, od čega se odustaje u novim okolnostima.

¹²³ Barada 1952: 116.

“gifts” (*quatuor ensenia*) to the monastery. Specified and listed in detail, these “gifts” represent both real and symbolical compensation for the “defense and protection” that the monastery – in the capacity of a “master” – offers its subjects.¹²² As the people who enjoy someone else’s protection and defense, these *orači* (and *pastiri*) – or “peasants”, as some anachronistic historians still call them – are not members of the *commune* as a community of free men.

However, this community does not include the much smaller number of *tovernari* (inkeepers, stemming from the word *taberna*) and *tršci* (merchants), which are mentioned in the art. 43. And 44. VC.¹²³ The fact that all four of these groups of *in ih ludi*, i.e. *pastiri*, *orači*, *tovernari* and *tršci* are barely visible in the text, does not mean that it is so in the real life and its daily transactions – what the *pastiri* i *orači* produce provides sustenance and therefore a series of transactions must exist with obligations and rights, under which their product comes primarily to the *gospodin* (Master), but probably also to the *popi* and *kmeti*, their actual “masters”. However, these transactions are not governed by the customs listed in the VC. On the other hand, *tovernari* and *tršci* are also deeply involved in daily transactions, which at

¹²² In Zadar, the earlier relationship that saw the “Master” providing “defense and protection” to the subjects (*orači*) and the subjects giving to him a share of the crops and gifts in return was partly rearticulated and translated into the legal category of “lease”. Why did that happen is a question that would require a discussion in its own right. Such a discussion would lead us to far away from the main course of the argument presented here. We should merely warn that it should be associated with the growing influence of the medieval interpretation of the “Roman Law” – a phenomenon typical of the cities in the Eastern Adriatic in the 13th century. Still, it is possible to reconstruct the earlier situation based on some older documents, such as the one of 10 May 1199, which describes the legal dispute that the Monastery of St. Mary entered into concerning its land at Brdo site – *Diplomatički zbornik* 2: 318-319, no. 299. The dispute had been submitted to the Zadar city consuls. The boundaries of the disputed land were inspected and their description was included in the ruling. This description mentions as many as two earlier settlements (*per viam antiquam, quousque pertranseas primam villam antiquam, ubi sunt pruna plurima, et ab inde iterum versus austrum per viam inter duos bregos seu limite positam usque ad aliam villam antiquam*), thus clearly confirming the earlier practice of moving settlements in accordance with a “Master’s” will. Under the new circumstances, such a practice was discarded.

¹²³ Barada 1952: 116.

transakcije s odgođenim plaćanjem (kreditom), koje se pojavljuju s naseljima u podgrađima utvrda (gostioničari i trgovci, sa svojim objektima, sigurno su među prvim njihovim stanovnicima), ne pripadaju dubokim slojevima tradicije, to bi onda upravo njihovu relativnu novost trebalo razumijevati kao razlog zašto su regulirane u ovoj prigodi.

Na to valja vezati zaključak kako u VZ čujemo daleki i lokalni odjek ideja o tripartitnoj podjeli društva, artikuliranih više ili manje jasno u različitim dijelovima Europe od 10. stoljeća.¹²⁴ U jednome od najstarijih tekstova u kojemu se ta shema jasno eksplicira, dijalogu u stihovima Adalberona od Laona *Carmen ad Rodbertum regem*, dade se u slici o uređenju laičkoga svijeta (nasuprot onomu Crkve) raspoznati i ono što se u VZ naziva *zakon i pravda kmetska*.¹²⁵ Naime, Adalberon veli: „Stvar je vjere (Crkve) jednostavna, no (društveni) položaj je trojakoga reda. Ljudski zakon određuje dva položaja: plemeniti i služeci ne ravnaju se istim zakonom. Od onoga prvog dva su: jedan kraljuje a drugi caruje, i njihovim uredbama javni se poredak čini čvrstim. K tomu postoje i drugi nad kojima se ne proteže nikakva ovlast ukoliko izbjegavaju zla djela koja suzbija vladarska vlast. Svi su ovi ratnici, čuvari crkava i (oni) brane sve pripadnike puka, kako istaknute tako i neznatne, ali i same sebe istim načinom. Onoga drugog služecjeg stanja podjela je takva da ovaj rod proklet ništa bez muke ne posjeduje. Ta tko bi mogao računajući uz pomoć računaljke i potom riječima preraditi trud služecih, njihov život i sav (uloženi) rad? (Oni priskrbljuju) blago i odjeću, svima su služeci pašnjak, jer nitko od slobodnih ne bi mogao živjeti bez služecih.“¹²⁶ Tu

the end of the 13th century leave written traces in the form of a *kvaderna* written by the *tržac*, such as drinking on a tab in an inn, thus creating a future relation which can become the subject of a legal dispute. Since these postponed transactions (a credit), which occur along with the creation of settlements in suburbs of castles (innkeepers and merchants, with their facilities, are certainly among their first inhabitants), do not belong to the deep layers of tradition, then their relative novelty should be understood as a reason for their regulation.

It must be concluded that in VC we hear the distant and local echo of ideas about the tripartite division of society, articulated more or less clearly in different parts of Europe since the 10th century.¹²⁴ In one of the oldest texts in which this scheme is explicitly stated, *Carmen ad Rodbertum regem* by Adalberon of Laon and written as a dialogue in verses, in an account about the organization of the layman's world (as opposed to that of the Church) one can recognize what the VC calls *zakon i pravda kmetska*.¹²⁵ Specifically, Adalberon says: “The matter of faith (the Church) is simple, but the (social) position is of a threefold order. The human law defines two positions: the noble and the serving are not governed by the same law. For the first there are two: one reigns, and the other rules and their regulations solidify the public order. In addition, there are others over whom no authority extends if they avoid the evil deeds suppressed by the sovereign power. They are all warriors, guardians of the churches, and (they) defend all members of the common people, both prominent and insignificant, and themselves in the same way. As for the other, the serving state, the division is such that this damned sort owns nothing without difficulty. But who could, with the help of an abacus and words, calculate the effort of the serving, their life and all of their (invested) labor? (They provide) treasure and clothing, they are the serving pastures for all, for none of the free could live without the serving.”¹²⁶ This complex image must be situated

¹²⁴ O tripartitnoj podjeli v. Constable 1995: 281 i d.; Oexle 2000; Oexle 2001; DUBY 2007.

¹²⁵ V. ovdje bilj. 97.

¹²⁶ Cjelovit tekst Adalberonove poeme dostupan je na adresi: http://www.forumromanum.org/literature/adalbero_laudunensis/carmen.html (pristup ostvaren 30. 06. 2018.). Citirani dio u izvorniku glasi: *Res fidei simplex, status est sed in ordine triplex. / Lex humana duas indicit conditiones: / Nobilis et seruus simili non lege tenentur. / Nam primi duo sunt: alter regit, imperat alter; / Quorum precepto res publica firma uidetur. / Sunt alii quales constringit nulla potestas, / Crimina si fugiunt quae regum sceptrā coercent. / Hi bellatores, tutores aeclesiarum;*

¹²⁴ About the tripartite division see Constable 1995: 281ff.; Oexle 2000; Oexle 2001; DUBY 2007.

¹²⁵ See note 97 in this text.

¹²⁶ The full text of Adalberon's poem is available at the following address: http://www.forumromanum.org/literature/adalbero_laudunensis/carmen.html (Accessed: 30 June 2018). The quote in the original is as follows: *Res fidei simplex, status*

složenu sliku valja situirati i interpretirati u sklopu društvenoga znanja srednjovjekovnog svijeta kao njegov dugovječan i institucionaliziran ideološki model.¹²⁷ Ona pomaže kako bi se razumio govor o *kmetima* *VZ*, pri čemu valja poći od toga da oni tvore *općinu* izvan koje ostaju *orači* i *pastiri*. Ti *kmeti* imaju **svoj** zakon, onaj koji se naziva *zakon i pravda kmetska*, što će reći da imaju svoje običaje i svoj sud (*pravda*), na kojem im sude oni koji su im društveno jednaki. To pak ne znači da nad njima ne postoji druga *potestas*, jer se nalaze pod ravnanjem „gospodara“ (koji ovdje zamjenjuje vladara), ali samo ukoliko čine „zla djela“, odnosno onda kad njihovi prijestupi ili prijepori ugrožavaju „javni poredak“ (*res publica*).

Što dakle pokazuje ova raščlamba „tipizirajućih shema“ ili „slika u glavama“, kako bi ih se još moglo nazvati,¹²⁸ oblikovanih kao diskurs i ugrađenih u *VZ*? Osnovni zaključak koji se nameće jest da one otkrivaju tek dio fonda društvenoga znanja specifične društvene skupine, sloja označena pojmovima *kmeti* i *popi*. Iz njih su vidljivi odnosi moći unutar društvene strukture, ali samo oni koji taj sloj povezuju s onim što se nalazi, u metaforičkome smislu hijerarhije, **iznad** njega. Sloj o kojem je riječ nije očito osjećao potrebu definirati svoj

and interpreted within the social knowledge of the medieval world as its long-lived and institutionalized ideological model.¹²⁷ It helps to understand the talk of *kmeti* in *VC*, starting with that they form a *općina* beyond which *orači* and *pastiri* remain. These *kmeti* have **their own** zakon, the one called *zakon i pravda kmetska*, meaning that they have their customs and their own court (*pravda*), in which they are judged by those who are socially equal to them. This does not mean, however, that there is no other *potestas* over them, because they are governed by the “master” (who replaces the ruler here), but only if they commit “evil deeds”, i.e. when their transgressions or disputes threaten the “public order” (*res publica*).

So, what does the analysis of the “typifying schemes”, or “mental images” as we might otherwise call them,¹²⁸ shaped as a discourse and embedded in the *VC*, indicate? The basic conclusion is that they reveal only a part of the social knowledge fund of a specific social group, a class labeled *kmeti* and *popi*. The power relations within the social structure are visible from this, but only those which connect this class with what is, in the metaphorical sense of the

---

/ *Defendunt uulgi maiores atque minores / Cunctos, et sese parili more tuentur. / Altera seruorum diuisio conditionum: Hoc genus afflictum nil possidet absque dolore. / Quis abaco poterit numerando retexere uerbis / Seruorum studium, cursus tantosque labores? / Tesaurus, uesti, cunctis sunt pascua servi* (naglasio autor). Za značenje pojma *servus* kako ga rabi Adalberon, a koji sam ovdje dosljedno prevodio kao „služeći“, usp. Duby 2007: 173-174.

¹²⁷ Interpretativni okvir za razumijevanje uzorno je ocrtan u: Oexle 2000: 63-88: usp. također i Duby 2007: 147-180. Naravno, ovakva raščlamba ne podrazumijeva da je znanje koje sumira i u pisani tekst prenosi Adalberon bilo u tome istom obliku poznato autorima *VZ*, kako onima koji su govorili tako i onome tko je to zapisao, ali su se te ideje širile upravo u krilu Crkve i intelektualaca koje je ona producirala (v. primjerice Duby 2007: 183 i d.). U tome kontekstu valja tripartitnu podjelu vidjeti kao dugotrajan i institucionaliziran europski ideološki model koji „uobičajeno ograničava raspon ponašanja koja se smatraju prihvatljivima“ (za prevođenje: usually limit the range of behaviors that are considered acceptable) (za ideološke modele i njihovu društvenu funkciju v. Milner 2015: 46-47), što onda posredno objašnjava i prodor do svijeta u kojem je 1288. nastao *VZ*.

¹²⁸ Za taj pojam i kako ga koristiti u povjesničarskom radu v. Ančić 2015: 28 i d.

---

est sed in ordine triplex. / Lex humana duas indicit conditiones: / Nobilis et seruus simili non lege tenentur. / Nam primi duo sunt: alter regit, imperat alter; / Quorum precepto res puplica firma uidetur. / Sunt alii quales constringit nulla potestas, / Crimina si fugiunt quae regum sceptris coercent. / Hi bellatores, tutores aeclesiarum; / Defendunt uulgi maiores atque minores / Cunctos, et sese parili more tuentur. / Altera seruorum diuisio conditionum: Hoc genus afflictum nil possidet absque dolore. / Quis abaco poterit numerando retexere uerbis / Seruorum studium, cursus tantosque labores? / Tesaurus, uesti, cunctis sunt pascua servi; (emphasized by M.A.). For the meaning of the term *servus* as used by Adalberon, which was consistently translated here as “the serving” cf. Duby 2007: 173-174.

¹²⁷ The interpretative framework for understanding is exemplified in: Oexle 2000: 63-88: cf. also Duby 2007: 147-180. Of course, this analysis does not imply that the knowledge summarized and written by Adalberon was known to the authors of the *VC* in the same form, both to those who gave oral accounts and to those who wrote it. However, these ideas spread precisely from the within the Church and intellectuals which the Church itself produced. (see for example, Duby 2007: 183 ff.). In this context, the tripartite division should be seen as a long-standing and institutionalized European ideological model that “usually limits the range of behaviors that are considered acceptable” (for ideological models and their social function see Milner 2015: 46-47), which then indirectly explains the spread to the world in which the *VC* was created in 1288.

¹²⁸ For the term and its usage in historiography see Ančić 2015: 28 ff.

odnos s onima koji se u tome smislu nalaze **ispod**, jer se dominacija ovdje podrazumijevala i nije je trebalo posebno razlagati – bilo je dovoljno reći kako *ini ludi* ne pripadaju pod *zakon i pravdu kmet-sku*, po čemu se onda i razlikuju od onih koji diktiraju i uređuju običajne norme. „Izvan općine“ su međutim i oni označeni kao *plemeniti*, no o njima uredbe običajnoga prava ne govore gotovo ništa – jedino je izvjesno da ih se **odozgo**, iz „gospodarova“ očičta, vidi kao dio cjeline Vinodola, ali da u statusnome smislu nisu jednaki pripadnicima *općine*, pa se ne mogu međusobno zastupati na sudu bez izričite dozvole samoga (kneževa) suda.¹²⁹

Kako je pak izgledao odnos između tih dvaju slojeva, kad se na njega gledalo iz perspektive vrhovne, kraljevske vlasti, dade se raspoznati na jednome primjeru koji ocrtava pravi društveni jaz između skupina *iobagiones castri* i *nobiles*. Godine 1225. tadašnji hrvatski herceg koji je nosio i titulu „mlađega kralja“, sin Andrije II. Bela, uzdigao je jednu skupinu dotadašnjih *iobagiones castri* križevačkoga grada u status *seruientes regis* (kraljevskih službenika). Opis te promjene društvenoga statusa zavrjeđuje da ga se u potpunosti reproducira jer posredno baca svjetlo i na status *kmeta* o kojima se govori u VZ. U privilegiju sastavljenu u kraljevskoj kancelariji značenje je dakle promjene opisano na sljedeći način: „Budući je *sloboda* najslavnija stvar, ničim se uzvišenijim ne može nagraditi odana vjernost *slugu* nego ih naklonom milošću gospodara uzdignuti *na više*, a što nemaju poradi kvarne naravi puti. Uzimajući dakle u obzir mnoštvo *služenja* Čakana, sina Mrđenovog, Tvrdislava, Tibe, Jakše, Moliboga, Petra, Hudine i drugih slijedom srodničke veze njihova plemena, oslobađajući ih od *obvezujuće*

hierarchy, found **above** it. The class in question did not obviously feel the need to define their relation with those who are **below** in this sense, because domination was implied here and it did not need to be particularly interpreted - it was enough to say that *ini ludi* do not fall under the *zakon i pravda kmetska*, under which they differ from those that dictate and regulate customary norms. Those labeled as “nobles”, however, are also considered *izvan općine* (outside of the community), and the common law regulations say almost nothing about them. All we know for certain is that from above, from the “master’s” perspective, they are seen as part of the totality of Vinodol, but that they are not equal in status to the members of *općina*, and they therefore cannot represent each other in court without the express permission of the (count’s) court itself.¹²⁹

What the relationship between these two strata looked like when viewed from the perspective of a supreme, royal authority, can be ascertained from an example which outlines the real social gap between the groups of *iobagiones castri* and *nobiles*. In 1225, the Croatian Duke Bela, the son of Andrew II, who also bore the title of “the younger king”, elevated one group of former *iobagiones castri* of the castle of Križevci to the status of *seruientes regis* (“royal servants”). The description of this change in social status deserves to be fully reproduced because it indirectly sheds light on the status of *kmet* discussed in the VC. In the privilege composed in the Royal chancery, the meaning is thus described as follows: “Since *liberty* is a most glorious matter, there can be no higher honor bestowed on the *servicemen* for their devoted loyalty than to elevate them to this

¹²⁹ V. čl. 54. (Barada 1952: 122) kao i razlaganje u Levak 2001: 74. Interpretacija jedne od odredaba toga članka nije tako jednoznačna kako to prikazuje Levak. Naime, odredba koja glasi (bez modernih interpunkcijskih znakova) *A kmet za plemenita ne more biti odgovornik ni plemenit za kmeta prez prošćenja dvora* otvara mogućnost dvojake interpretacije – je li se davanje dozvole kneževa suda (a to je *dvor*) odnosilo na obje mogućnosti (kako smatra Levak) ili samo na mogućnost da *plemeniti* zastupa *kmeta*. U svjetlu društvenoga jaza koji razdvaja te dvije skupine, a o čemu će upravo biti riječi, skloniji sam ovoj drugoj opciji, dakle stajalištu prema kojemu *kmet* **nikako** ne može zastupati *plemenitoga*, dočim je obrnuta situacija moguća tek uz izričitu dozvolu.

¹²⁹ See Article 54 (Barada 1952: 122) as well as reasoning in Levak 2001: 74. The interpretation of one of the decrees of the article is not as straightforward as Levak illustrates. Namely the decree that reads (without modern punctuation marks) “*kmet* could not be intervenor for a noble nor the noble for the *kmet* without special license of the court” (*A kmet za plemenita ne more biti odgovornik ni plemenit za kmeta prez prošćenja dvora*) opens the possibility of a dual interpretation – did the granting of the permission of the count’s court (which is the royal court) concern both possibilities (as Levak thinks) or only the possibility that the *plemeniti* represents the *kmet*. In the light of the social divide that separates these two groups, and that exactly will be discussed, I am more inclined towards the latter option, that is, the view that the *kmet* **cannot** represent the *plemeniti* in any way, whereas the reverse situation is possible only with the explicit permission.

službe križevačkome gradu, sa zemljom koju posjeduju nasljednim pravom, oslobođeni okovane službe, neka uživaju u počtenome društvu kraljevskih službenika a uzvišenost darivane slobode neka se prenese na sve njihove potomke. Uvedeni u sudioništvo kraljevske kuće neka uživaju u slavi dara slobode što su ju zaslužili postojanošću vjernosti¹³⁰. Dakle, i *kmeti* i *plemeniti* u kraljevskoj su službi, oni su „sluge“ (*servientes*), no ta služba nije jednostavna, već gradirana količinom „slobode“ (*libertas*) te se statusno razlikuje – postoji „obvezujuća služba gradu“, i ona je niža kategorija (*inferior*), ali i ona „vrlo štovana“ ili *počtena* (*honestas*), koja je izravno vezana uz kraljevsko „kućanstvo“ (*regalis domus*), u onome širem smislu o kojem je ovdje već bilo riječi.

¹³⁰ Dokument je objavljen u *Diplomatički zbornik* 3: 247-248, br. 221, a citirani tekst u izvornome obliku glasi: *Cum ergo gloriosa res sit libertas, nullo nobilius remuneratur deuote seruinecium fidelitas, quam eo, quod per favorabilem dominorum ad alciora prouehatur per gratiam, quod non habet per corrupte carnis naturam. Considerantes igitur multitudinem seruitutis Chakani, fili Mergen, Turdozlai, Tybe, Jaxe, Molibog, Petri, Hudine et aliorum iuxta eiusdem generacionis lineam descendencium, ab obligatoria seruitute castri Crisiensis eximentes, cum terra quam iure hereditario possidebant, liberati inferioris officii uinculo, gaudeant de honesta societate seruiantum(!) regis et concessae libertatis nobilitas in totam successionis eius posteritatem transfudatur. Introducti in participium regalis domus gloriantur de libertatis munere, quod adepti sunt fidelitatis devocione* – naglasio autor. Kraljevski privilegij, unatoč besprijekornu fizičkom izgledu, izaziva dvojbe povjesničara zbog činjenice da je sadržajno, izuzev imena, identičan privilegiju koji je mlađi kralj Bela iste godine izdao *kmetima* u Zagrebačkome polju (Turopolju), Buduni i njegovim srođnicima (tekst ovoga drugog v. prema *Diplomatički zbornik* 3: 248-249, br. 222). No čini se da bi privilegije Čakanu i Buduni, odnosno njihovim širim rodbinskim zajednicama, trebalo promatrati i tumačiti u sklopu prilika kakve u krajevima južno od Drave vladaju nakon što su se kralj Andrija II. i njegov sin Bela izmirili 1222. godine i sporazumjeli kako će i komu nadalje služiti podanici iz tih krajeva (za sukob kralja i sina i sklopljeni sporazum v. Ančić 2013: 169-174). Bilo kako bilo, Čakan i njegovi srođnici držali su golem posjedovni kompleks koji se naziva „Žabno/Žabnica“, zapadno od današnjeg Bjelovara (v. Ćuk 1916: 53 i d.), a njihovi su nasljednici tvorili u kasnijim vremenima najmanje četiri velike plemićke zajednice (Pálosfalvi 2014: 145 i d.). S druge strane, dokumenti iz sredine 13. stoljeća koji se odnose na Turopolje doista spominju, uz *iobagiones castri/kmete* i jednu širu rodovsku zajednicu „plemića“ (*nobiles*), pa je i to argument više za vjerodostojnost obaju dokumenata.

liberty by the grace of their masters, denied to them so far due to the corrupt nature of the flesh. Considering, therefore, the multitude of *services* provided by Čakan, son of Mrđen, Tvrdislav, Tiba, Jakša, Molibog, Petar, Hudina, and others by the kinship of their clan, releasing them from the mandatory service to the castle of Križevci, with the land they possess by hereditary right, free from the bonds of low servitude, let them enjoy the very revered company of royal servants, and let the exaltation of the gifted liberty be bestowed upon all their descendants. Introduced to the participation of the royal house, let them enjoy the glory of the gift of freedom that they have earned through the tenacity of their faithfulness¹³⁰. Therefore, both *kmeti* and nobles (*plemeniti*) are in the royal service, they are “servants” (*servientes*), yet this service is not simple; it is graded

¹³⁰ The document was published in *Diplomatički zbornik* 3: 247-248, no. 221, and the quoted text in its original form reads: *Cum ergo gloriosa res sit libertas, nullo nobilius remuneratur deuote seruinecium fidelitas, quam eo, quod per favorabilem dominorum ad alciora prouehatur per gratiam, quod non habet per corrupte carnis naturam. Considerantes igitur multitudinem seruitutis Chakani, fili Mergen, Turdozlai, Tybe, Jaxe, Molibog, Petri, Hudine et aliorum iuxta eiusdem generacionis lineam descendencium, ab obligatoria seruitute castri Crisiensis eximentes, cum terra quam iure hereditario possidebant, liberati inferioris officii uinculo, gaudeant de honesta societate seruiantum(!) regis et concessae libertatis nobilitas in totam successionis eius posteritatem transfudatur. Introducti in participium regalis domus gloriantur de libertatis munere, quod adepti sunt fidelitatis devocione* – emphasized by the author. The royal privilege, despite its impeccable physical appearance, raises doubts among historians over the fact that it is identical in content, except the title, to the privilege granted by the younger King Bela to the *kmeti* of Zagrebačko polje (Turopolje), Buduna and his kinsmen in the same year (for the second text see *Diplomatički zbornik* 3: 248-249, no. 222). However, it seems that the privileges of Čakan and Buduna, or their wider kinship, should be viewed and interpreted as part of the circumstances that prevailed in the areas south of the Drava after the reconciliation of King Andrew II. and his son Bela 1222 and agreement on how and to whom the subjects from those regions would continue to serve (for the king – son conflict and the agreement see Ančić 2013: 169-174). Either way, Čakan and his kinsmen kept a huge estate complex called “Žabno / Žabnica” west of the present-day Bjelovar (see Ćuk 1916: 53 ff.), and their heirs formed at least four large aristocratic communities later on. (Pálosfalvi 2014: 145 ff.). On the other hand, the documents of the mid-13th century referring to Turopolje do indeed mention, along with *iobagiones castri/kmeti* a larger family clan of “nobles” (*nobiles*), so this serves as an extra argument for the credibility of both documents.

Pripadanje, bar simboličko, odnosno teorijsko, tome širem „kućanstvu“ temelj je samoga koncepta „plemstva“ (*nobilitas*),¹³¹ jer ta participacija znači pridruživanje izvoru društvene moći. Sjetimo li se ovdje Adalberona i njegovih ideja te zasada iz kojih te ideje dolaze, stvari će se pokazati u nešto punijem svjetlu. Naime, činjenica da se autor teksta kraljevske darovnice Čakanu, sinu Mrđenovu, i njegovim srodnicima poziva na „kvarnu narav puti“ (*corrupta carnis natura*) kao uzrok nedostatku „slobode“, upućuje na zaključak da se u kraljevskoj kancelariji svijet poima u sklopu misaone sheme prema kojoj je status ljudi na ovome svijetu rezultat Adamova grijeha. Sklonost Adamovih potomaka činjenju zla, što je proizlazilo upravo „iz kvarne naravi puti“, Bog je, autoritativno je svojedobno tumačio Izidor Seviljski, nastojao ograničiti uspostavljajući kategoriju „gospodara“ (*domini*), onih čija je zadaća ograničiti „slobodu činjenja zla“ (*licentia male agendi*) onih drugih, „služećih“ (*servi*). Ta je shema, dakle, izgrađena na zamislima i autoritetu sv. Augustina, Grgura Velikog i Izidora Seviljskog, ali će u kasnijim vremenima, od 12 stoljeća nadalje, biti dovedena u pitanje ili čak posve odbačena.¹³² No u prvoj polovici 13. stoljeća klerici kraljevske kancelarije (koji u toj instituciji tvore golemu većinu „činovnika“) još uvijek se očito drže ideja koje je u najpopularnijem enciklopedijskom djelu srednjega vijeka, *Etymologiae*, tako jasno izložio Izidor Seviljski. Upravo je iz toga kruga projicirana, kroz tekstove kraljevskih privilegija, slika prema kojoj se u kraljevskom „kućanstvu“ služi od slobodne volje vladaru po logici „vjernosti“ (*fidelitas*) naslijeđene od predaka, a ne prema logici definiranih obveza, što iz današnje perspektive nije baš najjasnija razlika. Promatrajući stvari iz toga očičta, Martyn Rady razliku između tih dviju vrsta službe, dakako u onim idealnim predodžbama, „slikama u glavi“, karakterizira „emfatičnom“.¹³³ No Reinhard Bendix polazeći s drugačije pozicije upozorava: „Danas smo nenaviknuti na tako precizno uređenje društvenoga statusa, ali pod kraljevskim

by the degree of “liberty” (*libertas*) and it differs by status – there is a “mandatory service to the castle” which is a lower category (*inferior*), and also that of the “very revered” or *počtena* (*honesta*) which is directly related to the royal “household” (*regalis domus*), in the broader sense already discussed here. Belonging, at least symbolically, or theoretically, to a wider “household” is the basis of the very concept of “nobility” (*nobilitas*),¹³¹ because that participation implies the accession to the source of social power. If we remember Adalberon and his ideas and the background from which these ideas come, the things will be shown in a brighter light. Namely, the fact that the author of the text of the royal grant to Čakan, son of Mrđen, and his kin refers to the “corrupt nature of the ways” (*corrupta carnis natura*) as the cause of the lack of “freedom” suggests that in the Royal chancery the world is conceived as a part of a mental scheme according to which the status of the people in this world is the direct result of Adam’s sin. The tendency of Adam’s descendants to do evil, which stemmed precisely “from the corrupt nature of the ways”, God has, authoritatively interpreted at one time by Isidore of Seville, sought to limit by establishing the category of “master” (*domini*), those whose task was to restrict “the freedom to do evil” (*licentia male agendi*) of the category of other, “the serving” (*servi*). This scheme, therefore, was built on the ideas and authority of St. Augustine, Gregory the Great, and Isidore of Seville, but in later times, from the 12th century onward, it would be questioned or even completely rejected.¹³² However, in the first half of the 13th century, the clerics of the royal chancery (who constitute the vast majority of “clerks” at that institution) still clearly cling to the ideas which were very evidently presented by Isidore of Seville in the most popular encyclopedic work of the Middle Ages, *Etymologiae*. It is precisely this social circle that produces in texts of royal privileges an image according to which service to the royal “household” is offered freely by an individual according to the inherited logic of “fidelity” (*fidelitas*) to the ruler, and not according to the logic of defined obligations. The difference between the two principles is not evidently clear today. Accordingly, Martyn Rady defines the difference between these two kinds of services, as portrayed in these

¹³¹ V. Rady 2000: 28 i d.

¹³² V. Oexle 2000: 77-80; usp. također i Freedman 1999: 79-85.

¹³³ Rady 2000: 79.

¹³¹ See Rady 2000: 28 ff.

¹³² See Oexle 2000: 77-80; cf. also Freedman 1999: 79-85.

autoritetom upravo je status bio autoritarno određen. Vladar je mogao promijeniti položaj pojedinca u uspostavljenom poretku sukladno svojim interesima.¹³⁴ Čini se kako upravo to i objašnjava potrebu izgradnje i dalje reprodukcije „slika u glavama“ s takvim nijansama koje iz današnje perspektive izgledaju „emfatično“.

U praktičnome smislu ono što se dobiva **nobilitacijom**, a riječ je naravno o vremenu prije zapisivanja VZ, jest u prvome redu društveni status i simbolički kapital. Jezik kraljevskih privilegija kojim su iskazivani ovi odnosi počiva na formuli koje su od slučaja do slučaja vrlo slične, no ponekad te formule otkrivaju i nešto dublju stvarnu pozadinu, kao u slučaju nobilitiranja pripadnika roda Chakan 1282. godine. U privilegiju što ga je izdala kancelarija kralja Ladislava IV. taj je postupak ovako obrazložen: „Budući da se slava kraljevstva u mnoštvu naroda i osobitoj izvrsnosti podiže s umnožavanjem *ratnika* pravično je i može se mirna srca, ne skrećući od puta razuma, one koji u *gospodarovim utverdama vojnički služe* pod određenim uvjetima, ali potaknuti žarom vjernosti, uzdići od naslijeđenoga statusa i pridružiti broju i staležu *ratnika*, kako bi mogli uživati povlastice zajedništva s onima koji služe u kraljevskom kućanstvu“.¹³⁵ Ovdje je jasno istaknuta razlika između slobodnoga, može se reći i *viteškog*, na konju i pod oklopom, služenja gospodararu (*bellator*) i onoga što je jednostavna i obvezujuća vojna služba posade utvrde, koja pri eventualnome pohodu ratuje u različitim pješačkim i pomoćnim postrojbama (*in castris militarunt*). Upravo se ta logika slobodnoga ratnika jasno raspoznaje kad se, primjerice, punoljetnost, odnosno pravna sposobnost samostalna djelovanja plemića, definira kao „dob u kojoj se (osoba) može opasati mačem“, kao što je to iskazano u presudi bana Hrvata i gospodara

idealized images, or “mental images,” as “emphatic”.¹³³ Reinhard Bendix, on the other hand, warns that “...” “Today we are not used to such a precise arrangement of social status, but under the royal authority, the status was precisely authoritatively defined. The ruler could change the position of the individual in the established order according to his interests”.¹³⁴ This seems to explain the need for building a continuous reproduction of “mental images” with such nuances which, from today’s perspective, appear “emphatic”.

In practical terms, what is gained by **ennoblement**, regarding the time before the VC was written, is primarily social status and symbolic capital. The language of royal privileges used to express these relations rests on formulas that are very similar on a case-by-case basis, but sometimes these formulas also reveal a slightly deeper real background, such in the case of the ennoblement of the Chakan clan in 1282. In the privilege granted by the chancery of King Ladislaus IV the procedure is thus explained: “As the glory of the kingdom with multitude of nations and of particular excellence elevates with the multiplication of *ratnici*, it is just and in good consciousness, without diverting from the path of reason, to elevate those, who in *gospodarevim utverdama vojnički služe* under certain conditions but who are moved by the fervor of faithfulness, from their inherited status and associate them with the number and rank of *ratnici*, so that they may enjoy privileges of the communion with those who serve in the royal household.”¹³⁵ The difference is clearly emphasized between the free, or even *viteški*, and the mounted and armored service to the master (*bellator*) and a simple, binding military service of the fort crew, which in the event of war marches with different infantry and auxiliary units (*in castris militarunt*). This precise logic of a free warrior is clearly recognized once the age of majority, or the legal capacity of a nobleman to act independently, is defined as “the age at which (a person) can gird up with a sword”, as it was stated in the ruling

¹³⁴ Bendix 1978: 219-220.

¹³⁵ Izvorni tekst, prema ispravi MOL DL 101649, 25. 01. 1281., glasi: *Quoniam gloria regni in multitudinis populi et excellenciori eminencia in multiplicacione attollitur bellatorum dignum sit et equitati consonum nec a via deuiat rationis eos qui fidelitatis succensi feruore in castris dominicis militarunt a sue condicionibus originis efferendo aggregare numero et cetui bellatorum ut prerogatiuis communionis in domo regia seruiencium societatibus ualeant gloriari* (naglasio autor).

¹³³ Rady 2000: 79.

¹³⁴ Bendix 1978: 219-220.

¹³⁵ The original text, according to document MOL DL 101649, 25.01.1281., is as follows: *Quoniam gloria regni in multitudinis populi et excellenciori eminencia in multiplicacione attollitur bellatorum dignum sit et equitati consonum nec a via deuiat rationis eos qui fidelitatis succensi feruore in castris dominicis militarunt a sue condicionibus originis efferendo aggregare numero et cetui bellatorum ut prerogatiuis communionis in domo regia seruiencium societatibus ualeant gloriari* (emphasized by the author).

Bosne, Mladen II. Šubića Bribirskog, od 15. kolovoza 1321. godine.¹³⁶

Takvo se tumačenje jasno potvrđuje, ali i preciznije situira u stvarni život, slučajem jednoga od onih *iobagiones castri* što su nobilitirani 1225. godine, točnije posljednjega na tome popisu, Hudina, koji je uz novi društveni položaj dobio i zemljišni posjed pod imenom Međurječje (Međurača).¹³⁷ Dvadeset i jednu godinu nakon nobilitiranja Hudina je, sa svojim srodniciima s kojima je i uživao dobiveni posjed, a čija su imena i eksplicitno navedena (Jurko, Petar, Bogdan i Bokčin), od kralja Bele IV. dobio novi privilegij kojim se regulira njihovo *služenje s konjima i oružjem* (*cum equis et armis decentibus seruire*) za dobivenu zemlju.¹³⁸ Prema tekstu toga dokumenta, međutim, služenje je bilo daleko od onoga „slobodnoga“, kako je to predočavala idealna slika projicirana u dokumentima izašlim iz kraljevske kancelarije. Naime, *župan* Hudina i njegovi srodnici požalili su se kralju kako ih je ban, svakoga ponaosob, a na račun darivanoga posjeda, **prisiljavao** na „vojnu službu“, kako u vojsci koju je sam dizao tako i u onoj kraljevskoj (*banus unumquemque ipsorum singulariter*

of the Ban of Croats and Lord of Bosnia, Mladen II Šubić Bribirski, dated 15 August 1321.¹³⁶

This interpretation is clearly confirmed, but also more precisely situated in real life, by the example of one of those *iobagiones castri* who were ennobled in 1225, more precisely the last one on that list, Hudina, who acquired land property called Međurječje (Međurača), in addition to his new social position.¹³⁷ Twenty-one years after the ennoblement, Hudina and his kinsmen, with whom he shared the bequeathed property and whose names were explicitly mentioned (Jurko, Petar, Bogdan and Bokčin), received a new privilege from King Bela IV which regulated their *služenje s konjima i oružjem* (*cum equis et armis decentibus seruire*) for the obtained land.¹³⁸ According to the text of the document, however, the service was far from “free” as it was suggested by the ideal image projected in the documents coming from the royal chancery. Namely, *župan* (comes) Hudina and his kinsmen complained to the King that the Ban **was forcing** them individually, and at the expense of the donated property, to a “military service” both to his private army and to the royal one (*banus unumquemque ipsorum singulariter compelleret tam*

¹³⁶ Presuda je tiskana u *Diplomatički zbornik* 9: 21-22, br. 16. Izričaj o punoljetnosti glasi u cjelini: *Johannes uero predictus filius olim Michaelis Wlczete dixit se a nobis gratiam habere de non respondendo in iure, donec fuerit etatis habilis ad cingendum spatam.*

¹³⁷ Formalna je kraljevska darovnica za posjed Međurječje (*Wiscuz*) ispostavljena s nadnevkom 26. travnja 1245. (*Diplomatički zbornik* 4: 274-275, br. 240), no *župan* ili *knez* (*comes* – nije uvijek jednostavno odrediti značenje, odnosno vernakularnu inačicu ovoga latinskog izraza) Hudina svakako je držao taj posjed u svojim rukama i prije toga, kako se vidi iz opisa granica posjeda *Vrbouna* (a ne *Vrbona*, kako stoji u tiskanom izdanju) darivana po kralju Beli IV. 15. lipnja 1244. hercegu i banu Dioniziju (izdanje u *Diplomatički zbornik* 4: 229-234, br. 205: isprava je sačuvana u prijepisu čazmanskoga kaptola od 2. studenoga 1379., a fotografiju toga dokumenta usp. kao DL 267, gdje jasno piše *Vrbouna*). U opisu se granice toga posjeda na jednom mjestu veli *tenet metas cum Hudina comite et per aquam Chernech cadit in fluuium Chesma* (*Diplomatički zbornik* 4: 231), dok u darovnici za Međurječje stoji *iuxta eandem aquam Churnuc progreditur superius uersus septentrionem, ubi est meta terrea sub ulmo et iuxta eandem aquam tendit ad arborem que dicitur gurtanfa, sub qua est meta terrea et ibi incipit metas tenere cum Dyonisio bano* (*Diplomatički zbornik* 4: 275).

¹³⁸ Privilegij Bele IV. od 9. travnja 1246. tiskan je u *Diplomatički zbornik* 4: 291-292, br. 256.

¹³⁶ The ruling was printed in *Diplomatički zbornik* 9: 21-22, no. 16. The expression about the age of majority is as follows: *Johannes uero predictus filius olim Michaelis Wlczete dixit se a nobis gratiam habere de non respondendo in iure, donec fuerit etatis habilis ad cingendum spatam.*

¹³⁷ A formal royal grant for the estate of Međurječje (*Wiscuz*) was issued with the date of 26 April 1245 (*Diplomatički zbornik* 4: 274-275, no. 240), but the *prefect* or *count* (*comes* – it is not always easy to determine the meaning, that is, the vernacular version of this Latin expression) Hudina certainly held that property even before that, as can be seen from the description of the boundaries of the estate of *Vrbouna* (not *Vrbona*, as it appears in the print edition) bestowed by King Bela IV on 15 June, 1244 to the herceg and ban Dionizije (edition in *Diplomatički zbornik* 4: 229-234, no. 205: the document is preserved in the transcript of the Čazma chapter of 2 November 1379, and cf. the photograph of that document DL 267, where it clearly states *Vrbouna*). The description of the boundary of that estate, *states tenet metas cum Hudina comite et per aquam Chernech cadit in fluuium Chesma* (*Diplomatički zbornik* 4: 231), while the grant for Međurječje contains *iuxta eandem aquam Churnuc progreditur superius uersus septentrionem, ubi est meta sub ulmo et iuxta eandem aquam tendit ad arborem que dicitur gurtanfa, sub qua est meta terrea et ibi incipit metas tenere cum Dyonisio bano* (*Diplomatički zbornik* 4: 275).

¹³⁸ The privilege of Bela IV of 9 April 1246 was printed in *Diplomatički zbornik* 4: 291-292, no. 256.

compelleret tam suo exercitui quam nostro officium exercitus exhibere – naglasio autor). Problem je pri tome proizlazio iz činjenice što posjed Međurječje svojim resursima nije bio, prema obrazloženjima koje je kralj prihvatio, dostatan za takvu službu (*cum terre dicte utilitas tanti seruicii laboribus et expensis non subpetat*), pa je kralj županu i ostaloj četvorici kao posebnu milost dozvolio da svi zajedno daju **jednu** „vojnu službu“ (*talem ... graciam ... duximus faciendam, quod de quinque iobagionibus supradictis, nostro et bani exercitui unus eorum cum equis et armis decentibus seruire teneatur*).

Nije naravno uputno bezrezervno prihvaćati iskaze dokumenata izašlih iz kraljevske kancelarije kao točne opise stvarnosti (vidi se to već i na primjeru darovnice za Međurječje, posjed koji je obdarenik držao u svojim rukama i prije ispostavljanja samoga dokumenta), pa bi se u tome smislu i slučaj župana Hudine dalo dalje i dublje raščlanjivati, ali to ostavljam za neku drugu prigodu. Ovdje pak ostaje važno istaknuti činjenicu da je upravo pisar kraljevske kancelarije uporabio pojam „prisiljavati“ (*compellere*) u vezi s „časnom“ ili *počtenom* (*honestam*) vojničkom službom na konju s oružjem. U tome kontekstu valja obratiti pozornost na pojam „slobode“, uporabljen i u darovnici za Čakana, Hudinu i njihove srodnike 1225. godine. Kako se na to gledalo iz očista onih koji su „oslobođeni“, ali očito ne „vojne službe“ (njoj je zapravo tek promijenjena narav pa je postala „časnijom“ od one tvrđavske), sačuvana vrela rijetko bilježe, pa je primjer postupka utvrđivanja plemstva na Krku, dijelu golema vlastelinstva knezova Krčkih koji su držali i Vinodol, iz 1248. godine time dragocjeniji i važniji.¹³⁹

Postupak je vođen u specifičnim okolnostima kada su mletačke središnje vlasti pokušale nakon 1244. godine oduzeti knezovima Krčkim otočni dio njihova vlastelinstva, koji su oni formalno držali kao **feud** dobiven od dužda, dočim su za ostatak toga vlastelinstva bili dužni služiti ugarsko-

suo exercitui quam nostro officium exercitus exhibere – emphasized by the author). The problem arose from the fact that the Međurječje property did not offer enough resources for such a service, according to the reasons accepted by the King (*cum terre dicte utilitas tanti seruicii laboribus et expensis non subpetat*), so the King granted the župan and the other four a special mercy, allowing them to serve together a **single** “military service” (*talem... graciam... duximus faciendam, quod de quinque iobagionibus supradictis, nostro et bani exercitui unus eorum cum equis et armis decentibus seruire teneatur*).

It is not, of course, advisable to unconditionally accept the testimonials of documents made in the Royal chancery as accurate descriptions of reality (this is also visible in the example of the Međurječje grant, a property which the receiver of the gift had held even before the document itself was produced), so the case of župan Hudina could be analyzed further, but I leave that for another occasion. However, it is important to emphasize the fact that it was the royal chancery scribe who used the term “force” (*compellere*) in connection with the “honorable” or *počtenom* (*honestam*) mounted and armoured military service. In this context, attention should be paid to the term “freedom”, also used in the 1225 grant to Čakan, Hudina and their kinsmen. The preserved sources rarely record the perspectives of those who were “liberated” but apparently not free from the “military service” (only its nature was changed and it became more “honorable” than the fort service), so an example of the 1248 process determining the nobility of Krk, a part of the vast estate of the counts of Krk who also held Vinodol, is thus even more valuable and important.¹³⁹ The process was conducted under specific circumstances after 1244, when the central Venetian authorities attempted to seize a part of the island estate of the counts of Krk, which they formally held as a **fiefdom** given by the duke, while for the rest of that estate they were obliged to serve the Hungarian-Croatian King.¹⁴⁰

¹³⁹ Dokument od 10. srpnja 1248. kojim se utvrđuje tko je sve „plemić“ na Krku tiskan je u *Diplomatički zbornik* 4: 356-358, br. 318. Na njegovu važnost s pravom upozorava Nada Klaić, predočavajući relevantnu raščlambu s kojom se nije teško složiti (N. Klaić 1976: 388-389).

¹³⁹ A document dated 10 July 1248 establishing who was “nobility” on Krk island was printed in *Diplomatički zbornik* 4: 356-358, no. 318. Nada Klaić rightly points to its importance, presenting an easily agreeable and relevant analysis (N. Klaić 1976: 388-389).

¹⁴⁰ Unfortunately, a modern monograph about the counts of Krk does not exist, and so many details of the earlier period of

hrvatskom kralju.¹⁴⁰ U tome nastojanju iz Venecije su dolazili knezovi koji su trebali zamijeniti stare gospodare, pri čemu su se susretali s mnogim problemima, među kojima je bio i taj da je bilo teško, ako ne i nemoguće, utvrditi tko su „plemići“ na otoku. Zbog toga je (valjda prvi mletački) knez, Marko Contareno, u srpnju 1248. oformio posebno povjerenstvo, sastavljeno od pet krčkih plemića koji su trebali jasno i nedvojbeno naznačiti tko je sve na otoku pripadao toj skupini.¹⁴¹ Njihov je kriterij pri definiranju toga statusa bio savršeno jasan i on pokazuje kako se zapravo razumijevala „sloboda“ – radilo se o određenom broju rodovskih zajednica (*progenia*), a petorica su nakon njihova nabiranja ustvrdila: „svi gore navedeni plemići nikad nisu davali nikakav porez, niti kakva podavanja knezovima koji su prije bili na Krku, osobito u vrijeme pokojnih plemenitih muževa knezova Ivana, Vida i Emerika od Krka nisu plaćali davanja i poreze“.¹⁴² Osim pobrojanih „plemićkih rodova“, povjerenstvo je uzelo u obzir i tri pojedinačna slučaja te je u svakome od njih ustvrdilo istu stvar – stari knezovi su te pojedince, odnosno u jednom slučaju *hižu* (*domus*), „primali“ (*recepterunt*) ili „imali“ (*habuerunt*) za „plemiće“ pa stoga nikad nisu plaćali poreze i davanja starim knezovima. Takve su tvrdnje u dvama slučajevima bilo praćene i nejasnom formulacijom, prema kojoj povjerenstvo „o plemstvu“ (*de nobilitate*) tih pojedinaca „nije ništa znalo“ (*nihil scimus*). Ta se posljednja formulacija, po svemu sudeći, odnosi na činjenicu da trojica pojedinaca nisu imala iza sebe rodovske zajednice s „plemićkom“ tradicijom koja

¹⁴⁰ O knezovima Krčkim ne postoji nažalost moderna monografija pa mnogo štošta, osobito iz ranijega razdoblja povijesti toga velikaškog roda, ostaju neraščišćene pojedinosti koje nije moguće ni ovdje podrobnije razlagati. Stoga se još uvijek narativni oslonac u raščlambi pojedinačnih slučajeva mora tražiti u već odavno zastarjelu djelu Vjekoslava Klaića te u reinterpetacijama što ih je davala Nada Klaić (v. V. Klaić 1901 te N. Klaić 1976: 370 i d.), pa ću se ovdje osloniti na te raščlambe, ako nije drugačije naznačeno.

¹⁴¹ Postupak povjerenstva bio je okončan izdavanjem posebne isprave – v. ovdje bilj. 139.

¹⁴² *Diplomatički zbornik* 4: 356-357, br. 318: *omnes supradicti nobiles nunquam dederunt aliquod tributum, nec dacia comitibus, qui fuerunt hinc retro in Vegla, specialiter tempore quondam nobilium virorum comitum Ioannis, Vidonis et Emerici de Vegla non solverunt dacia nec tributa.*

With this attempt, the counts arriving from Venice who were to replace the old masters, encountered many problems, among which was the issue that it was difficult, if not impossible, to determine the “nobles” on the island. For this reason, Count Marko Contareno (probably the first Venetian Count) formed a special commission in July 1248, consisting of five noblemen from Krk who were required to clearly and unequivocally indicate all those on the island who belonged to that group.¹⁴¹ Their principle in defining this status was perfectly clear, and it shows how “freedom” was actually understood - it was the number of family clans (*progenia*), and the five, after enumerating them, stated the following: “all the nobles stated above never paid any tax, nor any duties to the counts who were previously on Krk, and especially during the time of the late noble counts Ivan, Vid and Emerik of Krk they did not pay levy and taxes”.¹⁴² In addition to the enumerated “noble clans”, the commission had also considered three individual cases, and asserted the same thing in each of them – the old counts “perceived” (*recepterunt*), or “had” (*habuerunt*) these individuals as “nobles”, or in one case a *hiža* (*domus*), and therefore these individuals never paid taxes and tributes to the old counts. Such claims were accompanied by a vague formulation in two cases, according to which the commission “knew nothing” (*nihil scimus*) “about the nobility” (*de nobilitate*) of these individuals. This latter formulation seems to refer to the fact that the three individuals did not originate from family clans with “noble” tradition which, according to the belief that was apparently held in the mid-13th century, was the origin of a social status. In other words, they did not belong to the “noble lineage”, but the counts practically treated them as nobles by not collecting taxes

the history of this great clan remain unclear, and they also cannot be further elaborated here. Therefore, the only narrative support in the analysis of individual cases must be sought in the outdated work of Vjekoslav Klaić and in the reinterpetations given by Nada Klaić (see V. Klaić 1901 and N. Klaić 1976: 370 ff.), so I will rely on these analyzes, unless otherwise noted.

¹⁴¹ The proceedings of the committee were completed by the issuing of a special document – see note 139.

¹⁴² *Diplomatički zbornik* 4: 356-357, no. 318: *omnes supradicti nobiles nunquam dederunt aliquod tributum, nec dacia comitibus, qui fuerunt hinc retro in Vegla, specialiter tempore quondam nobilium virorum comitum Ioannis, Vidonis et Emerici de Vegla non solverunt dacia nec tributa.*

je, po shvaćanju kakvo je očito vrijedilo sredinom 13. stoljeća, bila ishodište društvenoga statusa. Drugim riječima, oni nisu pripadali „plemićkim lozama“, ali su ih knezovi praktično tretirali kao plemiće samim time što od njih nisu pobirali poreze i davanja, pa se bez velika zazora može ustvrditi da je upravo to oslobađanje od plaćanja različitih podavanja, bar iz očista recipijenta, sadržaj one „slobode“ koja se dobiva i onda resi plemenitoga čovjeka (kako je već rečeno, nobilitiranjem nije nestalo službe, njoj je samo promijenjena narav).

***

Slučaj trojice stanovnika Krka može se pak iz očista današnjeg povjesničara promatrati kao klasičan primjer onoga što se u društvenoj teoriji naziva „vertikalna društvena prohodnost“. Riječ je tu zapravo o mogućnosti da čovjek, unutar jednog sustava u kojem se društveni status prenosi biološkim naslijeđem, promijeni taj i takav naslijeđeni status, poglavito intervencijom koja dolazi „odozgo“, od institucije koja ima takvu vrst ingerencije. Pokušaju li se sada i svi ostali elementi *emičkog* diskursa o društvenim odnosima, raščlanjeni ovdje, prevesti u *etički* diskurs moderne znanosti, valja odmah upozoriti na različitost vrela iz kojih potječu prikupljene informacije. Na jednoj strani stoje isprave koje zrcale praktično djelovanje unutar diskurzivno uspostavljena sklopa na različitim društvenim razinama, od kraljevskoga dvora do lokalnih zajednica Kožljaka i Mošćenica, a na drugoj normativni tekst *VZ-a*, posve fokusiran na društvenu zajednicu koju tvore *popi i kmeti*, okupljeni u devet vinodolskih gradova/općina. Pri tome je od izvanredne važnosti uočiti da bez obzira na tu razliku u podrijetlu informacija, postoji jasna sadržajna korelacija koja omogućuje sklapanja cjelovite slike. *Kmeti* o kojima je riječ u *VZ* doista predstavljaju zasebnu društvenu skupinu koju obilježava s jedne strane specifična **uloga**, iskazana kroz službu vladaru (ili *gospodinu* u čiju se korist vladar odrekao prava na tu službu, kao što je to bio slučaj s Vinodolom) vezanu uz utvrdu. Ta je služba toliko sama po sebi razumljiva za društvene aktere 13. stoljeća da se o njoj praktično ne govori (u cijelome tekstu *VZ* nema niti jedne riječi o službi *kmeta*, izuzme li se ono spominjanje noćne straže na koju su obvezani svećenici)

and duties, so it is safe to say that this exemption from taxation is, at least from the recipient's point of view, the base of that "freedom" which is gained and then adorned upon a noble man (as aforementioned, the service was not abolished by ennoblement, only its nature was changed).

***

The case of the three inhabitants of Krk can, however, be observed from today's historian perspective as a classic example of what is called "the vertical social mobility" in social theory. It is in fact the possibility of a man within a system in which the social status is transmitted by biological heritage, to change such inherited status, especially with the intervention coming from "above", i.e. from an institution that possesses such authority. If we try to translate all other elements of the *emic* discourse on social relations, as discussed here, into the ethical discourse of modern science, the diversity of the sources from which the gathered information originates must be immediately pointed out. On one side there are instruments which mirror the practical activity on different social levels within the discursively established context, from the royal court to the local communities of Kožljak and Mošćenice, and on the other, there is the normative text of the *VC*, entirely focused on the social community formed by the *popi* and *kmeti* gathered in the nine Vinodol towns/municipalities. It is of the utmost importance to note that, regardless of this difference in the origin of the information, there is a clear correlation in content that allows the whole picture to be drawn. The *kmeti* in question in the *VC* are indeed a separate social group characterized in a way by a specific role, expressed through a service to the ruler (or the gentleman in whose favor the ruler waived his right to that service, as was the case with Vinodol) and in connection with the fort. This service is so self-explanatory for the social participants of the 13th century that it is virtually non-existent (there is not a single word about the *kmeti* service throughout the *VC*, except for the mention of the night-watch to which priests are bound) – only the royal instrument of 1281 distinguishes between "military service in the fort" and the service of a true *bellator* (it should not be forgotten that the expression *bellatores* is very common in the texts dating from the 11th century onwards, which speak of a tripartite functional division of society). The diversity

– tek kraljevska isprava iz 1281. pravi razliku između „vojnog službovanja u utvrdi“ i službe pravoga *bellatora* (ne treba ovdje svakako zaboraviti da je upravo izričaj *bellatores* vrlo čest u tekstovima nastalim od 11. stoljeća nadalje, koji govore o trodijelnoj funkcionalnoj podjeli društva). Različitost oblika službe, radi li se, shematski, o „vojničkom služenju u utvrdi“ ili je pak riječ o *počtenoj* službi na konju s oružjem kao *bellator*, nosi sa sobom i razliku u društvenom statusu, ali i stvarnome materijalnom položaju. „Vojničko služenje u utvrdi“ podrazumijeva dakako plaćanje određenih davanja gospodaru za zemlju s koje se pojedinac uzdržava, u ranije doba gotovo izvjesno tuđim radom. Vrela za razdoblje do sredine 13. stoljeća u tome su smislu jako škrta relevantnim podacima, ali se prilično jasna slika daje razabrati iz triju primjera. Prvi od tih primjera vezan je uz proces transformacije gorske županije u vlastelinstvo cistercitske opatije u Topuskom, o čemu govori relativno velik broj vrela sačuvanih zahvaljujući činjenici da je u 14. stoljeću sastavljen zbornik samostanskih isprava, čime su stariji dokumenti sačuvani od propadanja.¹⁴³ Među tim starijim dokumentima koji govore o načinu na koji je županija počela funkcionirati kao opatijsko vlastelinstvo, ovdje pozornost privlači ponovljen temeljiteljski privilegij kralja Andrije II. iz 1213. godine u kojemu se, između ostaloga, govori o tome kako na posjedima dodijeljenim cistercitema postoje *iobagiones* koji gospodaru u vrijeme kad se plaća marturina, „svaki sa svojom rodbinom“ (*singuli cum parentela sua*) plaćaju po trideset frizatika (teško može biti dvojbe oko toga da je ovdje riječ o onima koji su dotad bili tretirani kao *iobagiones castri*). Nakon što su svi takvi nabrojani, posebno se ističe kako dvojica među njima, Gostova i Petar, sin Murte, uživaju nadalje poseban privilegij sukladno kraljevskoj odluci, a prema kojemu će ubuduće od svih onih podložnika koje dovedu na „predije“ koje uživaju, opatu davati dvije trećine njihove marturine, a za sebe imaju pravo zadržati jednu trećinu.¹⁴⁴

of the form of service, whether is it, schematically, a “military service in the fort” or a *počtena* mounted and armored service as a *bellator*, carries a difference in social status and in the actual material position. “Military service in the fort” implies, of course, the payment of certain reimbursements to the master for the land from which the individual supports himself, albeit in earlier times, almost certainly through someone else’s labor. The sources for the period up to the mid-13th century are in this sense very frugal on the relevant data, but a fairly clear picture can be drawn from three examples. The first of these examples is related to the process of transformation of the mountainous county into the estate of the Cistercian abbey in Topusko, which is indicated by the relatively large number of sources preserved due to the fact that in the 14th century a collection of monastery instruments was compiled, thus preserving older documents from decay.¹⁴³ In these older documents, which speak of the way in which the county began to function as an abbey estate, the attention is drawn to the repeated founding privilege of King Andrew II from 1213, which states, among other things, that there are *iobagiones* on the estates allotted to the Cistercians, who, at the time when the marturina is paid, pay to the master “each with his own kin” (*singuli cum parentela sua*) up to thirty frizatik (there can hardly be any doubt about that this is about those who were previously treated as *iobagiones castri*). After all of them were listed, it is especially highlighted that two of them, Gostova and Petar son of Murta, enjoy a further special privilege in accordance with the royal decree, according to which they will take marturina in the future from all those subjects which they bring to their “lands”, they will give two-thirds of their marturina to the abbot, and they will have the right to keep one-third to themselves.¹⁴⁴ Another example relates to the group of *iobagiones castri* in Moravče, which received a special privilege from King Andrew II in 1224, according to which the amount of martu-

¹⁴³ Za proces transformacije županije u vlastelinstvo i dokumente koji ocrtavaju taj proces v. Ančić 1996a.

¹⁴⁴ *Diplomatički zbornik* 3: 117, br. 95: *Gostue et Petro et heredibus suis in perpetuum concessimus, ut de omnibus quod (quos?) ad predia que nunc tenent attraxerint, terciam partem marturinarum habebunt, et ecclesia Toplice duas partes. Predia Gostue sunt: Maya et Stebenche; predia Petri: Yelseunenice, Serno et Celna.*

¹⁴³ For the process of transformation of a county into an estate and documents outlining that process, see Ančić 1996a.

¹⁴⁴ *Diplomatički zbornik* 3: 117, no. 95: *Gostue et Petro et heredibus suis in perpetuum concessimus, ut de omnibus quod (quos?) ad predia que nunc tenent attraxerint, terciam partem marturinarum habebunt, et ecclesia Toplice duas partes. Predia Gostue sunt: Maya et Stebenche; predia Petri: Yelseunenice, Serno et Celna.*

Drugi se primjer odnosi na jednu skupinu *iobagiones castri* u Moravču, koji su 1224. godine dobili od kralja Andrije II. posebnu povlasticu sukladno kojoj se iznos marturine od „njihovih ljudi“ (*de populis suis*) s dotadašnjih četrdeset i dva frizatika smanjuje na dvanaest, koliko se inače plaćalo u vrijeme kad je kralj Koloman početkom 12. stoljeća uredio plaćanje toga poreza.¹⁴⁵ Konačno, u trećem se slučaju radi o Vugriši i njegovoj rodbini (*generacio*), koji su bili *iobagiones castri* u dubičkoj županiji, a žalili su se 1255. godine na to da im se odskora naplaćuje marturina, koju nikad prije nisu plaćali. Njihova je žalba dospjela do kraljevskoga dvora pa je problem riješen posebnim kraljevskim privilegijem u kojem je potanko objašnjen cijeli slučaj, pri čemu je ovdje od važnosti činjenica da se u kraljevskoj ispravi govori o podložnicima (*iobagiones*) Vugriše i njegovih srodnika.¹⁴⁶

Na drugoj strani, status *bellatora* podrazumijeva onu „slobodu“ (od materijalnih podavanja gospodaru) o kojoj je upravo bilo riječi. No unatoč ovim razlikama ostaje sličnost društvene uloge koju je

rina from “their people” (*de populis suis*) is reduced to twelve frizatik, from the forty-two frizatik which were paid at the beginning of the 12th century when the taxation was ordered by King Koloman.¹⁴⁵ Finally, in the third case, it was Vugriša and his kinsmen (*generacio*), *iobagiones castri* in the county of Dubica, who complained in 1255 that they had recently been charged with the tax called marturina, which they had never paid before. Their appeal reached the royal court, which resolved the problem through a special royal privilege detailing the whole case. Significantly, the privilege mentions the subjects (*iobagiones*) of Vugriša and his kinsmen.¹⁴⁶

The status of a *Bellator*, on the other hand, implies “freedom”, precisely from the material duties to the master. But despite these differences, there is a similarity between the social roles which can, according to Gerhard Lenski’s scheme (which serves only as an analytical tool here), be classified in the status sense as the “vassals” or “retainers” to the members of the ruling class. Lenski particularly in the agrarian societies distinguishes the ruling class which

¹⁴⁵ *Diplomatički zbornik* 3: 240-241, br. 214.

¹⁴⁶ *Diplomatički zbornik* 4: 612-613, br. 529. Tekst govori o tome kako se Vogrysa požalio *quod collectores marturinarum et ponderum ipsos dicassent que ipsi idem nullo unquam tempore dare seu solvere tenerentur*. Saslušavši pritužbu, kralj se obratio banu Stjepanu koji je *tunc temporis ... presens in curia nostra* (teško je i povjerovati kako se Vugriša zapravo sam pojavio pred kraljem – prije će biti da je na dvor dospio u banovoj pratnji, pa je otuda i bilo moguće sve to i obaviti). Uglavnom, postupak je formalno išao tako da se kralj informirao o statusu i obvezama molitelja (*interrogantes de statu predictorum iobagionum castri nostri, quomodo et qualiter esset et fuisset status mansionis eorundem ab antiquo*). Ban je pak situaciju opisao ovako: *dictus Vogrysa et tota generacio sua nullo unquam tempore marturinas nec septem denarios (dare) tenerentur exceptis iobagionibus eorundem, qui videlicet iobagiones eorum tenentur dare pro marturinis decem denarios et pro pondere sex denarios et non ultra. Preterea tributum fori Dobicensis ipsi personaliter dare non tenentur exceptis iobagionibus suis. Ad hec de tributo porcorum ipsi et iobagiones eorum non plus solum unum porcum si centum eut ducentos haberet quilibet dare tenebitur*. Tom, navodnom, starom statusu i libertatibus sad kralj dodaje i ovo: *quicumque comes ipsorum a nostra maiestate pro tempore fuerit inter ipsos ordinavimus quod solum descensum per annum recipiat et non ultra. Curialis comes autem ipsius duos descensus per annum et non plures. Item iobagiones ipsorum in tribus offensis, videlicet in combustione, in furto et pro homicidio in presenciam comitis citabantur, de iudicio ipsorum iobagionum suorum habebant terciam partem*.

¹⁴⁵ *Diplomatički zbornik* 3: 240-241, no. 214.

¹⁴⁶ *Diplomatički zbornik* 4: 612-613, no. 529. The text states that Vogrysa had complained *quod collectores marturinarum et ponderum ipsos dicassent que ipsi idem nullo unquam tempore dare seu solvere tenerentur*. Listening to the complaint, the King talked to ban Stjepan, who *tunc temporis ... presens in curia nostra* (it is hard to believe that Vugriša actually appeared before the King himself - it is more likely that he arrived to the court with the ban as his escort, therefore it was possible to do all this); for the most part, the procedure was formally followed and the King was informed of the status and obligations of the petitioner (*interrogantes de statu predictorum iobagionum castri nostri, quomodo et qualiter esset et fuisset status mansionis eorundem ab antiquo*). The ban had described things in the following manner: *dictus Vogrysa et tota generacio sua nullo unquam tempore marturinas nec septem denarios (dare) tenerentur exceptis iobagionibus eorundem, qui videlicet iobagiones eorum tenentur dare pro marturinis decem denarios et pro pondere sex denarios et non ultra. Preterea tributum fori Dobicensis ipsi personaliter dare non tenentur exceptis iobagionibus suis. Ad hec de tributo porcorum ipsi et iobagiones eorum non plus solum unum porcum si centum eut ducentos haberet quilibet dare tenebitur*. To the so-called, old status and libertatibus, the King now adds this: *quicumque comes ipsorum a nostra maiestate pro tempore fuerit inter ipsos ordinavimus quod solum descensum per annum recipiat et non ultra. Curialis comes autem ipsius duos descensus per annum et non plures. Item iobagiones ipsorum in tribus offensis, videlicet in combustione, in furto et pro homicidio in presenciam comitis citabantur, de iudicio ipsorum iobagionum suorum habebant terciam partem*.

– pozivajući se na shemu koju je svojedobno izgradio Gerhard Lenski, a koja ovdje služi samo kao oruđe raščlambe – moguće klasificirati u statusnome smislu kao položaj „vazala“, „pratnje“ (*retainer*) pripadnika vladajuće klase. Lenski, naime, razlikuje poglavito u agrarnim društvima vladajuću klasu, koja posjeduje političku moć i materijalne resurse, od klase „vazala“ ili „pratnje“ koju tvore „službenici, profesionalni vojnici, kućna posluga i osobna pratnja“.¹⁴⁷ Klasa je „vazala“ zapravo jako široka kategorija, znatno šira no sama malobrojna vladajuća klasa, pri čemu statusne razlike unutar te klase, kako se moglo vidjeti u predočenoj raščlambi, samim akterima mogu izgledati jako velike. Temeljna je pak funkcija te klase održavanje postojećega društvenog poretka, što podrazumijeva kako obranu od ugroze koja dolazi izvana, tako i sprječavanje mogućih nasilnih pokušaja izmjene postojećih odnosa od strane podanika. U tome kontekstu u punome se smislu pojavljuje i funkcionalna odrednica „specijalisti za nasilje“, koja pokriva najveći dio te klase. Slijedeći tu logiku, *kmeti* odnosno *iobagiones castri* valja doista promatrati kao osnovicu te klase, koja s jedne strane u fizičkome smislu osigurava vladajuću klasu, a s druge strane predstavlja element koji osigurava protok materijalnih resursa dobivenih sa zemlje kao jedinog *blaga* sve do vrha društvene piramide.

Vratimo li se prilikama 13. stoljeća, neće biti teško uočiti kako je tekao taj protok materijalnih resursa na primjeru podavanja gospodaru, odnosno vladaru, i što je to značilo u praktičnome smislu, bar na razini shematskoga pristupa, odnosno praktičnih kategorija prema kojima je oblikovano stvarno ponašanje. Dobru polaznu poziciju tvori sklop normi običajnoga prava zabilježen u trenutku kad je 1273. godine ban Matej Čak potvrdio te norme kako su mu bile predočene na saboru još uvijek koliko-toliko jedinstvenoga *regni Sclauoniae*. Naime, već u doba održavanja sabora i izdavanja te potvrđnice, u travnju 1273. godine, kriza vlasti i autoriteta u Ugarsko-hrvatskom Kraljevstvu zahvatila je cijelo „područje vladanja kralja Ugarske“ (*regnum*

possesses the political power and material resources from the “vassal” or “retainer” class formed by the “subjects, professional soldiers, domestic servants and personal escorts”.¹⁴⁷ The “vassal” class is actually a very broad category, much broader than the small ruling class itself, and the status differences within that class, as it was seen in the analysis presented, may seem very large to the participants themselves. However, the fundamental function of this class is to maintain the existing social order, which implies both the defense against the external threat and the prevention of possible violent subject attempts to alter the existing relations. In that context, a functional definition of “violence specialists” appears in the fullest sense and it covers most of that class. Following this logic, *kmeti* and *iobagiones castri* should indeed be seen as the basis of that class, which on the one hand physically secures the ruling class, and on the other presents the element that ensures the stream of material resources obtained from the earth as the sole *blago* towards the top of the social pyramid.

Going back to the 13th century, and look at an example of duties being paid to a master or a ruler, it will not be difficult to understand how the flow of material resources functioned, or what it meant in practical terms, at least on the level of a schematic approach, that is, on the level of practical categories according to which actual behaviors were shaped. A good starting point is the set of common law norms recorded in 1273, when Ban Matej Čak confirmed the norms presented to him during the Diet of the, up to that point still more or less uniform, *regni Sclauoniae*. Namely, at the time of the Diet, and the issuing of this certificate, in April 1273, the crisis of power and authority in the Hungarian-Croatian Kingdom had already affected the entire “realm of the King of Hungary” (*regnum regis Vngarie*).¹⁴⁸ The problems which arose from the earlier conflicts of King Bela IV and his son Stephen... i.e. as the result of the sudden death of Stephen V in 1272 and the infancy of his

¹⁴⁷ Lenski 1966: 189-296. Citat o sastavu klase „vazala“ potječe sa str. 243.

¹⁴⁷ Lenski 1966: 189-296. Quote about the structure of the “vassal” class is from the pp. 243.

¹⁴⁸ Document of 24 April 1273 in *Diplomatički zbornik* 6: 25-28, no. 26. The term *regnum regis Vngarie* is synonymous with the expression “the land of the crown of St. Stjepan” comes from the peace oath of Ban Stjepan Babonić Blagajski, his relatives and supporters, issued in the form of a written document on 20 April 1278 – *Diplomatički zbornik* 6: 240-242, no. 207.

regis Vngarie).¹⁴⁸ Problemi nastali kao posljedica ranijih sukoba kralja Bele IV. i njegova sina Stjepana, odnosno kao posljedica iznenadne smrti Stjepana V. 1272. i malodobnosti njegova nasljednika, Ladislava IV. Kumanca, imali su i svoju vanjsku dimenziju u složenim odnosima u trokutu koji su tvorili češki kralj Otakar IV., austrijski nadvojvoda, odnosno Car Svetoga Rimskog Carstva, Rudolf Habsburški te ugarsko-hrvatski kralj. Rezultat toga složenog kolopleta prijepora koji su oblikovali lance sukoba i osveta bio je izbijanje pravoga „građanskoga rata“, u kojem su se na suprotnim stranama našli velikaši, ili još preciznije oligarsi, koji su praktično u nekoliko idućih godina međusobno podijelili cijelo Kraljevstvo.¹⁴⁹ U početnoj fazi sukoba oligarsi su, međutim, bili spremni na kratkotrajne kompromise kako bi se zajednički oduprli vanjskoj ugrozi, poglavito onoj koja je dolazila od češkoga kralja, a održavanje sabora u travnju 1273. u Zagrebu upravo je takav trenutak u kojemu bansku čast u cijelome Hrvatskom Kraljevstvu (*totius Sclauonia*) obnaša Matej Čak, koji s te pozicije nastoji okupiti što je više moguće vojne sile za obranu sjevernih granica Kraljevstva.¹⁵⁰ To je kontekst u kojemu treba čitati

¹⁴⁸ Dokument od 24. travnja 1273. u *Diplomatički zbornik* 6: 25-28, br. 26. Pojam *regnum regis Vngarie* kao sinonim za izričaj „zemlje krune sv. Stjepana“ potječe iz prisege o miru bana Stjepana Babonića Blagajskog, njegovih *bližika* i pristaša izdane u obliku pisanog dokumenta 20. travnja 1278. – *Diplomatički zbornik* 6: 240-242, br. 207.

¹⁴⁹ Oris okolnosti u kojima je održan sabor u travnju 1273. predočava, na razini spoznaja svoga doba, Dabinović 1945: 108-111. Iako se na Dabinovića poziva, Nada Klaić zapravo ništa od njegove raščlambe ne uvažava u svome prikazu sabora i njegovih odluka – usp. N. Klaić 1978: 330-340. Izvedenim iz njezina autoriteta i takva pristupa može se smatrati pripovijedanje Ivana Kampuša (Kampuš 1990: 305-306), koje vodi do kraja „slijepe ulice“ tvrdnjom prema kojoj na saboru 1273. „slavonsko plemstvo nastupa kao staleška organizacija“ i sukladnim jednostavnim prepričavanjem dijela uredaba popisanih u samome dokumentu. No od vremena Antuna Dabinovića historiografske spoznaje o usponu oligarha i njihovim sukobima, koji su poprimili razmjere stvarnoga „građanskoga rata“ u kojem su oblikovane zasebne teritorijalne cjeline pod vlašću tih oligarha, bitno su produbljene pa i promijenjene – za uvid u rezultate mađarske historiografije usp. Engel 2001: 105 i d.; Zsoldos 2013; kako se to sve prelamalo u srednjovjekovnoj Slavoniji detaljno raščlanjuje Nekić 2017.

¹⁵⁰ Sačuvani dokumenti iz vremena do kraja 13. stoljeća (riječ je poglavito o darovnicama i privilegijima te kupoprodajnim

successor Ladislaus IV the Cuman, also had their own external dimension in the complex relationship in the triangle formed by the Czech King Otakar IV, the Austrian Archduke, that is, the Emperor of the Holy Roman Empire, Rudolf of Habsburg and the Hungarian-Croatian King. The result of this intricate vortex of disputes which had shaped the chains of conflict and revenge, was the outbreak of a true “civil war” in which the aristocrats, or more precisely the oligarchs, had found themselves on the opposite sides, virtually dividing the whole Kingdom among themselves over the next few years.¹⁴⁹ However, in the initial phase of the conflict the oligarchs were willing to make short-term compromises in order to resist the external threat together, especially the one coming from the Czech King. The Diet held in April 1273 in Zagreb was indeed a particular moment when the entire Kingdom of Croatia (*totius Sclauonia*) was ruled by ban Matej Čak, who from his position, sought to gather as many military forces as possible to defend the northern borders of the Kingdom.¹⁵⁰ His

¹⁴⁹ Dabinović shows, at the level of his contemporary knowledge, an outline of the circumstances in which the Diet was held in April 1273 1945: 108-111. Although she refers to Dabinović, Nada Klaić does not really take into account any of his analysis in her account of the Diet and its decisions – cf. N. Klaić 1978: 330-340. The narration of Ivan Kampuš can be considered as derived from her authority and approach (Kampuš 1990: 305-306), which leads to the end of an “impasse” by claiming that in the Diet of 1273, “the Slavonic nobility acts as a class organization” and the subsequent simple narration of some of the regulations listed in the document itself. However, since the time of Antun Dabinović the historiographical knowledge about the rise of the oligarchs and their conflicts, which have taken on the scale of a real “civil war” in which separate territorial units were formed under the authority of these oligarchs, has been substantially deepened and even altered - for insight into the results of Hungarian historiography cf. Engel 2001: 105 ff.; Zsoldos 2013; the disarray in medieval Slavonia is analyzed in detail by Nekić in 2017.

¹⁵⁰ The preserved documents from the end of the 13th century (especially grants, privileges and purchase agreements) reveal the complex elements of the reality of the ancient world only through the analysis and connection of scattered and, at the first glance, disparate facts. Thus, the statement of Ban Matija Čak does not even suggest that the “general mobilization” of the Kingdom’s military potential was ongoing at that moment, but was mentioned in a royal grant issued just over a month later (the statement reads: *cum inter nos et Boemorum regem ... manifestum hostem gravi gwerra*

njegovu potvrđnicu onoga što je u samome dokumentu nazvano *iura regni et banatus*, kao što svakako treba voditi računa i o tome da je jedinstveno upravno-pravno područje na koje su se ta *iura* odnosila vrlo brzo praktično nestalo podjelom na područja vlasti oligarha, u ovome slučaju knezova Šubića Bribirskih, Babonića Blagajskih i Gisingovaca (Hédera), koji su sada zatečene odnose preuređivali prema svome nahodjenju.¹⁵¹ Time izazvana transformacija dotadašnjega društvenog sustava čini od teksta kodificiranih normi u potvrđnici bana Mateja Čaka, poslužimo li se metaforom, posljednju „grupnu fotografiju“ staroga uređenja. Na toj „grupnoj fotografiji“ prikazan je s jedne strane sudbeni postupak sa svojim procedurama kroz ukupno osamnaest odredaba, a onda slijede odredbe i dužnosti *plemića i kmeta (nobilium et iobagionum castri)*. Na prvome je mjestu u toj drugoj skupini, koja je od interesa za predmet koji se ovdje razglaba, potvrda staroga običaja prema kojemu udio u „djedini“ (*porcio hereditaria*) posjednika koji je

ugovorima) otkrivaju složene elemente stvarnosti davnoga svijeta tek kroz raščlambu i povezivanje razasutih i na prvi pogled disparatnih činjenica. Tako se u potvrđnici bana Matije Čaka ne da čak ni naslutiti da u tome trenutku traje „opća mobilizacija“ vojnih potencijala Kraljevstva, koja se međutim spominje u jednoj kraljevskoj darovnici izdanoj nešto više od mjesec dana kasnije (izričaj ondje glasi: *cum inter nos et Boemorum regem ... manifestum hostem gravi gwerra perdurante, contra regem eundem generalem exercitum levassemus – Diplomatički zbornik 6: 39, br. 35, 29. 05. 1273.: naglasio autor*). S druge strane, da je akcija Mateja Čaka i njegovih suradnika doista imala uspjeha, ponajbolje dokazuje činjenica da su u sukobima sa snagama češkoga kralja 1273. na sjevernim granicama „vladanja kralja Ugarske“ sudjelovali čak i *iobagiones castri* Glamočani, iz Ravnih kotara u zaleđu Zadra. Za svoje su zasluge u toj prigodi Juriš, Jurislav, Obrad i Damjan dobili i kraljevski privilegij na koji će se mnogo kasnije, sredinom 14. stoljeća, pozivati njihovi nasljednici u jednome sudbenom postupku – v. presudu bana Nikole de Zeecha od 15. studenoga 1361. u *Diplomatički zbornik 13: 185-190, br. 127* (tekst privilegija iz 1273. prepričan je na str. 186).

¹⁵¹ Čini se da upravo u toj činjenici treba tražiti objašnjenje zašto *iura regni et banatus*, sakupljena i kodificirana potvrđnicom bana Mateja Čaka iz travnja 1273. nisu imala kasniji „život“ – potvrđnica bana Mateja sačuvana je tek u jednome prijepisu čazmanskoga kaptola iz 1350. godine, izdanu pod zasad nerazjašnjenim okolnostima (v. *Diplomatički zbornik 11: 619, br. 476, 17. 11. 1350.*), što je zapravo i jedini sačuvani srednjovjekovni primjerak dokumenta. Već i ta činjenica jasno govori o tome da se tekst *iura* nije često rabio u praksi.

certificate of what is called the *iura regni et banatus* in the document itself, must be read in this context, and one must also bear in mind that the uniform administrative and legal area which was concerned by the *iura*, had practically rapidly disappeared because of the division into territories under the oligarchs' authority, in this case the counts Šubić Bribirski, Babonić Blagajski and Gisingovci (Héder), who were now deliberately rearranging the existing relations.¹⁵¹ The transformation of the former social system creates from the text of the codified norms in the certificate of Ban Matej Čak, metaphorically speaking, one last “group photo” of the old system. This “group photo” shows, on the one hand, the court proceedings with its procedures through a total of eighteen decrees, and on the other the decrees and duties of *plemići* and *kmeti (nobilium et iobagionum castri)*. In the first place of the second group, which is of interest for the subject being discussed here, is the confirmation of the old custom according to which the share in the “patrimony” (*porcio hereditaria*) of the possessor who died without male descendants is bequeathed to his *bližike (generational sue debeat remanere)*.¹⁵² After recalling the procedure during a formal dispute, which is out of place here according to the schedule of the material, the following regulation invokes the

perdurante, contra regem eundem generalem exercitum levassemus – Diplomatički zbornik 6: 39, no. 35, 29.05.1273.: emphasized by the author). On the other hand, the success of the action of Matej Čak and his associates is proved by the fact that even the *iobagiones castri* Glamočani, from the Zadar hinterland Ravnih Kotari in the hinterland of Zadar, had participated in the conflicts with the forces of the Czech King in 1273 on the northern borders “ruled by the Hungarian King”. Juriš, Jurislav, Obrad and Damjan had merited a royal privilege for their efforts on this occasion, to which their heirs would appeal much later in the mid-14th century - see the ruling of Ban Nikola de Zeech dated 15 November 1361 in *Diplomatički zbornik 13: 185-190, no. 127* (the text of the 1273 privilege is narrated on p.186).

¹⁵¹ It seems that it is necessary to seek an explanation in this fact as to why the *iura regni et banatus* collected and codified in the certificate of Ban Matej Čak from April 1273 did not have a later “life” - Ban Matej's certificate was preserved only in a single copy of the Čazma charter of 1350, issued under unexplained circumstances (see *Diplomatički zbornik 11: 619, no. 476, 11/17/1350*), which is in fact the only preserved medieval copy of the document. Even this fact clearly indicates that the *iura* text was not often used in practice.

¹⁵² *Diplomatički zbornik 6: 26.*

umro bez muških potomaka ostaje njegovim *bližikama* (*generacioni sue debeat remanere*).¹⁵² Nakon podsjećanja na proceduru tijekom trajanja formalnoga prijepora, kojemu prema rasporedu materijala i nije mjesto ovdje, sljedeća uredba podsjeća na opću obvezu svakoga pojedinog plemića da osobno krene na pohod ako strana vojska upadne na „područje vladanja ugarskoga kralja“, odnosno ako sam kralj kreće na pohod (upravo tu se zrcali trenutak nastanka dokumenta).

Nakon toga slijede uredbe koje govore o materijalnim podavanjima *plemića i kmeta*, ili posve precizno o načinu na koji se ta podavanja ubiru, i to je zapravo onaj dio koji je ovdje najzanimljiviji. Odmah valja reći kako hrvatska historiografija dosad nije uložila velik trud u raščlambu upravo toga segmenta društvenih odnosa, pa u tome smislu spoznaje nisu otišle bitno dalje od onoga što je u davnoj studiji napisao Vjekoslav Klaić. Za predmet pak o kojem se ovdje raspravlja od ključna je značenja pojava pojma *iudicium exercitiale* kojim se, savršeno je to jasno iz konteksta, opisuje jedno od triju standardnih podavanja koja je ubirala središnja politička vlast (kralj, odnosno njegovi zastupnici herceg, ako postoji, ili ban).¹⁵³ Ne pozivajući se, međutim, na potvrđnicu *iura* koju je izdao ban Matej Čak, nego na pet godina mladi dokument, nastao također na saboru *tocius Sclauonie* u svibnju 1278., a kojim ban Nikola Héder popisuje „uvjete sloboda“ (*condiciones libertatum*) zagrebačkih *kmeta* (*iobagionum castri*),¹⁵⁴ V. Klaić dao je svoje tumačenje pojma *iudicium exercitiale* koje se održava do danas. Naime, prema njegovu sudu, „može se nagađati, da su ‘iudicia exercitalia’ prvobitno bila neka globa za one,

general obligation of each individual nobleman to personally embark on a campaign if a foreign army enters the “area under the rule of the Hungarian King”, or if the King himself decides to campaign (this mirrors the moment of the creation of the document). This is followed by regulations that concern the material duties of *plemići* and *kmeti*, or quite precisely the way in which these duties are collected, and this is actually the most interesting part here. It is worth mentioning that so far, the Croatian historiography has not put much effort into the analysis of this segment of social relations, and therefore, the findings have not gone much further of what had been written by Vjekoslav Klaić in an ancient study. Of crucial importance for the subject discussed here is the emergence of the term *iudicium exercitiale*, which, quite clearly from the context, describes one of the three standard duties collected by the central political authority (the king, i.e. his representatives, herceg if there is one, or ban).¹⁵³ V. Klaić gave his interpretation of the term *iudicium exercitiale*, which is maintained to this day, without referring to the *iura* certificate issued by the ban Matej Čak, but referring to a document created five years later, also produced at the *tocius Sclauonie* Diet in May 1278, listing Ban Nikola Héder’s “conditions of freedoms” (*condiciones libertatum*) of the *kmeti* of Zagreb (*iobagionum castri*).¹⁵⁴ Namely, according to his judgment, “it can be speculated that the “iudicia exercitalia” was originally a fine for those who would not go in the defense of their homeland; later it was turned into a kind of levy to be paid by those who were relieved of military duty ... It seems that the Croats called that extraordinary levy a *vojščina*”.¹⁵⁵

¹⁵² *Diplomatički zbornik* 6: 26.

¹⁵³ Izričaj *Item si quis in soluendo marturinas, collectam septem denariorum, iudicia exercitalia, uel aliam collectam quam in regno fieri continget* (*Diplomatički zbornik* 6: 27 – interpunkcijski znakovi autorski) ne ostavlja mjesta dvojbi – *iudicia exercitalia* jest *collecta* koja se redovito prikuplja, kao i druge dvije. To se jasno potvrđuje i malo dalje u tekstu gdje se prvo spominju *collectores marturinarum*, a potom i *collectores septem denariorum uel iudiciorum exercitus*.

¹⁵⁴ Isprava u *Diplomatički zbornik* 6: 242-243, br. 208, 29. 05. 1278. Uredbe popisane u ispravi bana Nikole Hédera odnose se inače, prema tumačenju Gábora Szeberényija, na sve *kmete* zagrebačke županije, a ne samo na one u Turopolju (Szeberényi 2013: 224-225), no ta tvrdnja nije u raščlambi stvarno i dokazana.

¹⁵³ The expression *Item si quis in soluendo marturinas, collectam septem denariorum, iudicia exercitalia, uel aliam collectam quam in regno fieri continget* (*Diplomatički zbornik* 6: 27 – punctuation marks done by author) leaves no room for doubt – *iudicia exercitalia* is indeed *collecta* which is regularly collected, as are the other two. This is clearly confirmed even further in the text, where *collectores marturinarum* are first mentioned and then the *collectores septem denariorum uel iudiciorum exercitus*.

¹⁵⁴ Charter in *Diplomatički zbornik* 6: 242-243, no. 208, 29.05.1278. The regulations listed in Ban Nikola Héder’s document concerned, according to Gábor Szeberényi’s interpretation, all *kmeti* in the Zagreb County, and not just those in Turopolje (Szeberényi 2013: 224-225), but this claim has not been actually substantiated in the analysis.

¹⁵⁵ V. Klaić 1904: 181. Without explanation and without mentioning the *vojščina* or Klaić, A. Dabinović translates the

koji ne bi išli u boj za obranu domovine; no poslije prometnule su se u vrstu daće, koju bi plaćali oni, koji bi bili oslobođeni od vojne dužnosti ... Čini se da su Hrvati tu izvanrednu daću zvali *vojščina*“.¹⁵⁵

No dokument iz 1278. na koji se poziva V. Klaić nije ni izbliza tako jednostavan za tumačenje kako se to njemu činilo, poglavito stoga što je nastao u okolnostima kad su sukobi oligarha već doveli do teritorijalne konsolidacije posjeda i praktičnoga oblikovanja zasebnih oblasti te iz toga izvedena urušavanja staroga upravnog poretka. Naime, samo mjesec dana prije no što je održan sabor u Zagrebu (*congregacio regni Sclauonie generalis*) sklopljen je vrlo važan sporazum između bana Stjepana Babonića Blagajskog, njegovih *bližika* i pristaša koje su oni oko sebe okupili s jedne strane, te braće Ivana, Nikole (tada bana *tocius Sclauonie*) i Henrika Hédera i njihove družbe s druge strane.¹⁵⁶ Bio je to tek jedan u nizu sličnih sporazuma (sačuvana su još dva, također u formi posebnih isprava) kojima je, prema riječima Antuna Nekića, „praktično dokinut cjelokupni autoritet bana nad ljudima i resursima koje su kontrolirali Babonići i oni koji su stajali uz njih“, što je naravno uključivalo i pobiranje onih davanja koja su dotad pripadala središnjoj političkoj vlasti.¹⁵⁷ U tom kontekstu dakle valja čitati i onu formulaciju prema kojoj se ban Nikola odriče pobiranja *iudiciorum exercitus* od zagrebačkih *kmeta*, „osim u slučaju da se to podavanje (ponovno) pojavi na prije rečenome području vladanja“, to jest na području koje nekad potpadalo pod jurisdikciju bana *tocius Sclauonie*. Pravu pak narav misterioznog pojma *iudicia exercitua* kojim se opisuje jedna od triju generalnih *collectae* na tome području, a to je dotad bilo zapravo cijelo Hrvatsko Kraljevstvo,¹⁵⁸ otkriva tek jedna priznanica iz

However, the document of 1278 cited by V. Klaić is not nearly as simple to interpret as it seemed to him, especially because it was created in circumstances when the conflicts of the oligarchs had already led to the territorial consolidation of the properties and the practical formation of separate districts and the collapse of the old administrative order. Namely, just a month before the Diet in Zagreb was held (*congregacio regni Sclauonie generalis*), a very important agreement was concluded between Ban Stjepan Babonić Blagajski, his *bližike*, the supporters gathered around them and the brothers Ivan, Nikola (then ban of *tocius Sclauonie*), Henrik Héder and their company.¹⁵⁶ It was just one of a series of similar agreements (two more were also preserved in the form of special instruments) which, according to Antun Nekić, “virtually abolished the ban’s authority over the people and resources controlled by Babonići and those who stood by them”, which of course included collecting those duties that had previously belonged to the central political authority.¹⁵⁷ One should bear in mind that context when reading the formulation which states that ban Nikola renounces the collection of *iudiciorum exercitus* from *kmeti* of Zagreb, “unless this duty (re)occurs in the aforementioned area of government”, that is, in an area that was once subject to jurisdiction of the ban of *tocius Sclauonie*. The true nature of the mysterious term *iudicia exercitua* which describes one of the three general *collectae* in the area, which was actually the entire Croatian Kingdom until then,¹⁵⁸ is revealed by only one receipt from 1410, preserved in the archives of the “noble municipality of Turopolje”. It is a receipt issued on 19 August 1410 by the then prefect of Zagreb, Pavao Čupor, together with

¹⁵⁵ V. Klaić 1904: 181. Bez objašnjenja i ne spominjući *vojščinu*, ali ni Klaića, A. Dabinović *iudicia exercitua* prevodi kao „doprinos za vojsku“ (Dabinović 1945: 114), dok I. Kampuš koristi pojam „vojna taksa“ i objašnjava ga gotovo doslovnim prenošenjem Klaićeva tumačenja, ali bez navođenja odakle to tumačenje potječe (Kampuš 1990: 305-306). U svome pregledu podavanja koja je ubirala središnja politička vlast u Slavoniji do 14. stoljeća Boglárka Weisz niti ne spominje pojmove *iudicia exercitua* ili *vojščina* (Weisz 2010).

¹⁵⁶ Sporazum je oblikovan u ispravu izdanu 20. travnja 1278. – *Diplomatički zbornik* 6, 240-242, br. 207.

¹⁵⁷ Nekić 2017: 5.

¹⁵⁸ Za povijest i promjene značenja pojma *tocius Sclauonia* usp. Ančić 2013: 168 i d.

iudicia exercitua as “contribution to the army” (Dabinović 1945: 114), while I. Kampuš uses the term “military tax” and explains it by almost literally relaying Klaić’s interpretation, without stating the source of that interpretation (Kampuš 1990: 305-306). In her review of the levies collected by the central political authority in Slavonia until the 14th century Boglárka Weisz does not even refer to the terms *iudicia exercitua* or *vojščina*. (Weisz 2010).

¹⁵⁶ The agreement was formed in an instrument issued on 20 April 1278 – *Diplomatički zbornik* 6, 240-242, no. 207.

¹⁵⁷ Nekić 2017: 5.

¹⁵⁸ For the history and changes of the meaning of the term *tocius Sclauonia* cf. Ančić 2013: 168 ff.

1410. godine, sačuvana u arhivu „plemenite općine Turopolja“. Riječ je o priznanici koju je 19. kolovoza 1410. izdao tadašnji zagrebački župan Pavao Čupor zajedno sa sucima sudbenog stola zagrebačke županije,¹⁵⁹ a kojom se potvrđuje da su Juraj, Blaž i drugi Blaž, sinovi Mihovila Velikog, sina Mateja, *nobiles de Mlaka*, podmirili dugove po dvjema osnovicama: isplatili su tri marke denara na ime toga što nisu sudjelovali na bilo koji način u pohodu na utvrdu Krupa u Pounju (*tres marcas denariorum pro exercituali expeditione, eo quod sub castro Cruppa hominem eorum non miserunt, nec aliquis ipsorum presens affuerat* – naglasio autor), kao što su podmirili i svoje obveze po osnovi davanja koje se naziva *vojščina* (*de aliis expeditionibus vosthyna vocatis, nobis omnimodam impederunt satisfaccionem* – naglasio autor). Iz toga se više no jasno vidi da su postojale dvije zasebne kategorije davanja pod vrlo sličnim latinskim nazivima, ali je samo jedno davanje imalo hrvatski naziv *vojščina*. S jedne je strane, dakle, postojala kazna za neispunjavanje vojničkih dužnosti, kao što je to bio izostanak s pohoda na Krupu, a s druge strane posebna *collecta* koju su redovito plaćali oni koji su imali vojničke dužnosti i ona se nazivala *vojščina*.

Takvo se tumačenje najizravnije potvrđuje još jednim dokumentom na koji se dosad povjesničari nisu osvrtni, a koji je sastavljen u zagrebačkome kaptolu kao vjerodostojnu mjestu 21. kolovoza 1432. Riječ je zapravo o ugovoru sklopljenu između, s jedne strane, Fabijana, sina Lučkovića, i Jurja, sina Stjepana, za koje se veli da su *nobiles de Lokochev*, a koji nastupaju i u ime Drageca, sina Benediktova, Ivana, sina Hyxa, Jančeca, sina Tomina, Blaža, sina Nikolina, Greže Dijaniševića i Šimuna, sina Petrova, te ostalih *universis fratribus ipsorum de eadem Lokochev generationalibus* te, s druge strane, Antonija i Nikole (Babonića) Blagajskih.¹⁶⁰ Ugovor se odnosi na uspostavljanje patronatsko-klijentelističkog odnosa između

the judges of the Zagreb County judicial court,¹⁵⁹ confirming that Juraj, Blaž and the other Blaž, sons of Mihovil the Great, son of Matej, *nobiles de Mlaka*, have settled their debts according to two bases: they paid three denarii marks for not having participated in any way in the campaign on the Krupa fort in Pounje (*tres marcas deniorum pro exercituali expeditione, eo quod sub castro Cruppa hominem eorum non miserunt, nec aliquis ipsorum presens affuerat* – emphasized the author), and they also settled their obligations on the basis of a duty called *vojščina* (*de aliis expeditionibus vosthyna vocatis, nobis omnimodam impederunt satisfaccionem* – emphasized by the author). This text makes it very clear that very similar Latin terms were used to designate different categories of duties, but the Croatian word *vojščina* was used for only one of these duties. Namely, there was, on the one hand, a penalty for the failure to perform military duties, such as failing to participate in the campaign on Krupa; and then there was also a special *collecta*, regularly paid by those who with soldierly duties, which was called *vojščina*.

This interpretation is most directly confirmed by another document that, so far, has not been referred to by historians, which was drawn up in the trustworthy Zagreb chapter on 21 August 1432. It is actually about an agreement concluded on one side between Fabijan, son of Lučković, and Juraj the son of Stjepan who are said to be *nobiles de Lokochev*, who act on the behalf of Dragec, son of Beditko, Ivan, son of Hyx, Jančec, son of Toma, Blaž, son of Nikola, Greža Dijanišević and Šimun, son of Petar, and other *universis fratribus ipsorum de eadem Lokochev generationalibus*, and on the other side by Antonijo and Nikola (Babonić) Blagajski.¹⁶⁰ The agreement is about establishing a patronage-clientelist relationship between the two parties, with the Babonići being patrons, and Fabijan and his *bližike* being clients, who will serve their new patrons with “those services and duties of the old custom under which

¹⁵⁹ Priznanica je tiskana u Laszowski 1904: 161, br. 171.

¹⁶⁰ Ugovor je tiskan u Thallóczy & Barabas 1897: 304-305, br. CLXIII. Iz onoga što slijedi u dokumentu jasno je vidljivo da društveni status Fabijana i njegovih *bližika* nije u ugovoru označen posve precizno, pa bi u duhu dokumenata kasnoga 13. ili pak 14. stoljeća oni pripadali kategoriji *nobiles iobagiones castrī*, kao što je to uostalom bio slučaj s Turopoljcima u prethodnom primjeru.

¹⁵⁹ The receipt was printed in Laszowski 1904: 161, no. 171.

¹⁶⁰ The agreement was printed in Thallóczy & Barabas 1897: 304-305, no. CLXIII. From what follows in the document it is clear that the social status of Fabijan and his *bližike* is not precisely indicated in the agreement, so in the sense of the documents of the late 13th or 14th century they would belong to the category *nobiles iobagiones castrī*, as was the case, after all with the Turopoljci in the previous example.

dviju strana, pri čemu su Babonići patroni, a Fabijan i njegove bližike klijenti koji će svojim novim patronima služiti „onim službama i podavanjima, kojima su po starome običaju navikli služiti i pokoravati se gospodinu kralju i banu“ (*sub eisdem servitiis et solutionibus, quibus ipsi ex antiqua eorum consuetudine domino regi et bano soliti erant servire et obedire*). Prvo podavanje koje se u ugovoru detaljno razrađuje je ono koje se plaćalo o Jurjevdanu, a koje se „pučkim govorom zove vojščina“, a osim toga i podavanja koje se zove *odmych* i plaća o Martinju. K tomu su Babonići ubuduće imali pravo pobirati i marturinu od podanika, kmetova (*coloni*), Fabijana i njegovih srodnika.¹⁶¹

Sliku mogu preciznije ocrtati sačuvani dokumenti s početka 15. stoljeća koji govore o ubiranju vojščine i marturine u zadarskome zaleđu. Iz njih jasno proizlazi da je upravo zemlja bila opterećena određenim podavanjem, pa je i nakon eventualne promjene vlasnika taj teret morao snositi i novi vlasnik,¹⁶² što se događalo i stanovnicima Zadra kad su kupovali zemlju izvan gradskoga kotara („distrikta“). Upravo taj problem nastojali su i uspjeli riješiti Zadrani intervencijom na dvoru (protu)kralja Ladislava Napuljskoga, koji je

they used to serve and obey the master king and ban” (*sub eisdem servitiis et solutionibus, quibus ipsi ex antiqua eorum consuetudine domino regi et bano soliti erant servire et obedire*). The first duty elaborated in the agreement, “in the vernacular known as vojščina”, was paid on St. George’s Day. The other was a duty called *odmych* and it was paid around St. Martin’s Day. The Babonići also reserved the right to in the future collect *marturina* from their subjects and serfs (*coloni*), as well as from Fabijan and his kin.¹⁶¹

The image can be more accurately depicted by the preserved documents from the beginning of the 15th century, which concern the collecting of vojščina and marturina in the hinterland of Zadar. They clearly show that the land itself was burdened with certain duties, and even after the eventual change of owners, the new owner had to bear the burden,¹⁶² and this happened to the residents of Zadar when they bought lands outside of the town district. Precisely this problem was tried and managed to be solved by the residents of Zadar by intervening in the court of the (anti) King Ladislaus of Naples, who in 1405 issued a special instruction to his representative on the east coast of the Adriatic, to the Duke (*herceg*) of Split Hrvoje Vukčić Hrvatinić. The King explicitly instructed the

¹⁶¹ Cjelovit opis podavanja na koja su ubuduće Babonići kao patroni imali pravo izgleda u izvornome tekstu (v. prethodnu bilj.) ovako: *primo videlicet in festo beati Georgii martyris perpetuis temporibus descensus per quinquaginta denarios pro tempore currentes iuxta et secundum iura eorum et literalia munimenta ipsis superinde per dominos reges Hungarie ac regni Sclavonie banos concessa et tradita processu exercituali vulgo woyschyna dicto, item in festo beati Martini confessoris similiter perpetuis temoribus descensum vulgo odmych dictum, secundum quod continetur in ipsorum expeditoriis super solutione eiusdem descensus emanatis, prout unusquisque eorum dare solitus est et consuetus ... et mardurinas ex parte colonorum suorum secundum consuetudinem eorum.*

¹⁶² Duboka starina toga shvaćanja može se ilustrirati primjerom iz druge polovice 13. stoljeća, kada je kralj Ladislav IV. „nobiliterao“ posjede koje je u županijama Garešnici i Gariću kupovao stanoviti comes Ruh, koji je dotad za te posjede morao snositi izvorne službe i podavanja – *nobiliteravimus predia sua in Garig et in Guersence existencia, que quidem predia licet a iobagionibus castri sive predialibus empcionis titulo aut per modum ... [pos]sederit, usque modo ex nunc tamen in antea eadem predia sua, ita pure et simpliciter sine debito prime condicionis, tam ipse quam eius heredes teneant et possideant sicut veri, primi et naturales Sclavonie nobiles suas possessiones possident et usque modo possederunt* (*Diplomatički zbornik* 6: 39, br. 35, 29. 05. 1273.).

¹⁶¹ The full description of the duties as the right of Babonići as patrons, appears in the original text (see previous note) as follows: *primo videlicet in festo beati Georgii martyris perpetuis temporibus descensus per quinquaginta denarios pro tempore currentes iuxta et secundum iura eorum et literalia munimenta ipsis superinde per dominos reges Hungarie ac regni Sclavonie banos concessa et tradita processu exercituali vulgo woyschyna dicto, item in festo beati Martini confessoris similiter perpetuis temoribus descensum vulgo odmych dictum, secundum quod continetur in ipsorum expeditoriis super solutione eiusdem descensus emanatis, prout unusquisque eorum dare solitus est et consuetus ... et mardurinas ex parte colonorum suorum secundum consuetudinem eorum.*

¹⁶² The old age of this understanding can be illustrated by an example from the second half of the 13th century, when the King Ladislaus IV “ennobled” the estates in the counties of Garešnica and Garić that were purchased by a certain comes Ruh, who until then had to bear the original services and duties for those estates – *nobiliteravimus predia sua in Garig et in Guersence existencia, que quidem predia licet a iobagionibus castri sive predialibus empcionis titulo aut per modum ... [pos]sederit, usque modo ex nunc tamen in antea eadem predia sua, ita pure et simpliciter sine debito prime condicionis, tam ipse quam eius heredes teneant et possideant sicut veri, primi et naturales Sclavonie nobiles suas possessiones possident et usque modo possederunt* (*Diplomatički zbornik* 6: 39, no. 35, 29.05.1273.).

1405. izdao poseban napatuk svome zastupniku na istočnojadranskoj obali, splitskome hercegu Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću. Eksplicitno mu je naložio da ubuduće od Zadrana ne ubire ni *vojšćinu* ni *marturinu* za posjede koje su imali „u kraljevini Hrvatskoj“ (*in regno Croatiae*), što je ovaj, kako se čini, dotad radio, iako su donekle sličan privilegij stanovnici Zadra znatno ranije, krajem 1360. ili početkom 1361. godine, ishodili od tadašnjega vladara Ludovika I. Velikog.¹⁶³ Isto stanje registri- ra i tridesetak godina mlađi dokument sastavljen 3. srpnja 1435. u Zadru, kojim se daje u zakup pobir- ranje određenih podavanja na koja je imala pravo mletačka državna komora na zadarskome uprav- nom području.¹⁶⁴ Ta su podavanja označena kao „marturina“ i „vojšćina“ te je objašnjeno kako ih je nekad pobirao kraljevski kaštelan iz Ostrovice pa su po toj logici prešla, kada su zemlje s kojih su se pobirala došle pod mletačku vlast nakon 1409. godine, na Dužda, odnosno državnu komoru.¹⁶⁵ Iz detaljna popisa posve se jasno razabire da su poda- vanja vezana uz određenu zemlju bez obzira na to tko je njezin vlasnik, odnosno kako je ona došla u njegov posjed,¹⁶⁶ pa se tako jasno razlikuju zemlje

¹⁶³ Nalog Ladislava Napuljskog od 14. siječnja 1405. sačuvan je kao ovjeren prijepis u ispravi zadarskoga kaptola od 18. rujna 1406. tiskanoj u Karbić, Katušić & Majnarić 2012: 72-73 (izdavači su kraljevski nalog datirali u 1406. godinu, kao i kaptolski dokument, jer on nema godine izdanja, već samo dan i naznačenu indikciju: kako je riječ o 13. indikciji, to jasno proizlazi da je nalog izdan 14. siječnja 1405., a ne 1406. godine). Privilegij što ga je izdala kraljevska kancelarija u Ludovikovo ime (*Diplomatički zbornik* 13: 91-92, br. 65) jako je oštećen, no iz onoga što je vidljivo jasno proizlazi da je mogao biti izdan tijekom 1360. ili na samome početku 1361. godine, prije 15. veljače. Kako je kraj 1360. i početak 1361. godine vrijeme kad se privodi kraju veliki pothvat utvrđivanja kraljevskih prava u kraljevini Hrvatskoj (v. bilj. 176), posve je jasno da ga treba datirati između sredine studenoga 1360. i 15. veljače 1361. godine, kada je popunjena senjska biskupska stolica, što ističe i priređivač.

¹⁶⁴ Dokument o zakupu prihoda objavio je, uz komentar, Stjepan Antoljak – Antoljak 1959: 227-232.

¹⁶⁵ ... *marturine et voischine que temporibus preteritis exigebantur per castellanos Ostrouice ... que de iure spectant et pertinent illustrissimo domino Duci Veneciarum* – Antoljak 1959: 227-228.

¹⁶⁶ Takva situacija precizno korespondira sa stanjem 13. stoljeća kako ga bilježe isprave nastale u sklopu velike akcije konsolidiranja kraljevskih posjeda (i prihoda) što ju je godinama, i prije i poslije provale Tatara 1241./42. godine,

Duke not to collect any *vojšćina* or *marturina* from the residents of Zadar for the estates they owned “in the Kingdom of Croatia” (*in regno Croatiae*), which is what the Duke seemed to have been doing up to that point. Notably, the residents of Zadar had already ensured a similar privilege from the former ruler Louis I the Great much earlier, at the end of 1360 or at the beginning of 1361.¹⁶³ The same situation is registered by a document drawn up some thirty years later, on 3 July 1435 in Zadar, which leases the collection of certain duties, to which the Venetian State Chamber was entitled in the administrative area of Zadar.¹⁶⁴ These duties were labeled as “marturina” and “vojšćina” and it was explained that they were once collected by the royal castellan from Ostrovia. They were transferred to the Duke, that is, to the state chamber after 1409, when the lands from which those duties were collected came under the Venetian authority.¹⁶⁵ The detailed list makes it very clear that the duties were connected to land, regardless of its ownership, or how the owner had come into possession of this land¹⁶⁶. Furthermore,

¹⁶³ Ladislaus of Naples’ order of 14 January 1405 was preserved as a certified transcript in the instrument of the Zadar chapter dated 18 September 1406, printed in Karbić, Katušić & Majnarić 2012: 72-73 (the publishers dated the royal order as the year 1406, as well as the chapter document, because it has no year of issue and only the day and the indiction are specified: as it is the 13th indiction it is clear that the order was issued on 14 January, 1405 and not in 1406). The privilege granted by the royal chancery in the name of Louis (*Diplomatički zbornik* 13: 91-92, no. 65) is badly damaged, but from what is visible, it is evident that it could have been issued during 1360 or at the very beginning of 1361, before 15 February. The end of 1360 and the beginning of 1361 mark the end of the period of establishing royal rights in the Kingdom of Croatia (see note 176), and it is quite clear that the order should be dated between mid-November 1360 and 15 February 1361, a period when the bishop’s seat in Senj was occupied, which is also pointed out by the editor.

¹⁶⁴ The document about the tenure of the incomes was published with commentary by Stjepan Antoljak – Antoljak 1959: 227-232.

¹⁶⁵ ... *marturine et voischine que temporibus preteritis exigebantur per castellanos Ostrouice ... que de iure spectant et pertinent illustrissimo domino Duci Veneciarum* – Antoljak 1959: 227-228.

¹⁶⁶ This situation is in exact correspondence with the situation of the 13th century, as recorded by the instruments created as part of the major action of the consolidation of royal estates (and revenues) that were conducted by King Bela IV over the years, both before and after the invasion of the Tatars in

s kojih se plaća marturina i one s kojih se plaća *vojšćina*, što onda otkriva društveni status njihovih nekadašnjih vlasnika.

Konačno sve to zaokružuje popis podavanja na vlastelinstvu Steničnjak, urbar, sastavljan 1518. i 1519. godine, na koji je upozorio i dijelom ga analizirao Josip Adamček.¹⁶⁷ Temeljne organizacijske jedinice toga vlastelinstva, u kojima je zapravo sačuvana u velikoj mjeri stara županijska teritorijalna struktura s obzirom na to da se županija Gorica trajno tretirala kao jedinstveno vlastelinstvo, jesu „sučije“ (*iudicatus*) koje bi trebalo razumjeti kao ekvivalent onoga što VZ označuje kao *općinu*, dok je temeljna porezna jedinica „selište“ (*sessio*) s koje se, u vrijeme sastavljanja urbara, ubiru poglavito novčana podavanja i tek malim dijelom naturalna davanja u formi „darova“. Novčana su pak podavanja jasno podijeljena na dvije vrste – podavanja od vojšćinskih selišta (*Census seu prouentus pecuniarum woschyne vocate seu appellate*)¹⁶⁸ i podavanja od selišta koja plaćaju marturinu, „ili pučkim jezikom kunu“, i svinjsku desetinu (*Prouentus mardurinarum wlgo kwnye et porcorum*).¹⁶⁹

Sve to ukazuje na visoku razinu konzervativnosti glede podavanja (vrhovnoj) vlasti u krajevima južno od Drave, istu onu konzervativnost koja se mogla uočiti u načinu uporabe pojma *kmet* s vrlo širokim semantičkim poljem – od stvarnih podložnika, *orača* i *pastira* koji su uživali tuđu „obranu i zaštitu“, do kraljevskih velikaša, svi su u ovim

there was a clear distinction between lands which paid *marturina* and those which paid *vojšćina*, and it is precisely this difference that reveals the social status of their former owners.

We can draw some final conclusions from the list of duties compiled for the estate Steničnjak, an urbarium written between 1518-1519, discovered and partly analyzed by Josip Adamček.¹⁶⁷ The fundamental organizational units of that estate to a large extent preserve the old county territorial structure because Gorica County was always treated as a single estate. These units are called “sučije” (*iudicatus*), which should be understood as the equivalent of what the VC designates as *općina*. The basic tax unit was “selište” (*sessio*), from which only cash duties and, to a small extent, natural duties in the form of “gifts” were collected at the time when the urbarium was created. Monetary duties, on the other hand, clearly divided into two types – duties from *vojšćinska selišta* (*Census seu prouentus pecuniarum woschyne vocate seu appellate*),¹⁶⁸ and duties from peasant holdings that pay *marturina*, that is, “a *kuna* and a tenth of a pig” in the vernacular (*Prouentus mardurinarum wlgo kwnye et porcorum*).¹⁶⁹

All this points towards a high level of conservatism regarding the duties to the (supreme) authority in the regions south of the Drava, the same conservatism that could be observed in the use of the term *kmet* with a very wide semantic field – from actual subjects, *orači* and *pastiri* who were “defended and protected” by others, to the royal noblemen, everyone in these parts could still be labeled

provodio kralj Bela IV. U (brojnim) pisanim tragovima koje je taj dugotrajan postupak ostavio, pojmovi *terra castri*, *terra iobagionum castri* i *terra castrensiūm* predstavljaju opća mjesta – samo kao primjer vidjeti šest dokumenata koji govore o provođenju takva postupka u garešničkoj županiji (*Diplomatički zbornik* 5: 59-60, br. 581, 28. 03. 1257.; 61-62, br. 582, 28. 03. 1257.; 62-63, br. 583, 30. 03. 1257.; 71-73, br. 591, 11. 10. 1257.; 73-75, br. 592, „prije 13. oktobra“ 1257.; 75-77, br. 593, „prije 13. oktobra“ 1257.). U svim se dokumentima ponavlja formula *ut et terras ac alia iura castri predicti indebite occupata revocaret et terras iobagionum castri super quibus non est contencio et quas a castro hactenus pacifice tenuerunt e terris castrensiūm reambularet et eisdem iobagionibus castri relinqueret*.

¹⁶⁷ Usp. Adamček 1980: 37, 69, 102 (i na drugim mjestima). Urbar je inače dio kodeksa dostupna kao MOL DL 37007, a sadrži još urbare vlastelinstava Velike i Međurica (urbar steničnjačkoga vlastelinstva počinje na fol. 265).

¹⁶⁸ MOL DL 37007, fol. 269v, fol. 272 itd.

¹⁶⁹ MOL DL 37007, fol. 270.

1241/42. In the (numerous) written traces left by this lengthy process, the terms *terra castri*, *terra iobagionum castri*, and *terra castrensiūm* represent common places - just for example, see six documents that speak of conducting such a procedure in the County of Garešnica (*Diplomatički zbornik* 5: 59-60, No. 581, 28 March 1257; 61-62, No. 582, 28 March 1257; 62-63, No. 583, 30 March 1257; 71-73, No. 591, 11 October 1257; 73-75, No. 592, “before 13 October” 1257; 75-77, No. 593, “before 13 October” The formula *ut et terras ac alia iura castri predicti indebite occupata revocaret et terras iobagionum castri super quibus non est contencio et quas a castro hactenus pacifice tenuerunt e terris castrensiūm reambularet eisdem iobagionibus castri relinqueret* is repeated in all documents.

¹⁶⁷ Cf. Adamček 1980: 37, 69, 102 (and elsewhere). The urbarium is a part of the codex available as MOL DL 37007, and it also contains the urbariums of Velika and Međuric estates (the Steničnjak estate urbarium begins on fol. 265).

¹⁶⁸ MOL DL 37007, fol. 269v, fol. 272 etc.

¹⁶⁹ MOL DL 37007, fol. 270.

krajevima još duboko u 15. stoljeću mogli biti označeni kao *kmeti*, dok je istodobno u Ugarskoj (pa time i u kraljevskoj kancelariji) pojam *iobagio* izgubio istu takvu semantičku širinu. Glede pak razlike u podavanjima između onih koji plaćaju *vojščinu* i onih koji plaćaju *marturinu*, one doista potječu iz starih vremena i znak su različita društvenog položaja proizašla iz različitih društvenih uloga. Tako je *vojščina* bila ono što su vladaru za svoju zemlju plaćali pripadnici ratničkoga staleža, „specijalisti za nasilje“ u širem smislu ili najbrojniji, ali i najniži segment širega vladajućega sloja, već spominjana klasa „vazala“ ili „pratnje“ vladajuće klase. S druge je strane *marturina* bila podavanje što su ga plaćali podanici koji su, doduše u različitim statusima i na različite načine ugrađeni u oblike društvene organizacije, samo obrađivali zemlju. Mijene društvenih odnosa, kao i promjene u načinu vođenja i tehnologiji rata, uvelike su takvu staru podjelu činile obsolentnom, no konzervativnost, koja se može označiti kao ustrajanje starih „slika u glavama“ bez obzira na to koliko su se stvarni odnosi mijenjali, čuvala je podjelu na zemlje s kojih se u ovisnosti o društvenoj ulozi i statusu plaćaju različita podavanja, čak i onda kad to više nije korespondiralo s realnim društvenim obvezama i statusom vlasnika.

Vratimo li se s takvim spoznajama na sliku društva projiciranu kroz tekst VZ, mnogo će toga postati jasnije. U toj slici ključnu ulogu igra *grad*, utvrda, sa svojim područjem, *imenje grada*, unutar kojega se nalaze zemlje *kmetova*, njihovo *blago*, za račun čega su oni s jedne strane dužni *službu* u značenju obavljanja vojničkih dužnosti, ali i plaćanje određenoga podavanja za zemlju s koje se uzdržavaju, *vojščina*. U smislu pak ustanova, institucija koje određuju društveni život, *grad* je istovjetan s *općinom*, zajednicom *kmetova* koja ima i svoje (izabrane) dužnosnike, a čije je ponašanje regulirano sklopom običajnih normi koje se nazivaju *zakon i pravda kmetska*. Ono što je važno istaknuti s pogledom na historiografsku tradiciju jest zaključak kako ovdje nije riječ o nekoj maglovitoj „seoskoj općini“ iznikloj na slavenskome egalitarizmu i tradiciji bizantskoga *nomos georgikos*, ili pak o instituciji koju bi valjalo uspoređivati s gradskim općinama, komunama, na istočnojadranskoj obali. Riječ je stvarno o obliku društvene organizacije koji proizlazi iz nastojanja uspostave

as *kmeti* well into the 15th century, while at the same time in Hungary (and thus in the royal chancery) the term *iobagio* had lost the same semantic breadth. In terms of differences between those who pay the *vojščina* and those who pay *marturina*, they indeed originate from the old days and they are the sign of the different social position resulting from different social roles. Thus, *vojščina* was the duty paid to the ruler for their lands both by the members of the warrior class, and also the “violence specialists” in the broad sense, as the most numerous, but also the lowest, segment of the wider ruling class, the already mentioned class of “vassals” or “retainers” of the ruling class. On the other hand, *marturina* was the duty paid by subjects who, while they carried different social statuses and were incorporated into social structures in various ways, nevertheless merely cultivated the land. Changes both in social relations and war technologies made such an old division obsolete, but the conservatism, which can also be described as perpetuating old “mental images” regardless of the real changes in social relations, kept the division of lands which paid different duties depending on social roles and statuses, even when this no longer corresponded to the real social obligations and the status of the owner.

Bearing in mind the image of the society projected in the VC, things become clearer. The key part of the image is *grad*, the fort, with its area, *imenje grada*, inside of which are the *kmet* lands, their *blago*, which obligates them to perform *služba* in the form of military duty and to pay certain duties on the land which they are farming – *vojščina*. In terms of institutions that define social life, *grad* is identical to *općina*, community of *kmeti* that has its own (elected) officials whose conduct is regulated with a set of custom norms called *zakon i pravda kmetska*. Looking at the historiographic tradition, it is important to emphasize the conclusion that we are not talking about a foggy “village municipality” which sprouted on Slavic egalitarianism and the tradition of byzantine *nomos georgikos*, or about the institution that should be compared to town municipalities and communities on the Eastern Adriatic coast. We are talking about the form of social organization emerging from the attempts to establish political rule and its territorial organization through the control of an area through determined points.

političke vlasti i njezine teritorijalne organizacije kroz kontrolu prostora preko utvrđenih točaka. Iz toga načela nastaje uostalom i temeljna jedinica organizacije političke vlasti u Kneževini, odnosno kasnijem Hrvatskom Kraljevstvu, županija, koja je funkcionalna već u 9. stoljeću, pri čemu županija može imati i više od jedne, središnje utvrde, no bez obzira na to Vinodol sa svojih devet gradova svakako predstavlja izuzetak.¹⁷⁰

Stvarnost iza takve „slike u glavi“, bar onako kako ju ocrtavaju sačuvani pisani tragovi (iz vremena kad ih ima puno više), ipak je bila puno složenija i nerijetko, bar iz kuta modernog povjesničara, teško raspoznatljiva. Izvrsno to ilustrira primjer darivanja livanjske županije koju je formalno odlukom bosanskoga kralja Ostoje 1400. godine dobio velikaš Hrvoje Vukčić Hrvatinić, svakako najmoćnija figura toga vremena na široku prostoru istočnojadranskoga zaleđa. Dokument kojim je taj čin registriran, izdan od strane kancelarije bosanskoga kralja,¹⁷¹ zrcali diskurs o *kmetima*, koji se u njemu i spominju, ne iz njihova, već iz očista pripadnika plemićkoga sloja. No u interpretaciji toga dokumenta postoje brojne poteškoće koje počinju već glede toga kako je bosanski kralj došao u poziciju 1400. godine darivati županiju koja

This principle formed counties, basic structures of political government in Duchy, and later Croatian Kingdom, which was functional since 9th century, wherein county can have more than one central fort, but regardless of that Vinodol, with its nine towns represents an exception.¹⁷⁰

The reality behind this „mental image“, as outlined by the written traces (from the time when there was much more of them) was more complicated and often, at least from the modern historian angle, hardly recognizable. This is illustrated in the example of the bestowal of Livno county onto Hrvoje Vukčić Hrvatinić in 1400, certainly the most powerful figure in the wider East Adriatic hinterland at this time, by the decree of Bosnian King Ostoja. The document that registered the transaction, issued by the chancery of Bosnian King,¹⁷¹ mirrors the *kmet* discourse, and talks about the *kmet*, but from the perspective of the noble class. However, there are a number of difficulties when it comes to interpreting the document, starting with how the Bosnian King came into the position of being able to give the county that up until 1400 and even afterwards formed part of the Croatian Kingdom, that is, the kingdom (*regnum*) of Dalmatia and Croatia which is explicitly stated

¹⁷⁰ Položaj Vinodola na jednome od putova koji iz Italije vode u Panoniju svakako je važan element u raspravi o posebnosti toga prostora, o čemu naširoko, ali ne i sustavno raspravlja Levak 2001: 52 i d. Za sustavnu raspravu nedostaju još uvijek temeljne spoznaje do kojih se može doći ozbiljnim arheološkim istraživanjima pomoću kojih bi se pouzdano datiralo vrijeme podizanja svakog od devet vinodolskih gradova. Tek s tim činjenicama moglo bi se dalje razmatrati fizičko i društveno oblikovanje onakva Vinodola kakav se razaznaje iz teksta VZ, pri čemu je svakako jedno od najvažnijih pitanja jesu li svi gradovi o kojima taj tekst govori postojali i prije no što je prostor od Rječine do Brseča ušao u sklop Svetoga Rimskog Carstva. Dok se ne dobije odgovor na to pitanje, rasprava se ne može maknuti dalje od nagađanja i spekulacije, poput tvrdnje prema kojoj je vinodolskim „gradovima podrijetlo u rimskim/gotskim/bizantskim utvrdama koje su osiguravale važan prometni pravac“ (Levak 2001: 56), za koju autor nije u stanju ponuditi nikakav argument.

¹⁷¹ Dokument pisan hrvatskim jezikom i ćirilicom, formalno izdan u ime bosanskoga kralja 8. prosinca 1400. godine, tiskan je u Miklosich 1858: 247-250, br. CCXXXVII. Od komentara i interpretacija sadržaja dokumenta u historiografiji dostatno je uputiti na V. Klaić 1928 te Jurković 2006, s tim da ovaj drugi daje i detaljan prikaz ranijih stajališta.

¹⁷⁰ Position of Vinodol on one of the roads leading from Italy to Pannonia certainly is an important element for discussion of distinction of the territory, what is widely, but not systematically discussed by Levak 2001: 52ff. For systematic treatise missing are basic cognitions which can be achieved with serious archaeological excavations which could reliably date the time of building every of the nine Vinodol towns. Only with the facts could one consider physical and social shaping of Vinodol which is discerned from the text of VC, with one of the most important questions being if all the towns that text is mentioning existed before the territory from Rječina to Brseč became part of the Holy Roman Empire. Until the answer to the question is given, discussion can not move further from guessing and speculation, like the statement that Vinodol “towns originate in Roman/Gothic/Byzantine forts that secured an important traffic route” (Levak 2001: 56) for which author can not give any argument.

¹⁷¹ Document is written in Croatian language and cyrillic letter, formally issued in the name of Bosnian King on December 8th, 1400 was published in Miklosich 1858: 247-250, no CCXXXVII. For commentaries and interpretation of document content in historiography it is sufficient to refer to V. Klaić 1928 and Jurković 2006 with a note that the latter offers detailed review of earlier perspectives.

je do toga vremena, ali i kasnije, bila dio Hrvatskoga Kraljevstva, odnosno kraljevine (*regnum*) Dalmacije i Hrvatske, o čemu eksplicitno govori i sama darovnica.¹⁷² U njoj se naime vrlo precizno pripovijeda o postupku uređenja kraljevskih prava i vlasničkih odnosa za vrijeme vladavine kralja Ludovika, pa se čini najvjerojatnijim kako je situacija u kojoj bosanski kralj Ostoja dariva županiju rezultat činjenice da je on u tome trenutku bio zastupnik pretendenta na ugarsko-hrvatsku krunu, napuljskoga kralja Ladislava, te je zapravo provodio njegovu volju kao zakonitoga ugarsko-hrvatskog kralja.¹⁷³

Ono međutim što je u darovnici od posebne važnosti za predmet rasprave u ovoj prigodi jest činjenica da se u njoj govori o onima koji su temeljem posjedovanja određene zemlje *bili gradu kmetije*.¹⁷⁴ Kontekst u kojemu se taj izričaj pojavljuje prilično je jasan – dio je to objašnjenja posjedovanih odnosa koje su lokalni plemići u specifičnoj proceduri priskrbili kako bi darovatelj mogao znati što daje. Važno je svakako upozoriti da je ta procedura, u sklopu onoga što se u suvremenim dokumentima

in the document.¹⁷² The procedure of organizing royal rights and ownerships during the reign of King Louis is very thoroughly explained in it, so it's most likely that the situation in which Bosnian King Ostoja bestows the county is a result of the fact that he was acting as a representative of Ladislaus, the King of Naples and the pretender for Hungarian-Croatian crown implementing his will as the legitimate Hungarian-Croatian King.¹⁷³

What is significant for this discussion is the fact that the document mentions people who “were the kmets of the castle” (*bili gradu kmetije*) on the basis of owning specific land.¹⁷⁴ The context in which that expression appears is quite clear – it is a part of the explanation of ownership relations that local noblemen acquired through specific procedure so that the bestower could know what was being given. It is important to note that this procedure, within what the contemporary documents call county *shod* (gathering),¹⁷⁵ happened

¹⁷² V. u prvome redu V. Klaić 1928 te Ančić 2001. Argumentaciju osnažuju i u međuvremenu objavljeni dokumenti, kakvi su oni iz 1377. godine, koji jasno situiraju Livno u sklop kraljevine Hrvatske i Dalmacije – v. Ančić 2014: 49-54, br. 12, 12a, 12b, 12, ali i oni neobjavljeni, kakav je primjerice nalog kralja Ludovika od 16. srpnja 1367. tadašnjem banu Dalmacije i Hrvatske, Konji, da uređuje oko naplate crkvene desetine u livanjskoj županiji za račun splitskoga nadbiskupa – prijepis iz XVIII st., očigledno s oštećena izvornika ili kopije; *Nadbiskupski Arhiv Split*, svezak 19, fol. 70v-71v.

¹⁷³ Kompleksni odnosi savezništava i neprijateljstava ovoga doba bili su do sada često pretresani u historiografiji pa se ovdje na to ne namjeravam osvrtni – usp. tek kao najnoviji prilog koji govori o tim problemima donoseći i nove spoznaje Filipović 2017. Ovdje je dovoljno upozoriti na to da su izaslanici vojvode Hrvoja putovali u Napulj još u listopadu 1399. (Šišić 1902: 132) te da je tada počela intenzivna kampanja koja je trebala dovesti do Ladislavova preuzimanja krune sv. Stjepana, u čemu su upravo Hrvoje i bosanski kralj Ostoja u ovo doba imali važne uloge.

¹⁷⁴ Na ovo upozorava i Levak 2001: 69 bilj. 40, no očito ne razumijevajući sadržaj dokumenta on tvrdi da „izraz nalazimo i u Bosni“. U skromnu fondu vrela koja potječu s područja Bosanske Banovine, kasnije Kraljevstva, nema međutim nigdje niti naznake postojanja institucije *gradu kmetji*, što naravno ne može biti argument u raspravi o njezinu postojanju, pa stoga taj problem ostavljam po strani.

¹⁷² See mainly V. Klaić 1928 and Ančić 2001. Argumentation is strengthened by in the meantime published documents like the ones from 1377 that clearly place Livno within the Kingdom of Croatia and Dalmatia – see Ančić 2014: 49-54, no 12, 12a, 12b, 12, but also the unpublished like the order of the King Louis to Konja, ban of Dalmatia and Croatia from July 16th 1367 to take charge over collecting the tithe in Livno county for the archbishop of Split – transcript from XVIII century, obviously from damaged original or copy; *Nadbiskupski Arhiv Split*, svezak 19, fol. 70v-71v.

¹⁷³ Complex terms of alliances and hostilities of the time have often been debated in historiography, so I have no intention to look back on it – compare Filipović 2017 for the latest contribution discussing the problems and new cognitions. It is sufficient to note that delegates of Duke Hrvoje travelled to Naples in October 1399 (Šišić 1902: 132) and that intensive campaign for Ladislaus to take the crown of St. Stephen began in which Hrvoje and Bosnian King Ostoja had major roles at the time.

¹⁷⁴ Levak 2001: 69 note 40, warns of this but states that “expression is found in Bosnia” clearly not understanding the document content. There is however no indication for the existence of the institution *gradu kmetji* in humble fund of sources originating from the territory of Bosnian Banovina, and later Kingdom, which of course can not be the argument in discussion of its existence, so I am leaving that problem aside.

¹⁷⁵ For the institution of county *shod* see Ančić 1996: 67-69. Procedure happening in *shod* is explained in the document like a gathering of noblemen under oath to judicial table so that they would, under oath determine the state of proprietary rights, what belongs to certain noble kinship communities

naziva županijski *shod*,¹⁷⁵ bar u drugoj polovici 14. stoljeća, bila relativno često upriličena, pa se u izvješću koje je dobio bosanski dvor jasno govori o tome da su prisežnici županijskoga sudbenoga stola (označeni kao *osidnici*), inače svi plemići, u razdoblju od nekih četrdesetak godina čak četiri puta ponavljali tu proceduru. Prva prigoda koju spominju odnosi se na vrijeme oko 1360. godine kada su izjave o posjedovnim pravima i onome što u posjedovnom smislu pripada vladaru, kralju, dali po nalogu tadašnjega ugarsko-hrvatskog kralja Ludovika pred njegovim posebno delegiranim predstavnicima.¹⁷⁶ Nakon toga su u još dvama navratima ponavljali sličan postupak, pri čemu je u tome sudjelovalo, po vlastitoj izjavi, ukupno njih dvadeset iz petnaest *plemena* (zapravo širih plemićkih rodbinskih zajednica), dok je četvrti put to bilo 1400. po nalogu koji je došao s dvora bosanskoga kralja. Iz toga jasno proizlazi da su županijski *shodovi*, sa svim onim ritualnim radnjama koje su podrazumijevali, bili važan forum održavanja, reprodukcije, ali i transformacije društvenoga znana o kakvu je u ovoj prigodi riječ.

Što su dakle *osidnici* izjavili 1400. godine pred izaslanicima bosanskoga kralja, a što je ovdje od

relatively often, at least in the second half of the 14th century, so the report given to the Bosnian court clearly states that noblemen under oath of the county court (labeled as *osidnici*), repeated this procedure four times in the period of forty years. The first mentioned occasion refers to the time around 1360 when they, on the behest of the Hungarian-Croatian King Louis and in front of his specially delegated representatives, gave statements on ownership rights and what belonged to the ruler or king.¹⁷⁶ After that, they repeated a similar procedure where, according to their statements, twenty noblemen from fifteen *plemena* participated (actually wider noble kinship communities), while the fourth time was around 1400 on the behest of the court of the Bosnian King. It goes to show that county *shodovi*, with all the rituals surrounding them, were an important forum of maintenance, reproduction and transformation of the social knowledge as was the case here.

So what was it that the *osidnici* stated in front of the Bosnian King's delegates in 1400 that is of interest to us here? The analysis should start from what is implicitly stated in the document, which is that the whole county is to be divided into two units. The text cannot be fully understood if we do not begin from that underlying meaning. On one side, there are lands that belong to a royal prerogative because they are a part of the county's castle holdings, which we saw labeled as *imenje grada* in Vinodol, and for which we can find the Latin

¹⁷⁵ Za instituciju županijskoga *shoda* v. Ančić 1996: 67-69. Sama procedura koja se odvijala na *shodu* objašnjena je u dokumentu tako da je trebalo sabrati plemiće prisežnike tamošnjega sudbenog stola kako bi oni pod prisegom kroz izjave utvrdili stanje vlasničkih prava, odnosno što pripada pojedinim plemićkim rodbinskim zajednicama (*plemenima*), a što je kraljevsko pravo – *da zberu vladanje k' sebi osidnike plemenite lude i (i)ne vrste dobre lude ... da ih' pitajo do nih rote, tko bi koje plemenščine od' korena ... što pristoi gradu bistričkomu* – Miklosich 1858: 248.

¹⁷⁶ Tadašnji je postupak opisan ovako: *kada posla Lauš' kral' ... postaviti vsakoga u nih' pravimi, i nad' čim' tko sta ondi u ono vrijeme* – Miklosich 1858: 248. Postupak utvrđivanja posjedovnih odnosa po kraljevskome nalogu, a koji se odnosio na kraljevinu Hrvatsku, nije u tekstu preciznije datiran, no prilično je jasno da je riječ o relativno dugotrajnu procesu koji se provodio nakon 1358. godine – v. interpretaciju toga postupka u Karbić 1999: 324-325, pri čemu autor ne uzima u obzir informacije sadržane u darovnici iz 1400. godine. Postupak je okončan dolaskom Kraljice majke Elizabete u studenome 1360. u Zadar, gdje je rješavala prijepore koji su nastali tijekom toga procesa – o dolasku i boravku Kraljice majke i o tome što je radila informacije donose dokumenti tiskani u *Diplomatički zbornik* 13: 60, br. 47; 69-71, br. 51; 79-83, br. 60; 86-90, br. 62.

(*pleme*), and what is royal prerogative – *da zberu vladanje k' sebi osidnike plemenite lude i (i)ne vrste dobre lude ... da ih' pitajo do nih rote, tko bi koje plemenščine od' korena ... što pristoi gradu bistričkomu* – Miklosich 1858: 248.

¹⁷⁶ Procedure was described like this: *kada posla Lauš' kral' ... postaviti vsakoga u nih' pravimi, i nad' čim' tko sta ondi u ono vrijeme* – Miklosich 1858: 248. Procedure to determine property relation on the King's order, which referred to Kingdom of Croatia has not been dated more precise, but it is quite clear that it was relatively longterm process conducted after 1358 – see the interpretation of the procedure in Karbić 1999: 324-325 where the author does not take into the account information contained inside the grant from 1400. Procedure was finished by the arrival of queen mother Elizabeth in November of 1360 in Zadar, where she settled disputes generated by the process – information of arrival and stay of queen mother and what she did are published in *Diplomatički zbornik* 13: 60, no. 47; 69-71, no. 51; 79-83, no. 60; 86-90, no. 62.

interesa? U raščlambu valja krenuti od onoga što je u toj izjavi implicitno naznačeno, a bez čega se ni ono što je zapisano ne može do kraja razumjeti, a to što je implicitno jest podjela cijele županije na dvije cjeline. Na jednoj strani riječ je o zemljama koje su kraljevsko pravo jer pripadaju županijskome tvrdom gradu, a s čime smo se sreli u Vinodolu gdje je to označeno kao *imenje grada*, odnosno u latinskome ekvivalentu *terra castrī* (što uključuje kako zemlje koje drže *kmeti*, ili *terrae iobagionum*, tako i one s kojih prihod ide izravno utvrđi ili *terrae castrensium* – v. bilj. 162). Na drugoj su pak strani zemlje koje pripadaju plemićima kao njihovo neupitno vlasništvo. U taj kontekst dakle valja staviti izjavu *osidnika* koji su eksplicitno ustvrdili kako su županijska utvrda i svi posjedi koji su bili njezine pripadnosti, a u tekstu se u tome smislu govori o ukupno šesnaest sela, oduvijek (*od' korena*) smatrani vladarskim pravom i kralj je slobodno to mogao izravno uživati, preko svojih izaslanika, ili pokloniti onomu komu je želio (*volan' je držati, volan' je oddati*). No *osidnici* su k tomu posebno naglasili jedno ograničenje kraljevskoga prava, koje se odnosilo na ukupno osam sela. U tim je selima, naime, rodbinska zajednica koja se naziva *Vojihnići* uživala posebno pravo na trećinu koja nije pripadala vladaru, pa su po tome bili označeni *tretienici* (osobe koje drže trećinu posjeda ili ubiru trećinu prihoda).¹⁷⁷ Taj je slučaj i posebno objašnjen tako da su *Vojihnići* prvotno „s tim bili kmetovi utvrde“ (*s' timi su bili gradu kmetije*), ali se onda nešto promijenilo i ta trećina od osam sela više nije pripadala vladaru, već je postala njihovo osobno vlasništvo. Iako to nije posebno naznačeno, riječ je gotovo sigurno o tome da su *Vojihnići* promijenili društveni status, odnosno, što se čini mnogo vjerojatnijim, da je njihov predak *Vojin* u jednome trenutku postao „plemić“ (*nobilis*). Upravo bi ta promjena onda objasnila zašto je posjed s kojega se dotad služilo u statusu *iobagio castrī* postao „plemenita“ svojina s koje se onda više nije služilo utvrđi. U svojoj su izjavi *osidnici* status toga posjeda još preciznije objasnili u vremenskome slijedu. Naime, u nepoznato vrijeme dvije trećine od te trećine *Vojihnića*, ono što je

equivalent *terra castrī* (which includes both lands owned by *kmeti* or *terrae iobagionum* and properties from which revenues go directly to the castle or *terrae castrensium* – see note 162). On the other side, there are lands belonging to noblemen as their own undisputed property. The statement of *osidnici* should be seen in this context; they explicitly stated that the county castle and all its estates (the text mentions sixteen villages) have always (*od' korena*) been considered a royal prerogative, and the king could enjoy them personally, through his delegates, or bestow them onto whomever he wished to (*volan' je držati, volan' je oddati*). But *osidnici* also particularly emphasized a restriction in regards to eight villages. Namely, in those villages, a kinship community named *Vojihnići* commanded a special right to a third of the ruler's duty, so they were marked as *tretienici* (persons holding a third of the estate or collecting the third of the revenue).¹⁷⁷ There was a special explanation for this case, which stated that the *Vojihnići* were firstly “servants of the castle” (*s' timi su bili gradu kmetije*), but that something changed, whereupon a third of those eight villages was no longer in possession of the ruler, but formed their own personal property. Although it is not explicitly stated, it is fairly certain that the *Vojihnići* changed social status, or more likely, that their ancestor *Vojin* at some point became a “nobleman” (*nobilis*). That change would explain why the holdings of the man in the status of *iobagio castrī* became a “noble” property from which was no longer expected service to the fort. The *osidnici* clarified the timeline of the estate status more precisely in their statement. At an unknown time, two thirds of the third belonging to *Vojihnići*, what, according to their statement, used to belong to *Bubanja* and *Galeša*, was returned to the royal estate with an explanation that this happened due to *odumr'tje*, i.e. due to the owners dying without male heirs. Afterwards, only one third out of the third from those eight villages remained as *Vojihnić* property, while the one part of the parts returned to the royal estate, as explained by the expression *pete uže*, was given to the children of a certain *Rupar Juraj*.¹⁷⁸

¹⁷⁷ Pojam *tretienik* razmatra Mažuranić 1975: 1463 s.v. „tretjenik“ uz zaključak „nije jasno“.

¹⁷⁷ Term *tretienik* discusses Mažuranić 1975: 1463 s.v. „tretjenik“ with a conclusion „unclear“.

¹⁷⁸ Miklosich 1858: 249: *a is toga is tretine odd oniudu dilu oddumr'tinjo grede Rupara Iorja ditiće Pete uže*.

po njihovoj izjavi pripadalo Bujanji i Galeši, vratilo se u kraljevski posjed uz obrazloženje da je do toga došlo uslijed *odumr'tja*, odnosno zato što su vlasnici umrli bez muških potomaka. Nakon toga tek je jedna trećina od one trećine u osam sela što je pripadala Vojihničima ostala njihovo vlasništvo, dok je od onoga dijela koji je vraćen na stavku vladarova posjeda jedan dio, objašnjen izričajem *pete uže*, pripadao djeci nekoga Rupara Jurja.¹⁷⁸

Na svu sreću dio tih apstraktnih tvrdnji moguće je provjeriti u sačuvanim suvremenim vrelima te na taj način baciti više svjetla na način funkcioniranja cijeloga sustava u kraju na posve suprotnoj, istočnoj strani Hrvatskoga Kraljevstva u odnosu na Vinodol, o kojem je prije bilo riječi. U prvome je redu dakle moguće preciznije vremenski situirati osobe Voihnu i njegove sinove Bujanju i Galešu Vojihniće. Voihna se naime spominje u jednome trogirskome javnobilježničkom spisu od 25. siječnja 1275. godine u svojstvu svjedoka, i to kao *Voichna vajvoda Ninosclaiu Cipriani*.¹⁷⁹ Tko je pak bio taj Ninoslav Ciprijanov, čiji je Voihna bio „vojvoda“, otkriva jedan također trogirski javnobilježnički spis, sastavljen mjesec i pol ranije, 14. studenoga 1274. godine.¹⁸⁰ Njime se registrira čin pomirbe Ninoslava, Grgura i Ladislava, sinova pok. Ciprijana, s jedne strane, te župana Stjepka i njegove braće Berislava, Sliška, Godidraga i Vukše iz Cetine s druge strane. S obzirom na to da je isti taj Sliško, tada označen kao *Scisco filio condam juppani Mladosse de Cictino*, bio u pratnji kninskoga biskupa i primorskog bana Nikole za njegova boravka u Solinu u srpnju 1274. godine,¹⁸¹ nije teško doći do zaključka da su župan

Luckily, a part of these abstract claims can be verified through preserved sources and can be used to illuminate the way the whole system worked in the other end of the Croatian Kingdom, the Eastern part, on the opposite side from the aforementioned Vinodol. Firstly, it is possible to place Voihna and his sons Bujanja and Galeša Vojihnić more precisely. Voihna is mentioned as a witness in one notary text from Trogir from 25 January 1275 where he is named *Voichna vajvoda Ninosclaiu Cipriani*.¹⁷⁹ Who was Ninoslav Ciprijanov, to whom Voihna was „duke“ is revealed in another notary text from Trogir, made a month and a half earlier on 14 November 1274.¹⁸⁰ It registers the act of reconciliation of Ninoslav, Grgur and Ladislav, the sons of the deceased Ciprijan on one side and the Count Stjepko and his brothers Berislav, Sliško, Godidrag and Vukša from Cetina on the other. Considering that Sliško, then named as *Scisco filio condam juppani Mladosse de Cictino*, was in the entourage of the bishop of Knin and the ban of Primorje Nikola during his stay in Solin in July 1274,¹⁸¹ it is easy to conclude that the prefect Stjepko and his brothers were the sons of the former prefect of Cetina Mladoš. The conflict between Ciprijan's sons and the heirs of the prefect of Cetina Mladoš becomes understandable if we take into account that the Ciprijans (the Čubranićs – who will be mentioned later on) had estates in the Livno county and Vrlika, just in the neighborhood of Cetina county. One of Voihna sons, Bujanja Vojihnić is mentioned in the upheavals at the start of 1320's which led to the fall of then “Ban of Croatians and the Lord of Bosnia”

¹⁷⁸ Miklosich 1858: 249: *a is toga is tretine odd oniudu dilu oddumr'tinjo grede Rupara Iorja ditci pete uže*.

¹⁷⁹ Barada 1950: 94-95, br. 204. Akt bilježi činjenicu da trogirski plemić Nikola Casocti predaje Vukoju pok. Meroša iz Vrlike (*de Vercrecha*) njegovu kćer Gradicu koja je bila Nikolina ancila (ropkinja); zauzvrat Vukoje predaje Nikoli svoju vlastitu ancilu Dragoslavu koja će mu ubuduće služiti, a svjedočenje *vojvode* Vojina/Voihne valja razumjeti kao svojevrsnu garanciju trogirskome plemiću da će odredbe ugovora biti poštivane iako druga strana nije podanik trogirske općine. Sama titula *vojvoda* koja se tu pojavljuje inače je generička titula vezana uz zapovijedanje vojnim snagama na različitim razinama društvene organizacije, pa se iz njezine uporabe ne mogu izvlačiti zaključci.

¹⁸⁰ Barada 1950: 85-86, br. 184.

¹⁸¹ Barada 1950: 21, br. 44, 21. 07. 1274.

¹⁷⁹ Barada 1950: 94-95, no. 204. Act notes the fact that Trogir nobleman Nikola Casocti gives to Vukoje of the deceased Meroš from Vrlika (*de Vercrecha*) back his daughter Gradica who was Nikola's ancila (slave); in return Vukoje gives to Nikola his own ancila Dragoslava who would serve him in the future, and the testimony of *vojvoda* Vojin/Voihne should be understood as somewhat of a guarantee to Trogir nobleman that contract directives would be complied with even though the other party is not a subject of Trogir municipality. The title *vojvoda* that appears is generic title tied with army command on different levels of the social organization, thus no conclusion can be made from its usage.

¹⁸⁰ Barada 1950: 85-86, no. 184.

¹⁸¹ Barada 1950: 21, no. 44, 21.07.1274.

Stjepko i njegova braća bili u stvari sinovi nekadašnja cetinskoga župana Mladoša. Sukob Ciprijanovih sinova i nasljednika cetinskoga župana Mladoša postaje razumljiviji uzme li se u obzir kako su Ciprijanići (Čubranići – o kojima će još biti riječi) imali posjede u livanjskoj županiji i Vrlici, upravo u susjedstvu cetinske županije. Jedan pak od sinova Voihne, Bubanja Vojihnić, spominje se u previranjima početkom 20-ih godina 14. stoljeća koja su dovela do pada dotadašnjeg „bana Hrvata i gospodara Bosne“, Mladena II. Šubića Bribirskog¹⁸². Prvi je put zabilježen u pratnji upravo bana Mladena II. kao svjedok na aktu o sudbenom ročištu od 12. veljače 1322. godine, i to s titulom *župana (comes)* i kao četvrti po redu od ukupno devet svjedoka, što bi trebalo posvjedočiti njegov društveni položaj i ugled.¹⁸³ Dokad je Bubanja ostao uz bana Mladena II., ne može se razaznati, no 1324. zabilježen je kao jedan od najvažnijih pristaša njegova brata Jurja, kojemu je doveo nešto konjanika vitezova iz svoje županije, ali i bio zarobljen nakon Jurjeva sukoba s drugim hrvatskim velikašem, Nelipcem.¹⁸⁴ Nakon toga Bubanjino se ime više ne spominje u sačuvanim vrelima, no posve je izvjesno da nije umro bez nasljednika, jer se njegov sin Klapac, također s titulom *župana*, pojavljuje kao jedna od strana u javnobilježničkoj ispravi izdanoj u Splitu 2. studenoga 1360. godine.¹⁸⁵ S druge strane, suvremena vrela

Mladen II Šubić Bribirski.¹⁸² He was first mentioned in the entourage of the ban Mladen II as a witness in the act of judicial hearing from 12 February 1322 with a title of *župan (comes)* and the fourth out of nine witnesses which should indicate his social status and reputation.¹⁸³ It cannot be discerned how long did Bubanja stay by the ban Mladen II, but in 1324 he was noted as one of the most important supporters of his brother Juraj to whom he brought cavalry from his county, and he was also captured after Juraj's conflict with another Croatian nobleman Nelipac.¹⁸⁴ After that, Bubanja's name is no longer mentioned in the preserved sources, but it is certain that he did not die without an heir, because his son Klapac, also with the title of *župan*, appears as one of the parties in notary text issued in Split on 2 November 1360.¹⁸⁵ On the other hand, contemporary sources have no record of Galeša Vojihnić, probably Bubanja's brother, but the document issued by the royal chancery on 9 November, 1356¹⁸⁶ sheds a different light on what was said in *osidnik* statement in 1400. According to the content of the instrument, the Hungarian-Croatian King Louis had exchanged territories with "the noble man" Grgur Galešina (*nobilis vir Gregorius filius Gales de Hleuna*). Thereby Grgur gave "his fort

¹⁸² Za širi kontekst ovih zbivanja v. Karbić 2008: 129-132.

¹⁸³ Isprava tiskana u *Diplomatički zbornik* 9: 52-53, br. 52: *presentibus ... comite Bubangna Woyhnig de Hliuina*.

¹⁸⁴ O vojnom pohodu kneza Jurja Šubića, brata tad već zarobljena bana Mladena II., iz 1324. godine dosta opširno govori splitski kroničar nešto kasnijeg doba, Miha Madijev. On spominje da je Juraj prikupio 90-ak vitezova konjanika i odgovarajući broj pješaka, „kako iz livanjske županije, tako i iz bosanske banovine, ali i iz Poljica“ (*congregato exercitu diuersarum partium Sclauorum tam de comitatu Cliune quam de banatu Bosne et etiam de Policio* – Gligo & Morović 1977: reprodukcija na str. 383; naglasio autor). U nastavku Miha pripovijeda o iznenadnu napadu cetinskoga kneza Nelipca, u čijem društvu ističe drugoga pripadnika društvene elite iz iste livanjske županije, vojvodu Jurja Mihovilića (*ecce comes Cetine dominus Nelipac et Georgius Michouilich uoyuoda cum trecentis militibus*), završavajući pripovijedanje tvrdnjom kako je taj napad rezultirao time da je „knez Juraj bio zarobljen i zatvoren s Bajamontom, Bubanjom i ostalima“ (*ita quod comes Georgius fuit captus et incarceratus cum Baiamonte Bubana et aliis* – isto).

¹⁸⁵ *Comes Clapaç Bubanich de Cleuena* oslobodio je svoju „robinju“ Gojnu (*serua*) i njezinu djecu – Arhiv HAZU, I a 40/a, fol. 72v.

¹⁸² For wider context of these events see Karbić 2008: 129-132.

¹⁸³ Document was published in *Diplomatički zbornik* 9: 52-53, no. 52: *presentibus ... comite Bubangna Woyhnig de Hliuina*.

¹⁸⁴ Of military campaign of count Juraj Šubić, brother of the captured ban Mladen II in 1324 extensively writes Split chronicler Miha Madijev. He mentions that Juraj gathered 90 knight horsemen and matching number of footmen "from Livno county, as well as from Bosnian banovina, and from Poljica as well" (*congregato exercitu diuersarum partium Sclauorum tam de comitatu Cliune quam de banatu Bosne et etiam de Policio*) – Gligo & Morović 1977: reproduction on p. 383; emphasized by M.A.). Afterwards Miha recounts sudden attack of Cetina count Nelipac, in whose company he points out another member of the social elite from the same Livno county, Duke Juraj Mihovilović (*ecce comes Cetine dominus Nelipac et Georgius Michouilich uoyuoda cum trecentis militibus*), ending the story with a claim that the attack resulted with "count Juraj being captured and imprisoned with Bajamont, Bubanja and others" (*ita quod comes Georgius fuit captus et incarceratus cum Baiamonte Bubana et aliis* – idem).

¹⁸⁵ *Comes Clapaç Bubanich de Cleuena* released his "slave" Gojnu (*serua*) and her children – Arhiv HAZU, I a 40/a, fol. 72v.

¹⁸⁶ Charter was published in *Diplomatički zbornik* 12: 376-377, no. 281.

ne bilježe ništa o Galeši Vojihniću, vjerojatno Bubanjinu bratu, ali zato jedna isprava što ju je izdala kraljevska kancelarija 9. studenoga 1356. godine¹⁸⁶ baca posve drugačije svjetlo na ono što je rečeno u izvaji *osidnika* 1400. godine. Naime, prema sadržaju te isprave tadašnji ugarsko-hrvatski kralj Ludovik je s „plemenitim mužem“ Grgurom Galešinim (*nobilis vir Gregorius filius Gales de Hleuna*) obavio zamjenu posjeda. Pritom je Grgur kralju prepustio „svoju utvrdu zvanu Bistrica u Livnu ... sa svim selima, prihodima i koristima“ (*castrum suum Byztriche vocatum ... cum omnibus villis, redditibus et utilitatibus*), a zauzvrat je od Ludovika dobio utvrdu Čavu (danas Bužim na krajnjem zapadu Bosne i Hercegovine).¹⁸⁷

Iz tih malobrojnih i šturih činjenica prikupljenih iz sačuvanih vrela ipak se dosta toga daje zaključiti. Vojin ili Voihna bio je taj koji je započeo društveni uspon s položaja *gradu kmeta* tako što je postao *vojvoda* Ninoslava Ciprijanova – valja posebno upozoriti na posvojni oblik izričaja (*vajuoda Ninosclai*), koji je trogirski bilježnik kao način predstavljanja najvjerojatnije preuzeo od same stranke odnosno svjedoka, a koja jasno govori da je Vojin/Voihna bio u službi Ninoslava. Bubanja i Galeša njegovi su sinovi, što se daje razabrati iz činjenice da se oznaka „Vojihnić“ (*Woyhnig*) uz Bujanjino ime pojavljuje kao patronimik. Usto se može naslutiti da je uz njih dvojicu postojao i treći, imenom nepoznat brat, čiji su potomci živjeli i 1400. uživali trećinu nekadašnjeg posjeda koji je Vojin, rodonačelnik plemićke rodbinske zajednice, držao u onih osam sela.¹⁸⁸ O tome je teško govoriti s

called Bistrica in Livno...with all the villages, revenues and benefits” (*castrum suum Byztriche vocatum ... cum omnibus villis, reddittibus et utilitatibus*) to the King, and in return the King gave him the fort Čava (today’s Bužim in the far West of Bosnia and Herzegovina).¹⁸⁷

A lot can be deduced from these few bare facts collected from preserved sources. Vojin, or Voihna, was the one who began climbing the social ladder from the position of *gradu kmeta* by becoming *vojvoda* (military commander) to Ninoslav Ciprijan. It is important to note that possessive form of the expression (*vajuoda Ninosclai*) taken by the notary from Trogir, most likely from the witness himself, clearly states that Vojin/Voihna was in the service of Ninoslav. Bujanja and Galeša are his sons, which can be deciphered from the fact that the designation “Vojihnić” (*Woyhnig*) along Bujanja’s name appear as a patronymic. It can also be perceived that a third, unnamed brother existed whose descendants lived and enjoyed the third of the former estate in 1400 which Vojin, founder of the noble kinship community held in those eight villages.¹⁸⁸ It is hard to speak of it with any kind of certainty, but the possibility that Vojin got the honor of being the prefect of Livno county at the beginning of the 14th century when Šubić Bribirski were in rule, cannot be excluded. In one document, the service of *župan* (*Hliune ... comes*) of Livno and other similar services were tied to the

¹⁸⁶ Isprava je tiskana u *Diplomatički zbornik* 12: 376-377, br. 281.

¹⁸⁷ Za tu identifikaciju Čave v. Lopašić 1890: 138 i d. Ovdje tek valja upozoriti na jednu podudarnost koja bi eventualno mogla baciti nešto svjetla na ovaj čin zamjene. Riječ je o tome da se Klapac Bubanić, očito bliski rođak Grgura Galešina, nalazio u Splitu početkom studenoga 1360. godine, upravo u vrijeme kada se očekivao dolazak Kraljice majke Elizabete u Dalmaciju, gdje je trebala rješavati prijepore proizašle iz postupka utvrđivanja posjedovnih prava (v. bilj. 176). Je li i knez Klapac krenuo pred kraljicu zbog svojih prava koja su bila eventualno ugrožena postupkom njegova rođaka Grgura, nemoguće je utvrditi, ali se takva mogućnost ne da ni isključiti, pa to ostaje samo u domeni pretpostavke koju je nemoguće potvrditi.

¹⁸⁸ Ta treća grana Vojihnića da se naslutiti iz imena jednoga od *osidnika* iz 1400. godine – riječ je o osobi koja je označena kao *Voin’ z Bistrice*. Ponavljanje imena kroz generacije, a rodonačelnik se cijele zajednice, ne zaboravimo, zvao Vojin ili Vojihna, učestala je pojava u srednjem vijeku, a to što je kao domicil ovoga Vojina naznačeno naselje Bistrica, valja dovesti

¹⁸⁷ For the identification of Čava see 1890: 138 ff. One congruence should be noted here that could eventually shed some light on the act of exchange. Klapac Bubanić, obviously close relative to Grgur Galešina was in Split at the beginning of November of 1360, just in time to await the arrival of the queen mother Elizabeth in Dalmatia where she should have settled disputes generated by the process of determining property rights (see note 176). Did count Klapac go in front of the queen because of his rights that were eventually endangered by his cousin Grgur’s procedure is impossible to determine, but such possibility cannot be excluded which leaves it in the domain of a hypothesis unable to be confirmed.

¹⁸⁸ Third branch of the Vojihnić can be assumed from the name of one of the *osidnici* from 1400 – person labeled as *Voin’ z Bistrice*. Repeating the name through generations and not to forget that the founder of the whole community was named Vojin or Vojihna, is a common practice in the Middle Ages, and domicile of this Vojin being Bistrica should be correlated with the fact that in enumeration of the eight “villages” (settlements) in which Vojihnići enjoyed a third was noted *pr’vo u Bistrici* (Miklosich 1858: 249).

ikakvom dozom sigurnosti, no ne može se ni isključiti mogućnost da je Vojin dobio čast livanjskoga župana početkom 14. stoljeća, kada su tu gospodarili Šubići Bribirski. Naime, služba livanjskoga župana (*Hliune ... comes*) 1301. godine u jednoj se ispravi uz druge slične službe vezuje uz sinove tadašnjeg „bana Hrvata i gospodara Bosne“, Pavla Šubića Bribirskog, dočim se tri godine kasnije, u vrlo sličnoj prigodi više o tome ne govori na jednak način.¹⁸⁹ Bilo kako bilo, čini se prilično sigurnim kako je Bubanja, ako već nije u tome naslijedio oca, bio taj koji je došao do županske časti, što je vidljivo i iz njegove titule *comes*. Unatoč zarobljavanju Bujanje 1324. Vojihnići po svemu sudeći nisu izgubili takvu poziciju, a na neki su je način morali ovjeriti vladarskim autoritetom, jer je samo tako vlasništvo nad županijskom utvrdom i posjedima koji su joj pripadali moglo biti priznato Galešinu sinu 1356. godine. No kako je u stvarnosti izgledao aranžman zamjene provedene između Grgura Galešina i kralja, ostaje nejasno jer zapravo nije moguće čak ni naslutiti kako je u toj transakciji prošao Bujanjin sin Klapac, koji četiri godine kasnije još uvijek nosi titulu *comesa*. Uzimajući u obzir izjavu *osidnika* iz 1400. moglo bi se zaključiti kako Klapac nije imao muških nasljednika te je njegov dio – odnosno njegova trećina od trećine – na taj način došao u kraljevski posjed. Pritom se valja osvrnuti na činjenicu da 1400. godine *osidnici* znaju pa i posebno ističu to što Vojihnići vode podrijetlo od *gradu kmetiji*, iako su oni taj status promijenili, kako se iz svega ovdje predočena vidi, najmanje jedno stoljeće ranije. To inzistiranje na podrijetlu od *iobagiona*, što se može razumjeti i kao neku vrst stigme, poglavito u svjetlu uporabe pojma *tretienici* koji se inače ne pojavljuje nikad prije niti poslije toga u srednjovjekovnim dokumentima pisanim hrvatskim jezikom, vjerojatno treba dovesti u vezu s odnosima unutar pripadnika kruga županijske elite.

u vezu s činjenicom da je pri nabranju osam „sela“ (naselja) u kojima su Vojihnići uživali trećinu navedeno *pr'vo u Bistrici* (Miklosich 1858: 249).

¹⁸⁹ U ispravi izdanoj u ime bana Pavla 2. veljače 1301. godine o njegovim se sinovima govori u sljedećoj formi: *filiisque nostris predilectis Mladino, Georgio, Paulo et Gregorio trium camporum, Hliune et de Cetina comitibus* (*Diplomatički zbornik* 8: 3, br. 4), dočim se u ispravi od 30. ožujka 1304. banovi sinovi navode ovako: *Mladinus trium camporum et tocius terre Hlim, Georgius Spalatensis, Paulus et Gregorius comites, filii dicti domini P[auli] bani* (*Diplomatički zbornik* 8: 80, br. 75).

sons of the then “ban of Croats and lord of Bosnia”, Pavao Šubić Zrinski, while three years later, in a very similar occasion that is not the case anymore.¹⁸⁹ Anyway, it seems pretty likely that Bubanja, even if he did not inherit it from his father, came to be the county prefect, which is visible from his title *comes*. Despite Bubanja’s capture in 1324, Vojihnići in all likelihood did not lose the position, and they had to verify it by ruler authority because that was the only way that the ownership of county fort and estates could have been recognized as belonging to Galeša’s son in 1356. It remains unclear what the arrangement between Grgur Galešin and the King looked like in reality, because we don’t know how the transaction affected Bubanja’s son Klapac, who still carried the title of *comes* four years later. Taking into account the statement of *osidnici* from 1400 it can be concluded that Klapac did not have male heirs and his part, that is, his third out of the complete third, thus became a royal estate. The fact that in 1400 the *osidnici* know and particularly emphasize that the Vojihnići originate from *gradu kmetiji* should be addressed, even though as seen from everything presented, their status was changed at least a century earlier. This persistence on the origin from *iobagion*, which can be understood as somewhat of a stigma, especially in the light of using the term *tretienici* which does not appear in medieval documents written in Croatian ever before or after, should probably be correlated with the relations between the members of the county elite circle.

It was mentioned earlier that in conflicts from the beginning of the 1320’s the Vojihnići supported Ban Mladen II and his brother, Count Juraj Šubić Bribirski, while members of other noble kinship communities, known as Mihovilići in sources from that time, and led by *vojvoda* Juraj, supported Count Nelipac.¹⁹⁰ That same *vojvoda* Juraj is on the list of prominent Croatian noblemen, right behind Budislav, count

¹⁸⁹ In document issued in the name of ban Pavao on February 2nd 1301, his sons are talked about like this: *filiisque nostris predilectis Mladino, Georgio, Paulo et Gregorio trium camporum, Hliune et de Cetina comitibus* (*Diplomatički zbornik* 8: 3, no. 4), while in the document from March 30th 1304 are talked like this: *Mladinus trium camporum et tocius terre Hlim, Georgius Spalatensis, Paulus et Gregorius comites, filii dicti domini P[auli] bani* (*Diplomatički zbornik* 8: 80, no. 75).

¹⁹⁰ See note 184.

Naime, već je prije naznačeno da su u sukobima s početka 20-ih godina 14. stoljeća Vojihnići stajali na strani bana Mladena II. odnosno njegova brata kneza Jurja Šubića Bribirskog, dočim su pripadnici druge plemićke rodbinske zajednice, kako ih vrela onoga doba nazivaju Mihovilići, stajali pod vodstvom *vojvode* Jurja na strani kneza Nelipca.¹⁹⁰ Taj isti *vojvoda* Juraj nalazi se među istaknutim hrvatskim velikašima, na popisu odmah iza krbavskoga kneza Budislava te kninskoga župana i splitskog kneza Nelipca, kojima 25. lipnja 1326. piše tadašnji trogirski knez Nikola Venerio. U sljedećoj generaciji, iz 30-ih i 40-ih godina 14. stoljeća, pripadnici te rodbinske zajednice nose titulu *comes*, a imenom je među njima poznat Ratko.¹⁹¹ No Mihovilići su tek dio šire rodbinske plemićke zajednice Čubranića ili Ciprijanića, koja je uz posjede u livanjskoj županiji imala i velike posjede u susjednome vrličkom distriktu kninske županije. Ovdje se valja podsjetiti da su sa sinovima nekadašnjega cetinskoga župana Mladoša mir sklopila trojica sinova Ciprijana, a da je *vojvoda* jednoga od njih, Ninoslava, iako sam iz Livna, bio svjedok u poslu koji se odnosio na osobu istaknutijega društvenog položaja (imao je svoje „robove“) iz Vrlike. Iz toga proizlazi da su sinovi Ciprijana, ako već ne prva generacija Ciprijanića, onda posve sigurno pripadnici te rodovske zajednice. Uglavnom Mihovilovići predstavljaju tek jednu

of Krbava and Nelipac, Knin county prefect and count of Split, to whom Nikola Venerio, then count of Trogir writes on 25 July 1326. Next generation of kinship community members from 1330's and 1340's bear the title *comes*, and among them Ratko is known by name.¹⁹¹ But the Mihovilićs are just part of the wider noble kinship community of Čubranić or Ciprijanić which had big estates in the neighboring Vrlika district of the Knin county, besides the ones in Livno county. It should be remembered that the three sons of Ciprijan made peace with sons of former Cetina county prefect Mladoš, and that Ninoslav, *vojvoda* to one of them, though originating from Livno, was a witness in an act concerning the person of prominent social status (he had his own “slaves”) from Vrlika. The result of this fact is that Ciprijan's sons are, if not the first generation of Ciprijanići, then in all likelihood full members of that kinship community. The Mihovilovići principally represent just a branch, *hiža* as it is called in contemporary documents (in Latin *domus Michaelis*) of the bigger community. The Čubranići / Ciprijanići were, as opposed to the Vojihnići, old nobility and one of them employed Vojina/ Voihnu, *gradu kmeta* as his *vojvoda*, who now became forefather of the later Vojihnići. Their social status is mirrored in the fact that earlier they had estates in Luka county which were taken from them by Šubići Zrinski in unsettling

¹⁹⁰ V. bilj. 184.

¹⁹¹ Za pismo trogirskoga kneza iz 1326. godine v. V. Klaić 1928: 17. U javnobilježničkom instrumentu sastavljenom u Trogiru 1. svibnja 1339. neki Radoje označen je kao Vlah *comitis Ractichi Michoillichi* (Državni arhiv u Zadru [dalje: DAZd], *Trogirski arhiv*, kut. 66, sv. 3, fol. 29). Isti taj Ratko pojavljuje se u još jednome javnobilježničkom instrumentu izdanu u Trogiru, po svemu sudeći 1343. (cijeli sveščić zbog oštećenja nije moguće preciznije datirati), opet kao *comes Raticus* (DAZd, *Trogirski arhiv*, kut. 66, sv. 8, fol. 7). Konačno, u knjizi računa splitskih općinskih blagajnika navodi se kako je u vrijeme proslave dana zaštitnika grada, sv. Duje, 1345. godine potrošen određen novac na čašćenje velikaša iz gradskoga zaleđa, među kojima se onda navode i *comites Michouilich* (cijeli unesak iz blagajničke knjige glasi: *Primo dederunt et expediderunt pro expensis conuiuii facti pro comune comiti Johanni et comiti Constantino et aliis nobilibus Sclauis et exeniis eisdem factis in pluribus vicibus, episcopi Tiniensi, domino potestati Fare et comitibus Michouilich et pro aliis expensis circha hec, scilicet pro pane, vino, carne et piscibus, qui nobiles fuerunt ad festum beati Dompnii ..... libras CXXVII et soldos III – DAZd, Splitski arhiv, sv. 3/1, fol. 8v – naglasio autor).*

¹⁹¹ For the letter of Trogir count from 1326 see V. Klaić 1928: 17. In one notary charter made in Trogir on May 1st 1339 certain Radoje was labeled as Vlah *comitis Ractichi Michoillichi* (*Državni arhiv Zadar, Trogirski arhiv*, kut. 66, sv. 3, fol. 29). Same Ratko appears in another notary charter made in Trogir, in all likelihood from 1343. (whole fascicule is not possible to date more precise because of the damage) again as *comes Raticus* (DAZd, *Trogirski arhiv*, kut. 66, sv. 8, fol. 7). Finally, in the book of accounts of Split municipality treasurers is noted that at the time of St. Domnio, patron saint celebration in 1345 certain amount of money was spent for treat of nobility from the town hinterland, among whom are *comites Michouilich* (whole entry from treasury book states: *Primo dederunt et expediderunt pro expensis conuiuii facti pro comune comiti Johanni et comiti Constantino et aliis nobilibus Sclauis et exeniis eisdem factis in pluribus vicibus, episcopi Tiniensi, domino potestati Fare et comitibus Michouilich et pro aliis expensis circha hec, scilicet pro pane, vino, carne et piscibus, qui nobiles fuerunt ad festum beati Dompnii ..... libras CXXVII et soldos III – DAZd, Splitski arhiv, sv. 3/1, fol. 8v – emphasized by M.A.).*

granu, *hižu*, kako se to naziva u suvremenim dokumentima (u onodobnu latinskom izričaju *domus Michaelis*), te veće zajednice. Čubranići/Ciprijanići su inače bili, za razliku od Vojihnića, staro plemstvo te je jedan od njih kao svoga *vojvodu* držao Vojina/Voihnu, *gradu kmeta*, ali i rodonačelnika kasnijih Vojihnića. Njihov se društveni status zrcali i činjenici da su u starini imali posjede u lučkoj županiji koje su im, vjerojatno u neredovitim prilikama druge polovice 13. ili početkom 14. stoljeća, oteli Šubići Bribirski, pa bi se i u tome mogli tražiti razlozi isticanja podrijetla Vojihnića od *gradu kmetiji* 1400. godine.¹⁹² Iako se o *hiži* Mihovilića dosta toga može razaznati za razdoblje druge polovice 14. i za 15. stoljeće u sačuvanim vrelima, ipak nije moguće utvrditi je li tko od *osidnika* koji su dali izjavu 1400. doista pripadao tome krugu. Ako je međutim suditi prema ne baš prijateljskom tretmanu Vojihnića u zabilježenoj izjavi, onda se bar može naslutiti takva mogućnost, ili bar pretpostaviti snažan utjecaj te rodbinske zajednice u krugu plemića livanjske županije. Bez obzira međutim na to što se o Mihovilićima izravno ne govori u onome što je iz izjave *osidnika* preneseno u darovnicu kralja Ostoje iz 1400. godine, tu skupljene informacije ipak otvaraju jedan problem u vezi s njima. Naime u izjavi se govori o ukupno šesnaest sela (naselja) koja su pripadala županijskoj utvrdi pa su time pripadala i fondu kraljevskih posjeda – osam u kojima su *trietienici* bili Vojihnići, i još osam njih za koje osim naziva nije zabilježeno ništa drugo. Među tih ostalih osam sela navodi se i ono pod imenom Zabukovje, no jedan ugovor sklopljen pred splitskim kaptolom nakon nešto malo više od godine dana nakon izjave *osidnika* predočava stvari u posve drugačijem svjetlu. Ugovor su pred kaptolom 15. siječnja 1402.

¹⁹² Opširnu raspravu o Čubranićima/Ciprijanićima, a u tome sklopu i o *hiži* Mihovilića v. u Jurković 2006. U vrijeme kada je Ivan Jurković pisao svoju raspravu, još nije bio poznat dokument koji govori o posjedima Čubranića/Ciprijanića u lučkoj županiji, koji je objavljen tek 2012. godine (Karbić, Katušić & Majnarić 2012: 59-60, br. 28). Iz njegova je sadržaja jasno tek toliko da je rodbinska zajednica („pleme“) polagala pravo na posjed najmanje triju sela, Malinavas, Cernil i Biljane, u Luci, no ostaje nejasno po kojoj osnovi, odnosno jesu li eventualno podrijetlom pripadali nekoj od dvanaest rodbinskih zajednica „plemenitih Hrvata“ koje su tu imale posjede.

occasions probably in the second half of 13th or in the beginning of the 14th century, so the reasons for emphasizing *gradu kmetiji* origin of the Vojihnićs in 1400 could be found there.¹⁹² Even though a lot can be discerned from the preserved sources about the *hiža* Mihovilićs in the period of the second half of 14th and 15th century, it is not possible to determine whether any of the *osidnici* that gave the statement in 1400 belonged to that circle. However, judging by the hostile treatment of Vojihnić in the registered statement, that possibility can at least be assumed, or the strong influence of the kinship community in the noble circle of Livno county can be hypothesized. Even though Mihovilići are not directly mentioned in what from the *osidnici* statement was transferred into the grant of King Ostoja in 1400, the gathered information opens a question regarding them. In the statement there were a total of sixteen villages (settlements) belonging to the county fort, thus being a part of the royal estate – eight of which had Vojihnići as *trietienici* and eight more with only their name noted. Among the latter eight is the village of Zabukovje, but an agreement put concluded in front of Split chapter, little more than a year after the *osidnici* statement, sheds a completely different light. The agreement was concluded on 15 January 1402 by Vuk Vladislavić “from Vrhrika of Ciprijanić clan” (*de Varchricha de genere Ciprianich*) and Vuk Stipić “from Livno of Ciprijanić clan from Croatia as well” (*de Cleuna ectam de genere Ciprianich de Croacia*).¹⁹³ This agreement regulated mutual property rights that were the result of the fact that the estates in Livno and Vrlika were never divided and were originating from a common ancestor who was

¹⁹² Extensive discussion about Čubranićs/Ciprijanićs, and within about *hiža* of Mihovilićs see in Jurković 2006. At the time when Ivan Jurković wrote his work the document concerning the estates of Čubranićs/Ciprijanićs in Luka county, published in 2012 (Karbić, Katušić & Majnarić 2012: 59-60, no. 28) was not yet known. From its content is clear that kinship community (“pleme“) had right to an estate of at least three villages Malinavas, Cernil and Biljane in Luka but remains unclear on what grounds, that is if they were perhaps part of one of the twelve kinship communities of “noble Croats” that had estates there.

¹⁹³ Document was published in Ančić 2014: 191-192, no. 52.

godine sklopili Vuk Vladislavić „iz Vrhrike od roda Ciprijanića“ (*de Varchricha de genere Ciprianich*) i Vuk Stipčić „iz Livna, također od roda Ciprijanića iz Hrvatske“ (*de Cleuna eciam de genere Ciprianich de Croacia*).¹⁹³ Tim su ugovorom regulirana zajednička posjedovna prava koja su proizlazila iz činjenice da posjedi u Livnu i Vrlici nikada nisu bili podijeljeni, a očito su potjecali od zajedničkoga pretka koji je vjerojatno i dobio posjed u Vrlici. Ono što je ovdje od interesa u tome ugovoru jest činjenica da se kao posjed Ciprijanića u Livnu navode dva sela, Gornje i Donje Zabukovje (*Superior Sabuchouge in Cleuna ... Inferior Sabuchouge*), dakle naselje istoga imena kao i jedno od osam sela sa stavke vladarskih posjeda. Postoji naravno mogućnost da su postojala tri Zabukovja – selo toga imena, ali i još dva s odrednicama Gornje i Donje, koja su pripadala Mihovilićima. S druge strane, moguće je da je i Zabukovje bilo nepodijeljeni posjed u kojem su udio imali Mihovilići, dok je dio pripadao fondu posjeda vezanih uz županijsku utvrdu. Za ovu drugu mogućnost govori činjenica da se u darovnici kralja Ostoje, kod nabiranja svega što je vojvoda Hrvoje dobio, izuzima posjed Stipana Dobrinovića, njegova brata Andrijaša i strica Jurja, iako o tim posjedima nema ni riječi u izvaji *osidnika*, kako je prenesena u tekst darovnice,¹⁹⁴ iz čega je posve jasno kako izjava i nije bila tako detaljna i pouzdana kako bi se dalo zaključiti na prvi pogled.

No nije u darovnici iz 1400. godine kod nabiranja pripadnosti županijske utvrde problematično samo selo Zabukovje, jer se sličan problem pojavljuje i sa selom po imenu Čihovići, koje se u darovnici navodi kao jedno od onih osam sela koja su darivanjem sa stavke vladarskih posjeda prešla na vojvodu Hrvoja. Isto se to selo međutim spominje i u jednome ugovoru sklopljenu pred splitskim kaptolom 25. studenog 1371. godine, pri čemu se ono navodi kao vlasništvo pripadnika roda Čudomirića.¹⁹⁵ Ugovor precizira da su Bogdan Vuković iz

probably given an estate in Vrlika. What is of interest in the agreement is the fact that the estate of Ciprijanićs in Livno notes two villages, Gornje and Donje Zabukovje (*Superior Sabuchouge in Cleuna ... Inferior Sabuchouge*), i.e. villages with the same name as one of the eight villages in royal estate. There is of course the possibility that there were three Zabukovje – one village of that name, and two more with Gornje (Upper) and Donje (Lower) as determiners, belonging to the Mihovilići. On the other hand, it is possible that Zabukovje was an undivided estate where the Mihovilići had a share, while the rest belonged to the fund of county castle estates. This other possibility is substantiated by the fact that King Ostoja's grant excludes the estate of Stipan Dobrović, his brother Andrijaš and uncle Juraj while listing everything that was given to Duke Hrvoje, although those estates are not mentioned in the *osidnici* statement as it was transferred in the text of the grant,¹⁹⁴ which makes it quite clear that statement was not as detailed and reliable as one could assume at the first glance.

The village Zabukovje is not the only problem while listing affiliations of the county fort in the grant from 1400, because a similar problem appears with a village named Čihovići, which is cited in the grant as one of the eight villages that were transferred from royal estate to Duke Hrvoje. The same village is mentioned in an agreement made in front of the Split chapter on 25 November, 1371 where it is noted as the property of clan Čudomirić.¹⁹⁵ The agreement specifies that Bogdan Vuković of Čihović (*de villa Chichouichi in Cleuna*) and four proprietors of the village Siverić in Polje were a part of the wider kinship community, a clan or *pleme* (*esse de vna generatione videlicet Cudomiricorum*) and as such, considering their mutual ancestors had common and undivided estates, they had proprietary shares in both villages.¹⁹⁶ The conclusions resulting from

¹⁹³ Dokument je tiskan u Ančić 2014: 191-192, br. 52.

¹⁹⁴ Dio koji se odnosi na posjede Dobrinovića, o čemu prije u dokumentu nije bilo riječi, glasi: *iznamše, što je godire Stipana Dobrinovića s' bratom' sa Andrijašem' i stricom' s' Jorem, i nih' poslidni'i što bi dr'žal'* (Miklosich 1858: 249).

¹⁹⁵ Ugovor u obliku kaptolske isprave tiskan je u Ančić 2014: 31-32, br. 3.

¹⁹⁴ Part referring to the estate of Dobrinovića, which was not mentioned before in the document, states: *iznamše, što je godire Stipana Dobrinovića s' bratom' sa Andrijašem' i stricom' s' Jorem, i nih' poslidni'i što bi dr'žal'* (Miklosich 1858: 249).

¹⁹⁵ Contract in the shape of capitular document was published in Ančić 2014: 31-32, no. 3.

¹⁹⁶ For the medieval term “Polje” and placing the village

Čihovića (*de villa Chichouichi in Cleuna*) i četvorića posjednika sela Siverić u Polju, pripadali jednoj široj rodbinskoj zajednici, rodu odnosno *plemenu* (*esse de vna generacione videlicet Cudomiricorum*), te da su kao takvi, s obzirom na to da su njihovi zajednički preci imali zajedničke i nepodijeljene posjede, imali i vlasničke udjele u obama selima.¹⁹⁶ Spoznaje koje proizlaze iz toga dokumenta moguće je ipak kako-tako uskladiti s onim što se čita u darovnici iz 1400. godine na taj način da selo doista pripada Čudomirićima, ali kao *iobagionima*, pri čemu bi to načelno i u bitnome mijenjalo sliku koju je o srednjovjekovnome plemstvu izgradila hrvatska historiografija. Problem tu proizlazi iz činjenice da je rod (*generacio*) Čudomirića jedan od onih „dvanaest rodova (plemena)“ kojima se navodno priznaje izvorni plemićki status, dočim ih ugovor sklopljen pred splitskim kaptolom, s obzirom i na to da u njemu nisu ni navedeni kao „plemići“ (*nobiles*), kao i darovnica kralja Ostoje situiraju u kategoriju *gradu kmetije*.

Cijela ova rasprava oko livanjskih *kmeti*, odnosno *iobagiones castri*, pokazuje koliko je teško na temelju fragmentarno očuvanih vrela donositi iole preciznije zaključke o stvarnim zbivanjima, čak i za ona razdoblja, od početka 14. stoljeća nadalje, za koja se čini da ta sačuvana vrela otkrivaju puno toga. Narav je tih vrela naime takva da ona gotovo nikad ne zrcale izravno i vjerno stvarna zbivanja – u izjavi *osidnika*, dijelom izravno prenesenoj kao važnu elementu darovnice kralja Ostoje, moglo se raspoznati omalovažavajući govor o Vojihničima, dok se s druge strane ne može ni nazrijeti stvarna uloga Mihovilića, očigledno i u ovo doba još uvijek vrlo važnih

¹⁹⁶ Za srednjovjekovni pojam „Polje“ i situiranje sela Siverić, blizu današnjeg Drniša u Petrovu polju, u njegove okvire v. Isailović & Jakovljević 2012: 41-42. O posjedu Čudomirića u Livnu posredno govori i krivotvoreni privilegij kralja Kolomana za splitsku nadbiskupiju, navodno izdan 15. lipnja 1103. godine, u kojem se nadbiskupiji između ostaloga potvrđuje i *villam in Cleuna Sudumirizam* (*Diplomatički zbornik* 2: 11, br. 7). Vrijeme postanka te očigledne krivotvorine nije lako odrediti, no njezin autor svakako je morao voditi bar donekle računa o stvarnome stanju, pa se u tome smislu može uzeti kao sigurno da je u livanjskoj županiji doista postojalo selo koje se nazivalo Čudomirići. Je li to pak isto ono selo koje se poslije pojavljuje pod imenom Čihovići i je li ikad splitski nadbiskup doista imao kakva prava na to selo, nemoguće je reći.

this document are more or less in line with what is said in the grant from 1400 if we interpret it as suggesting that the village does really belong to the Čudomirići but as *iobagioni*, which would substantially change the image of medieval nobility built by Croatian historiography. The problem is that the Čudomirići clan (*generacio*) is one of „twelve clans (tribes)“ who are allegedly recognized as having an authentic status of nobility, whereas the contract made in front of the Split chapter and the grant of King Ostoja place them in the category of *gradu kmetije* by failing to describe them as nobility (*nobiles*).

This whole discussion concerning *kmeti* of Livno, that is the *iobagiones castri*, shows just how hard it is to draw more or less precise conclusions about real events based on fragmentary preserved sources, even for the periods, from beginning of the 14th century and on, for which the preserved sources seem to reveal a lot. The nature of these sources, however, is such that they never directly and realistically mirror real events - in the statement of *osidnik*, in part directly transmitted as an important element of King Ostoja's grant, we can discern a discourse dismissive towards the Vojihnići, while the real role of the Mihovilići, who clearly still function as important “players” on the local social scene, cannot even begin to be deciphered. The detailed list of what is excluded from the fond of the rulers' properties, which is by itself already the important part of the *osidnik's* statement, results as quite unreliable when considered that the properties of Dobrinovići are mentioned completely outside of it, in the extension of the text of the grant, and while they are mentioned, their location is not specified. On the other hand, the royal privilege to Grgur Galešin

Siverić next to today's Drniš in Petrovo polje in its frame see Isailović & Jakovljević 2012: 41-42. Of the estate of Čudomirići in Livno indirectly speaks the forged privilege of King Coloman for Split archdiocese allegedly issued on July 15th 1103 in which to the archdiocese is confirmed *villam in Cleuna Sudumirizam* (*Diplomatički zbornik* 2: 11, no. 7). Time of the origin of this obvious forgery is hard to determine but its author had to take into account the real state of affairs, so in that case it can be certain that there existed a village named Čudomirići in Livno county. Is that the same village that later appears under the name Čihovići and did Split archbishop ever have any right over it is impossible to say.

„igrača“ na lokalnoj društvenoj sceni. Detaljan popis onoga što je izuzeto iz fonda vladarskih posjeda, što je samo po sebi predstavljalo važan dio izjave *osidnika*, pokazuje se prilično nepouzdanim već na razini toga da se posve izvan njega u nastavku teksta darovnice spominju posjedi Dobrinovića, za koje međutim, kada su već spomenuti, nije rečeno gdje se nalaze. S druge strane, kraljevski privilegij Grguru Galešinu govori o njegovu punom vlasništvu nad bistričkim gradom 1356. godine, iako u tome trenutku živi njegov rođak Klapac Bujanjić koji drži, u najmanju ruku, jednu trećinu od one trećine koju su Vojihnići izvorno držali kao *gradu kmetije*, ali o njegovim pravima i udjelima nema u kraljevskom privilegiju ni riječi. Kad Čudomirići iz Livna i Siverića sklapaju svoj ugovor 1371. godine, očito ne smatraju potrebnim nijednom riječju objasniti narav svojih posjedovnih prava. Već iz tih primjera posve je jasno da dokumenti kojima raspoložemo bacaju tek djelomično svjetlo na proteklu stvarnost, ono i onakvo svjetlo kakvo je odgovalalo interesima aktera i autora tekstova s kojima današnji povjesničar ima posla. Zbog svega toga važnost se ovdje predočena materijala i ne odnosi toliko na precizno utvrđivanje činjenica, iako se i tim postupkom dolazi do vrlo važnih zaključaka, već u prvome redu na ocrtavanje okvira društvenog djelovanja ljudi davno nestala svijeta. Važnost toga drugog postupka proizlazi iz činjenice da su razmotrene prilike na zapadnoj i istočnoj granici srednjovjekovnoga Hrvatskoga Kraljevstva, u Vinodolu i Livnu. Rasprava je pokazala kako sama činjenica da se radi o pograničnim krajevima ne znači da će se u tim okolnostima pojaviti strukturalne podudarnosti proizašle iz takva položaja, kako je to, primjerice, svojedobno zamišljao L. Margetić. Vinodol sa svojih gusto raspoređenih devet utvrda/gradova puna je suprotnost Livnu gdje sačuvana vrela znaju samo za bistrički grad kao županijski utvrdu, što naravno ne znači da je to bilo i stvarno stanje u određeno vrijeme (buduća arheološka rekognosciranja i istraživanja možda bitno promijene tu sliku). Iz toga se prilično pouzdano daje zaključiti kako pogranični krajevi nisu uređivani po istom obrascu, već je njihovo uređenje rezultat stvarnih i praktičnih potreba, pri čemu su *ad hoc* rješenja s vremenom prerastala u institucije.

Drugim riječima, ugroza na zapadnim granicama, prema (Svetome) Rimskom Carstvu kao snažnu društvenom organizmu, nije bila ista kao stanje

states his full ownership of the city of Bistrica in 1356, although his cousin Klapac Bujanjić is alive in that moment, holding at least one third of the third that the Vojihnići held as *gradu kmetije*, but there is no mention of his rights and shares in the royal privilege. When the Čudomirići from Livno and Siverić signed their contract in 1371, they clearly did not find it necessary to explain in a single word the nature of their property rights. From these examples it is already clear that the documents at our disposal only partially shed some light on the bygone reality, and the nature of that light works in the interest of the authors and actors of the documents available to the historian. With all this in mind, the materials presented here are important not so much for allowing us to precisely determine facts, although this process also leads to very important conclusions, but rather for allowing us to establish the frames of social actions of people from a long-gone world. This procedure, then, has implications for considering the situation on the Eastern and Western borders of the medieval Croatian Kingdom, in Vinodol and Livno. The discussion has shown that the border status of these regions does not dictate the kind of structural parallels as those previously suggested by L. Margetić.

In other words, the threat to the Western border, towards the (Holy) Roman Empire as a strong social organism did not have a parallel in the Eastern border, where an expansion of the Kingdom was more likely than an eventual threat. Even so, in Vinodol and Livno, as well as in the area between Rječina and Brseč, *gradu kmetije* can be found as a key element of social organization, and not as a part of some special border regulation. On the other hand, the forms of their organization probably differ, although it cannot be openly discussed, for the sources revealing the reality in these distant territories are not of the same nature. Hence, it cannot be claimed, even with the best intention, if the entire county of Livno formed a single *općina* as a parallel to those in Vinodol, and if not, what was the structure of the county and its *kmeti*. Regardless of the “holes” in these understandings, the material of Livno sheds some light on the important processes of societal differentiation linked to the term of vertical mobility of the entire organization as well as the perception of

na istočnoj granici, gdje se prije moglo očekivati ekspanziju negoli eventualnu ugrozu. No i u Vinodolu i u Livnu, kao i na području od Rječine do Brseča, nalazimo *gradu kmetije* kao ključan element društvene organizacije, ali ne kao dio nekoga posebna pograničnog uređenja. S druge strane, oblici njihove organizacije vrlo se vjerojatno razlikuju, ali se o tome ne može kvalificirano govoriti jer narav vrela koja otkrivaju proteklu stvarnost na tim udaljenim područjima nije ista. Stoga se ni uz najbolju volju ne može pouzdano utvrditi je li, primjerice, cijela livanjska županija tvorila jednu *općinu* kao paralelu onima u Vinodolu i ako nije, kako je bila strukturirana organizacija županije i njezinih *kmeti*. Bez obzira na te „rupe“ u spoznajama, livanjski materijal baca dosta svjetla na važne procese društvene diferencijacije povezane s pojmom vertikalne prohodnosti cijeloga sklopa organizacije, a ujedno i percepcije promjena koje su ti procesi izazivali kod suvremenih aktera. K tomu on ukazuje na važnost nutarnjih migracija u okviru samoga Kraljevstva, ali i otkriva važnost onih društvenih arena (*shod*) u kojima se rabilo, održavalo, ali i transformiralo društveno znanje potrebno akterima za uspješne međusobne transakcije.

***

Na ovoj točki rasprave, sumirajući rečeno, valja se osvrnuti i na etimologiju pojma *kmet'*, jer se čini kako bi zaključci iz takve rasprave mogli baciti više svjetla na pitanje o podrijetlu i starini institucija o kojima je ovdje riječ. Etimologijom pojma pozabavio se svojedobno Petar Skok, pri čemu se poglavito oslonio na djelo Vuka Karadžića, no bez rasprave pa i osvrta na materijal koji je ovdje predložen, a njegov je ključan argument kako je najizglednije da pojam „potječe od franačkog značenja *comes*“.¹⁹⁷ Ni samo razmatranje, kao ni zaključci P. Skoka ne djeluju uvjerljivo pa se čini kako bi etimološku raspravu trebalo usmjeriti u drugome pravcu. Naime, uzimajući u obzir sve do sada rečeno, čini se da bi vrijedilo pozornije istražiti uporabu pojma *knecht* (stariji oblik *kneht* – sa suvremenim značenjem „sluga“ ili „momak“) u srednjovjekovnome njemačkom vernakularu. Pri tome

the changes provoked by those processes in the contemporary participants. It points likewise to the importance of internal migrations within the Kingdom itself, but also reveals the importance of the societal arenas (*shod*) in which the societal knowledge, that the participants required for successful mutual transactions, was used and transformed.

***

At this point in the discussion, recapitulating what was already said, it is necessary to reflect on the etymology of the term *kmet'*, for it seems that the conclusions of such discussion could shed more light on the question of the origin and age of the institutions in question. Petak Skok once dealt with the etymology of the term, relying mostly on the work of Vuk Karadžić but did so without discussion or even reflection on the material here presented, and his key argument is that the term most likely comes from “the frankish meaning *comes*”.¹⁹⁷ Neither the analysis nor the conclusions of P. Skok seem convincing, so it seems we should point the etymological discussion in a different direction. In fact, taking into account all that has been said so far, it seems that the usage of the term *knecht* (older form *kneht* - with contemporary meaning “servant”) in the medieval German vernacular would be worth of a more thorough research. In doing so, two things represent a good starting position: on one hand, in Merovingian times, Frankish Latin written sources understand the term “king’s boys” (*pueri regis*),¹⁹⁸ to which is directly attached the appearance of the term in vernacular form in the expression *Ritter und Knechte*, used in the 14th century for middle and lower nobility as one of the classes in the Austrian “lands”.¹⁹⁹ Just as *kmet'* and *iobagio*, *knecht* is also a word of the wide semantic field, tied to the term of “service” (*ministerium*) in different statuses and can justifiably be presumed a loanword, used to describe a relationship between the ruler and those directly in his “service”, coming into use

¹⁹⁷ Skok 1972: 106-107, s.v. „kmet“.

¹⁹⁸ Althoff 2004: 109.

¹⁹⁹ See Brunner 1992: 180 i 198.

¹⁹⁷ Skok 1972: 106-107, s. v. „kmet“.

dobru polaznu poziciju predstavljaju dvije stvari: s jedne strane, u merovinško doba franački latinski pisani spomenici poznaju pojam „kraljevi momci“ (*pueri regis*),¹⁹⁸ na što se izravno nadovezuje pojava pojma u vernakularnoj inačici u izričaju *Ritter und Knechte*, kojim se u 14. stoljeću označava srednje i niže plemstvo kao jedan od staleža austrijskih „zemalja“.¹⁹⁹ Kao i *kmet'* i *iobagio*, i *knecht* je riječ sa širokim semantičkim poljem vezanim uz pojam „služenja“ (*ministerium*) u različitim statusima, te se može opravdano pretpostaviti da je kao posuđenica, kojom se opisuje odnos vladara i onih koji mu izravno „služe“, ušao u uporabu s prvim intenzivnijim kontaktima slavenskoga i franačkog svijeta od kraja 8. stoljeća.²⁰⁰

Kakogod međutim stvari s etimologijom riječi *kmet'* stajale, njezina uporaba kao oznake za pripadnike vojničkoga sloja vezana službom za utvrde, rješava na nedvojben način jedan problem koji se pojavio u hrvatskoj historiografiji unatrag nekoliko desetljeća, a koji u kontekstu ovdje pokrenute rasprave ima veliku važnost. Riječ je o tome da se zbog neobična odnosa spram pisanih tragova prošlosti u hrvatskoj historiografiji na jednoj strani, i pod utjecajem mađarske historiografije na drugoj strani, već odavno ozbiljno govori o tome kako je srednjovjekovni županijski sustav Hrvatskoga Kraljevstva kreiran tek od kraja 11. stoljeća, odnosno od vremena kad je ugarski kralj Ladislav krenuo u ekspanziju u krajeve na jug od Drave. Velik dio kako hrvatskih tako i mađarskih povjesničara danas se gotovo slaže oko toga da srednjovjekovna Slavonija u stoljećima ranoga srednjeg vijeka, praktično negdje do druge polovice 11. stoljeća, nije potpadala pod vlast niti hrvatskih niti ugarskih vladara. Iz toga, valjda, slijedi da taj prostor nije bio „uređen“ u smislu organizacije političke vlasti i postojanja hijerarhije koja bi proizlazila iz toga uređenja. Na drugoj strani, dio mađarskih povjesničara drži da je međurječje Save i Drave

with the first intensive contacts between the Slavic and Frankish world in the end of the 8th century.²⁰⁰

Whatever the etymology of the word *kmet*, using it as a label for the members of a military class linked to the castle by service resolves a problem in Croatian historiography that goes back several decades, which has great importance in the context of this discussion. Due to, on the one hand, the unusual approach to the written traces of the past in Croatian historiography, and on the other hand, the influence of Hungarian historiography, there has been, for a long time now, a serious discussion about the notion that the medieval county system of Croatian Kingdom was only created at the end of the 11th century, that is, when the Hungarian King Ladislaus started the expansion into the area south of the river Drava. A great number of both Croatian and Hungarian historians tend to consider that medieval Slavonia was not under jurisdiction of either Croatian or Hungarian rulers in the early middle ages, basically until the second half of 11th century. This presumably leads to the conclusion that this territory was not “regulated” in terms of an organization of political power or a hierarchical order which would derive from said regulation. Furthermore, a certain number of Hungarian historians consider the territory between rivers Sava and Drava originally a part of the territory of Hungarian settlement, in which case the territory south of the River Sava and north of “Gvozd mountain” (still not positively identified) would remain as the “no man’s land” without any social organization.²⁰¹

The very fact that the term *kmet'* appears, with the same meaning as in Vinodol or Livno, in territories outside of Croatian Kingdom since the

¹⁹⁸ Althoff 2004: 109.

¹⁹⁹ V. Brunner 1992: 180 i 198.

²⁰⁰ O franačkome utjecaju pri oblikovanju političke i društvene organizacije slavenskoga svijeta na njegovim istočnim granicama potkraj 8. stoljeća v. Ančić 2018: 59 i d. s. uputom na relevantnu literaturu. Kako se pak taj isti franački utjecaj širio u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, v. Ančić 2016.

²⁰⁰ Of Frankish influence on shaping political and social organization of Slavic world on its eastern borders at the end of the eight century see Ančić 2018: 59 ff with further relevant reading. How that same Frankish influence spread throughout early medieval Croatia see Ančić 2016.

²⁰¹ As representation for newer Croatian historiographic production I present viewpoints as expressed in N. Klaić 1976: 257-265 and Levak 2001: 65 ff. For the overview of Hungarian historiography see Zsoldos 1998: 287 ff, Font 2005: 7 ff and Bárányi 2012: especially 344 ff.

izvorno dio područja mađarskoga naseljavanja, pa bi u tome slučaju tek ono što je bilo južno od Save i sjeverno od „planine Gvozd“ (koju još nitko nije pouzdano ni identificirao) ostalo kao „ničija zemlja“ bez ikakva uređenja.²⁰¹

No već i to što se pojam *kmet'* u istome značenju kao u Vinodolu ili Livnu pojavljuje i u krajevima koji su od kraja 11. stoljeća izvan Hrvatskoga Kraljevstva, kako je to ovdje detaljno pokazano, jasno upućuje na njegovu starinu, ali i na tip društvene organizacije u kojemu je stekao takvo značenje. To pak znači da je model uređenja „županije“ kao teritorija koji se nadzire i kojim se upravlja iz utvrde, uz postojanje vojničkoga sloja, svojom profesionalnom službom (*gradu kmetji*, s pojavom dokumenata pisanih latinskim jezikom u kancelariji ugarsko-hrvatskih kraljeva *iobagiones castris*) vezana uz utvrdu, a koji se održava od zemljišnog posjeda u njezinu okruženju, temeljna značajka Hrvatske Kneževine i poslije Kraljevstva. Obris toga uređenja naziru se već u 9. stoljeću, odnosno u prvim spomenima županija, dok se mreža županijske organizacije može tek naslutiti iz opisa Hrvatske u djelu *De administrando imperio* koje se pripisuje caru Konstantinu VII. Porfirogenetu.²⁰² Pritom valja upozoriti na to

²⁰¹ Kao reprezentativna za noviju hrvatsku historiografsku produkciju uzimam stajališta iskazana u N. Klaić 1976: 257-265 te Levak 2001: 65 i d. Za pregled stajališta mađarske historiografije v. Zsoldos 1998: 287 i d., Font 2005: 7 i d. te Bárányi 2012: posebice 344 i d.

²⁰² Kao teritorijalne županije prve se spominju Livno i Klis, i to u potvrđnici darovnice kneza Trpimira što ju je 892. godine izdao knez Muncimir – *Diplomatički zbornik* 1: 23-24, br. 20, 28. 09. 892. Prvi pak popis hrvatskih županija nalazi se u djelu *De administrando imperio* ili posve precizno u 30. glavi koja je, po svemu sudeći, kao tekstualni opis Hrvatskoga Kraljevstva i njegove povijesti nastala kasnije od ostatka spisa (argumenti za takvu tvrdnju posljednji su put razglabani u Ančić 2010; suprotno stajalište, sukladno kojemu je riječ o jedinstvenu tekstu, ali bez ozbiljnih argumenata, u najnovije vrijeme zastupa Komatina 2016). Tu se naime eksplicitno tvrdi kako je zemlja Hrvata „podijeljena u 11 županija“, dok „njihov ban vlada“ nad trima posebnim županijama – Konstantin Porfirogenet 2003: 78 (prijevod Nikole pl. Tomašića): 262, r. 30/90-91 (izvorni tekst). No, razmotri li se tekst iole podrobnije, na vidjelo izlazi neravnomjeran raspored navedenih „11 županija“ u stvarnome prostoru, pri čemu su najveći problem dvije najsjevernije županije, Pliva i Pset, koje bi morale zahvaćati doista golem teritorij. Tomu valja pridodati problem s dvostrukom pojavom ninske županije u oblicima *Nona* i *Nina*, kao i činjenicu da na popisu nema kliške županije, spomenute,

end of the 11th century, as detailed here, clearly indicates its antiquity as well as the type of social organization inside of which it has obtained that meaning. It therefore indicates that the model of organization of “county” as a territory being monitored and governed from the fort, with the existence of a military class linked to the fort by its professional service (*gradu kmetji*, with the emergence of the documents written in Latin in the chancery of the Hungarian-Croatian kings *iobagiones castris*) and supported by land property in its surroundings, is a fundamental feature of the Duchy of Croatia and later Croatian Kingdom.

The outlines of that organization can already be ascertained in the 9th century, that is, in the first mention of counties, while the county organization network can only be sensed in the description of Croatia in the work *De administrando imperio*, credited to emperor Constantine VII Porphyrogenitus.²⁰² It should

²⁰² As territorial counties first mentioned are Livno and Klis in the certificate of the count Trpimir issued in 892 by count Muncimir – *Diplomatički zbornik* 1: 23-24, no. 20, 28.09.892. First list of Croatian counties is in *De administrando imperio*, or more precisely in its 30th chapter which is by all accounts textual description of Croatian Kingdom and its history created later than the rest of the work (arguments for such claims have lately been discussed in Ančić 2010; opposite opinion, in which the work is a singular text is lately discussed by Komatina 2016, but without serious arguments. Here is explicitly claimed that the land of Croats is “divided in 11 counties”, while “their ban rules” over three separate counties – Konstantin Porfirogenet 2003: 78 (translation by Nikola pl. Tomašić): 262, r. 30/90-91 (original text). But if the text is thoroughly considered uneven layout of the aforementioned “11 counties” in real space comes to light, with two northernmost counties Pliva and Pset having to occupy huge area. Adding to it is the problem of double appearance of Nin county in *Nona* and *Nina* forms, as well as a fact that list is missing Klis county, mentioned in 892, but “primorska” (*Parathalassia*) appears, not to go on. All the incompatibilities of the description and the attempts to apply it to the real space are shown in the analysis and map presented in N. Klaić 1975: 285-287 and Add VI. The only thing that can certainly be concluded from the century and a half of discussions is that the list of “11 counties of the land of Croats” and three counties ruled by “their ban” is simply incomplete and by all accounts random, that is compatible to the humble knowledge of Croatian Kingdom that the imperial court in Constantinople has in the second half of the 10th century when the text was made.

kako pokušaj da se iz informacija i „informacija“ što ih sadrži *De administrando* ... izvedu precizni i sigurni zaključci glede granica i uopće političko-administrativnoga ustroja tijekom vremena brzo dovede u „slijepu ulicu“. To izvrsno zasjeđuje primjer Márte Font koja tvrdi: „Granice ranosrednjovjekovne hrvatske države prilično točno poznajemo na temelju opisa Konstantina Porfirogeneta. Prema podacima iz *De administrando imperio* Hrvatska je bila smještena u pojasu između Gvozda i Jadrana ... Područje između Gvozda i Save, odnosno međurječje Drave i Save kasnije je postalo poznato pod imenom Slavonija“.²⁰³ No već spomenuta županija Pset, koja je u *De administrando* ... navedena kao jedna od onih „11 županija zemlje Hrvata“, nalazila se po shvaćanjima koja su vrijedila u kasnijim vremenima sjeverno od Gvozda, dakle na „području između Gvozda i Save“, ili *ultra Gozd*, ali kad se gleda s juga. I nije tu riječ o tome kako to eventualno vidi samo onaj tko je pisao pojedini dokument, kakav je isprava o pomirbi primorskoga bana Stjepana Babonića sa stanovnicima Senja, sastavljen u veljači 1243. godine.²⁰⁴ Riječ je o već duboko usađenim i učvršćenim predodžbama, što jasno proizlazi iz činjenice da se u spomenutom dokumentu pratnja primorskoga bana dijeli, po logici postojeće (političko-)administrativne ustrojbe, na one koji su „iz Hrvatske“ (*nobiles de Crohacia*) i na one koji su, u odnosu na tu „Hrvatsku“, dolazili iz krajeva „preko Gvozda“ (*nobiles ultra Gozd*). I upravo toj drugoj skupini pripadao je Andrija, sin Petrov „iz Pseta“ (*de Pezhet*), što samo po sebi svojevrsnim automatizmom proizašlo iz spoznaje o tome gdje je bila županija Pset²⁰⁵ ruši onu jednostavnu i prikladnu

kako je već rečeno, još 892. godine, ali se zato pojavljuje „primorska“ (*Parathalassia*) i dalje da ne nabrajam. Sve neskladnosti opisa i pokušaja da se on aplicira na stvarni prostor razvidne su, primjerice, u raščlambi i zemljovidu predočenima u N. Klaić 1975: 285-287 te Prilog VI. Jedino što se može izvući kao siguran zaključak iz rasprava što se o ovim pitanjima vode već skoro stoljeće i pol jest to da je popis „11 županija zemlje Hrvata“ i triju županija kojima vlada „njihov ban“ jednostavno nepotpun i po svemu sudeći nasumičan, odnosno sukladan skromnu znanju o Hrvatskom Kraljevstvu kojim raspolaze carski dvor u Konstantinopolu u drugoj polovici 10. stoljeća, kad je tekst i nastao.

²⁰³ Font 2005: 8.

²⁰⁴ *Diplomatički zbornik* 4: 181-182, br. 162.

²⁰⁵ V. Klaić 1928a.

be noted that the attempt to extract precise and certain conclusions regarding borders and political and administrative structure from information and “information” found in *De administrando* ... quickly leads to an “impasse”. An excellent example is that of Márta Font who claims: “The borders of early medieval Croatian land are fairly well known on the basis of description by Constantine Porphyrogenitus. According to information from *De administrando imperio*, Croatia was positioned in the zone between Gvozd and Jadran ... The area between Gvozd and Sava, namely the area between the rivers Drava and Sava, will later become known as Slavonia”.²⁰³ However, the already mentioned county of Pset, listed in *De administrando* ... as one of “11 counties of Croatian land”, was therefore located, according to understandings from later times in territories north of the Gvozd “in the area between Gvozd and Sava” or *ultra Gozd*, as seen from the south. It is not only about the perspective of the writer of a certain document, such as the document of reconciliation of Stjepan Babonić, ban of Primorje, with the residents of Senj created in February 1243.²⁰⁴ This demonstrates deeply embedded and fixed ideas, reflected in the fact that in this document, the retainers of the ban are divided according to the logic of existing political and administrative structure between those “from Croatia” (*nobiles de Crohacia*) and the ones who in relation to this “Croatia” came from the area “across the Gvozd” (*nobiles ultra Gvozd*). It is precisely the second group that Andrija son of Petar „from Pset“ (*de Pezhet*) belonged to. The common understanding of the location of Pset county²⁰⁵ should be enough to break the simple and convenient scheme postulated by M. Font. In this sense the first part of Gábor Szeberényij’s conclusion can be understood according to which “Gvozd appearing in sources regarding Slavonia is not a natural border in absolute terms, but rather a *political (legal) term* - a kind of a metaphor for a “border stitch” in the southern part of Kordun, near the mountains which are not even

²⁰³ Font 2005: 8.

²⁰⁴ *Diplomatički zbornik* 4: 181-182, no. 162.

²⁰⁵ V. Klaić 1928a.

shemu što ju je postulirala M. Font. U tome se smislu onda može prihvatiti prvi dio zaključka Gábora Szeberényija prema kojemu „Gvozđ” koji se pojavljuje u izvorima u kojima se govori o Slavoniji nije prirodna granica u apsolutnom smislu, *nego politički (pravni) pojam* – svojevrsna metafora ‘graničnog šava’ u južnome potezu područja Korduna, kod planina koje čak nisu ‘imenovane’.²⁰⁶ Taj „Gvozđ” nije dakle nikakva „granica Hrvatske” prije uspostave vlasti nove dinastije, Arpadovića, niti pak imaginarna crta od koje počinju administrativne strukture izgrađene nakon 1091. ili 1102. godine. Naprotiv, mreža ranosrednjovjekovnih (ili ponešto neprikladno rečeno „hrvatskih”) županija zasigurno je sezala ne samo do Save već i duboko u savsko-dravsko međurječje, gdje se stari model županije Hrvatskoga Kraljevstva jasno raspoznaje. Pouzdani znaci u tome su smislu postojanje funkcije „zemaljskoga” župana (*comes terrestris*) koju „ugarska županija” (počevši od požeške pa nadalje) jednostavno ne poznaje,²⁰⁷ ali i funkcija županijskoga *kaz'naca* o kojoj je prije bilo riječi (vidi bilj. 104).

²⁰⁶ Szeberényi 2017a: 430 (naglasak autorov). Drugi dio zaključka, međutim, prema kojemu se taj „granični šav” odnosi na „genetski različite hrvatske i ugarske institucionalne strukture” nema doista nikakve veze s povijesnom stvarnošću ovih krajeva, o čemu će niže biti još riječi.

²⁰⁷ Za tu funkciju v. materijal sabran u Halász & Miljan 2014, no zaključci do kojih su došle autorice ne idu u onome pravcu koji je ovdje naznačen. Razlike počinju već na razini utvrđivanja postanka funkcije, kada autorice ustvrde: „U ispravi iz 1193. spominje se Ižan, *curialis comes de Kris*, u čijem bi naslovu najvjerojatnije mogli pronaći prethodnika križevačkih zemaljskih župana” (82). Tvrdnja gubi ikakvu uvjerljivost u susretu s ispravom od 18. srpnja 1249. (*Diplomatički zbornik* 4: 397-399, br. 351), izdanom u ime križevačkoga župana i banovca Dominika, a koju inače citiraju i same autorice. Naime, u tome se dokumentu usporedno spominju Prevša (*Prelsa* – u drugim prigodama ime je zapisivano u obliku *Preusa*, pa se čini s obzirom na način prenošenja imena u latinski jezik da je izvorni, govorni oblik slavenskoga imena vjerojatno glasio Prvša), koji obnaša funkciju *comes terrestris*, i Perkon (*Perkone*), koji je u tome trenutku *curialis comes de Kyris*. Funkcija pak koju podrazumijeva titula *comes curialis* latinskih isprava isto je što i *dvornik* u VZ – za tu službu v. Barada 1952: 64-65 te materijal za usporedbu u: *Diplomatički zbornik* 3: 103-106, br. 84, „između 1. januara i 29. maja” 1211.; 186-187, br. 161, 1220.; *Diplomatički zbornik* 4: 166-167, br. 150, „poslije 14. oktobra” 1240.: 577-578, br. 501, 1254.; 596-598, br. 514, 04. 04. 1255.; 612-613, br. 529, 1255.; *Diplomatički zbornik* 5: 145-146, br. 654, 1259.; 292-293, br. 787, 15. 03. 1264.

“named”.²⁰⁶ Therefore, the said “Gvozđ” is not some “Croatian border” before the establishment of the reign of the new Arpad dynasty, nor is it an imaginary line indicating the beginning of the administrative structure developed after 1091 or 1102. On the contrary, the network of early medieval (or somewhat unsuitably titled “Croatian”) counties, must have reached not only up to Sava, but also deeply into the area between Sava and Drava, where the old Croatian Kingdom county model can clearly be found. The reliable signs in this sense are the existence of the function of “land” *county prefect (comes terrestris)*, which is simply unknown in the “Hungarian county” (starting from Požega county and on)²⁰⁷, as well as the function of county *kaz'naca*, mentioned earlier (see note 104).

This, of course, does not mean that this territory was completely organized by the end of the 11th century along with fully developed county network - on the contrary. It seems in fact that the area between two rivers south of Križevci

²⁰⁶ Szeberényi 2017a: 430 (emphasize by the author). Second part of the conclusion, however, according to which that “bordering stitch” refers to “genetically different Croatian and Hungarian institutional structure” has no correlation with historical reality of the region, what will be discussed further on.

²⁰⁷ For that function see the material collected in Halász & Miljan 2014, but the conclusion made by the authors are not going in the direction indicated here. Differences start at the level of defining the origin of the function when the authors claim: “In the document from 1193 mentioned is Ižan, *curialis comes de Kris*, in whose title we could probably find the ancestor of territorial counts of Križevci” (82) Claim loses any persuasion when met with document from July 18th 1249 (*Diplomatički zbornik* 4: 397-399, no. 351) issued in the name of the count of Križevci and banovac Dominik, cited by the same authors. In that document parallel mentioned are Prevša (*Prelsa* – in other occasions name was written in the form *Preusa*, so it seems that the original, speaking form of the Slavic name was, based on the transference of the name in Latin, probably Prvša) performing the function *comes terrestris* and Perkon (*Perkone*) which at that moment was *curialis comes de Kyris*. Function of the title *comes curialis* in Latin documents is the same as *dvornik* in VZ – for the position see Barada 1952: 64-65 and material for comparison in: *Diplomatički zbornik* 3: 103-106, no. 84, „između 1. januara i 29. maja” 1211.; 186-187, no. 161, 1220.; *Diplomatički zbornik* 4: 166-167, no. 150, „poslije 14. oktobra” 1240.: 577-578, no. 501, 1254.; 596-598, no. 514, 04.04.1255.; 612-613, no. 529, 1255.; *Diplomatički zbornik* 5: 145-146, no. 654, 1259.; 292-293, no. 787, 15.03.1264.

To naravno ne znači da je taj prostor bio posve uređen do kraja 11. stoljeća s punom i razvijenom županijskom mrežom – naprotiv. Čini se naime kako je prostor međurječja istočno od Križevaca i Moslavačke gore, u ranome srednjem vijeku pokriven gustim šumama i močvarama, bio jako slabo naseljen. Sustavna istraživanja u tome smislu još uvijek nisu provedena, no takvo se stanje dade naslutiti već i iz prilika na golemim posjedima zagrebačkoga biskupa Dubravi i Čazmi, koji su tvorili jedinstven zemljišni kompleks.²⁰⁸ Kompleks Dubrava – a teško može biti dvojbe da se tu radi upravo o kasnije razdijeljenim i uređenim posjedima Dubrava i Čazma – spominje se i u najstarijem spisu koji govori o posjedima zagrebačkoga biskupa, tzv. „Felicianovoj ispravi“, nastaloj nakon 26. travnja 1134. godine.²⁰⁹ U tekstu se eksplicitno veli kako je kralj Ladislav novouspostavljenoj biskupiji dao „stanovnike Dubrave sa zemljom i šumom koja joj pripada“ (*populum de Dumbroa cum terra et silua sibi appendente*), što je i u prvim desetljećima 12. stoljeća očito još uvijek relevantan opis fizičkoga stanja. Raščlamba pojedinih dokumenata iz sredine 13. stoljeća samo potvrđuje takvu sliku, pa ću kao primjer uzeti jednu iz niza isprava kojima se utvrđuju granice posjeda vezanih uz utvrdu Garić, koja je još u ovo doba bila na određen način pod ingerencijama šomođkoga župana.²¹⁰ Odabrani primjer odnosi se na opis granica posjeda šestorice „sinova Berislava“,²¹¹ koji su uživali status opisan pojmom *iobagiones castri* vezanih za utvrdu Garić, ali pod krovnom jurisdikcijom župana prekodravske županije Somogy. Taj se njihov posjed sastojao od četiri međusobno i prostorno odvojena zemljišna kompleksa, pri čemu su jedan od tih kompleksa zemlje Berislav ili njegovi sinovi kupili od svojih susjeda, koji su također bili *iobagiones castri*. Ono pak što je ovdje važno istaknuti jest to da je prvi od tih kompleksa zemlje na

and Moslavačka gora, covered in the early Middle ages by dense forests and swamps, was sparsely populated. There has been no systematic study conducted in this sense so far, but the existing situation can be perceived from the conditions on the vast properties of Dubrava and Čazma belonging to the bishop of Zagreb, that created a unique land complex.²⁰⁸ The complex of Dubrava, certainly referring to later divided and organized properties of Dubrava and Čazma, is also mentioned in the oldest document concerning the properties of the bishop of Zagreb, so called “Felician’s document”, originating after 26 April 1134.²⁰⁹ The text explicitly says that King Ladislaus concedes to the newly established diocese “the residents of Dubrava along with the land and the belonging forest” (*populum de Dumbroa cum terra et silua sibi appendente*), which is evidently still a relevant description of the area in first decades of the 12th century. The analysis of certain documents dated to the mid-13th century furthermore confirms this image, which is why I am taking one of the many documents determining the borders of the properties belonging to the castle Garić, at the time still under the authority of the count of Somogy, as an example.²¹⁰ The chosen example refers to the description of the property borders of six “sons of Berislav”,²¹¹ enjoying the status described with the term *iobagiones castri* linked to the fort Garić, but under the authority of a county prefect of the county Somogy, located over the River Drava. Their property consisted of four mutually divided land complexes, one of which Berislav or one of his sons purchased from their neighbors, also *iobagiones castri*. It is important to emphasize that the first of the land complexes counted not less than seven forests, the second and the third three forests on the borders, while the purchased land property counted two of them. The description of

²⁰⁸ O tim posjedima v. Dobronić 1951: 272-275, 298-300.

²⁰⁹ *Diplomatički zbornik* 2: 42-43, br. 42.

²¹⁰ Postupak razgraničenja tih posjeda registriran je u sedam sačuvanih dokumenata nastalih u kancelariji kralja Bele IV. 10. i 11. studenog 1256. (*Diplomatički zbornik* 5: 26-42, br. 559-565), kojima se potvrđuju rezultati izvida provedenih na terenu. Na tu skupinu upozorava i Szeberényi 2017b: 324, čija raščlamba međutim ide u drugačijem smjeru.

²¹¹ *Diplomatički zbornik* 5: 26-30, br. 559, 10. 11. 1256.

²⁰⁸ For the estates see Dobronić 1951: 272-275, 298-300.

²⁰⁹ *Diplomatički zbornik* 2: 42-43, no. 42.

²¹⁰ Procedure of estate demarcation was registered in seven preserved documents made in the chancery of the King Bela IV on November 10th and 11th (*Diplomatički zbornik* 5: 26-42, no. 559-565) which confirm the results of the surveys carried out in the field. On that group warns Szeberényi 2017b: 324, whose analysis however goes in another direction.

²¹¹ *Diplomatički zbornik* 5: 26-30, no. 559, 10.11.1256.

svojim granicama imao ukupno čak sedam šuma, drugi i treći su na granicama imali po tri šume, dok je onaj kupljeni komad zemlje imao dvije. Opisi granica gotovo da i ne spominju elemente krajolika nastale djelovanjem ljudske ruke – na jednom mjestu granica onoga prvog komada zemlje prolazila je iznad „kuće“ (*domus*) susjeda, dok je na trećem komadu bila izgrađena rezidencija u kojoj su, kako se čini, još uvijek živjeli svi „sinovi Berislava“, ili se bar tako taj objekt formalno vodio (granica ide *uersus domum ipsorum*), te se tu kao element na granici posjeda, na jedinom mjestu, spominje i „obrađena zemlja“ (granica ide *iuxta cultam terram*). Usto se kao elementi nastali djelovanjem čovjeka raspoznaju „velika cesta“ (*magna via*) te samo još jedan vinograd na zemlji susjeda „sinova Berislava“ (*sub vinea Vde(z)*). Konačno, rezultate stoljetnoga procesa naseljavanja i krčenja na tome širokom prostoru ilustrira primjer velikoga vlastelinstva Dobra Kuća (približno između današnjih naselja Daruvar, Voćin i Sirač) vezana uz istoimeanu utvrdu, za koje je sačuvan jedan od najstarijih popisa, onaj iz 1474. godine.²¹² Sukladno sadržaju toga popisa (v. fol. 12) vlastelinstvo je početkom 70-ih godina 15. stoljeća još uvijek imalo čak četrnaest velikih šuma (*silue magne capitales*), što više no jasno govori koliko je šumski pokrivač i u to doba bio gust. Upravo je takvo stanje razlogom što se na tome području u kasnijim dokumentima tek naziru otoci naseljenih područja, gdje se pojavljuju utvrde kao jezgre nastajućih županija (Rovišće, Garić, Garešnica itd.).

U takvim okolnostima te nastajuće (*in statu nascendi*) županije posve će se dograditi tek pod vlašću nove dinastije, Arpadovića, nakon 1091. godine, u čemu će važnu ulogu imati kolonisti iz Ugarske. Njih je naseljavala kraljevska vlast, pri čemu su dobivali, kako se čini, različite statuse, što još uvijek nije do kraja istražen problem. Svakako su najpoznatiji oni koji su imali poseban status kraljevskih *prediales*, vrlo sličan onomu zatečenih *kmeta*, ali ipak s nešto drugačijim obvezama i službama utvrdi, a koji su zabilježeni u sačuvanim dokumentima

²¹² Za topografiju, toponimiju i prostorni smještaj vlastelinstva v. Dočkal 1958. Popis iz 1474. godine, koji u različitim segmentima raščlanjuje Adamček 1980: 60, 174, 180, 182, dostupan je kao MOL DL 94515.

borders barely even mentions the environmental elements created by men - in one place the border of the first land property went over the neighbor's "house" (*domus*), while the third property had a residence where, it seems, all the "sons of Berislav" still lived, or at least the object was presented with such purpose (the border goes *iuxta cultam terram*). As the elements created by man are also known "the great road" (*magna via*) and only one vineyard on the land of the neighbors of "sons of Berislav" (*sub vinea Vde(z)*). Finally, the results of a centennial process of population and land clearing on this wide area is illustrated by the example of a great estate Dobra Kuća (near today's settlements of Daruvar, Voćin and Sirač) linked to the eponymous fort, for which one of the oldest censuses is preserved, originating from 1474.²¹² According to the content of said census (see fol. 12), at the beginning of the 1470s, the estate still counted fourteen large forests (*silue magne capitales*), making it more than clear just how dense the forest cover was at the time. This very condition is the reason why, in that territory, in later documents populated areas can be found with forts as cores of emerging counties (Rovišće, Garić, Garešnica and so on).

In these conditions, the emerging counties (*in statu nascendi*) will be completed under the reign of the new Arpad dynasty, after 1091, with the important role of Hungarian colonizers. Their settlement was determined by the King, who, as it seems, also determined their statuses, a problem not yet fully resolved. The best known are certainly those that had a special status of royal *prediales*, very similar to that of *kmet* found in the area, but with somewhat different obligations and services to the fort, as noted in preserved documents in the county of Rovišće.²¹³ Along with

²¹² For topography, toponimy and spatial placement of the nobility see Dočkal 1958. Census of 1474 analysed in different segments by Adamček 1980: 60, 174, 180, 182, available as MOL DL 94515.

²¹³ Detailed analysis of the status of Rovišćan *prediales* presented by Szeberényi 2012, certainly ignoring one of the most important information given by the document of King Bela IV from 1265 (*Diplomatički zbornik* 5: 329-330, br. 820, 14.01.1265.). Royal document clearly notes that Rovišćan "predials" were actually Hungarian colonists (*prediales liberos, Hungaros videlicet*), that there was sixty of them at first whose

u županiji Rovišće.²¹³ Uz te *prediales* u vrelima se pojavljuju i *hospites*, naseljenici čiji je status očito varirao, pa su neki postali *iobagiones castri*,²¹⁴ dok su drugdje, kao u garičkoj županiji, njihova naselja ostala u tome naseljeničkom režimu.²¹⁵ Ono što ovdje svakako valja posebice naglasiti jest činjenica da ondje gdje se ti kolonisti pojavljuju u vrelima, ista ta vrela zasnivaju upravnu nadležnost župana prekodravske županije Somogy, što je kao pojava izazivalo prijepore između hrvatskih i mađarskih povjesničara.²¹⁶ U tim pak raspravama nije se dosad uopće vodilo računa o upravo naznačenu problemu kolonizacije, iako su vrela u tome smislu posve jasna, praktično do točke da povezanost tih dviju pojava jedino nije eksplicitno naznačena u njima. Usto, na konačno oblikovanje županijskoga ustroja

²¹³ Detaljnu raščlambu statusa rovišćanskih *prediales* predočava Szeberényi 2012, zanemarujući svakako jednu od najvažnijih informacija koju pruža isprava kralja Bele IV. iz 1265. godine (*Diplomatički zbornik* 5: 329-330, br. 820, 14. 01. 1265.). Riječ je o tome da se u kraljevskoj ispravi jasno i izrijekom govori o tome da su rovišćanski „predijalci“ zapravo ugarski kolonisti (*prediales liberos, Hungaros videlicet*), da ih je prvotno bilo šezdeset, čiji je status uredio tadašnji hrvatski herceg Koloman (prije tatarske provale), ali i da je njihov broj ubrzo spao na samo dvadeset i pet. Isprava govori i o tome da su sličan status imali, očito na jednak način ugarski kolonisti, sa statusom *prediales* u Gariću, kojima je kralj također posebnom ispravom uredio status (*secundum tenorem libertatum predialium da Garyg*).

²¹⁴ Takav je slučaj bio s četvoricom poimenično navedenih *hospites* u Rovišću, koje je već spominjan herceg Koloman pretvorio u *iobagiones castri* (*invenimus Scentam, Stoyk, Drayn et Jak hospites esse, quos Colomannus rex in eadem libertate dimiserat, qua utuntur iobbagyones castri* – *Diplomatički zbornik* 4: 597, br. 514, 04. 04. 1255.).

²¹⁵ Iako se o tome teško može govoriti sa sigurnošću, čini se kako bi valjalo praviti razliku između *hospites* koji su pod posebnim režimom („slobodom“) naseljavali buduća neagrarna naselja, trgove, odnosno ono što će se u vrelima pojavljivati kao kategorija *oppidum*, i onih koji su obrađivali zemlju u nekom specifičnu naseljeničkom režimu. Ta druga kategorija dade se, primjerice, naslutiti u naselju Črnareka, u sklopu garičke županije – v. *Diplomatički zbornik* 5: 41, br. 565, 11. 11. 1256., gdje se na granicama posjeda jedne skupine tamošnjih *iobagiones castri* spominje zemlja „naseljenika u Črnojreci“ (*iuxta terra hospitum de Cherna reca*). Znakovitim se čini i to što je u tome naselju podignuta župna crkva sv. Stjepana kralja (župna je crkva navedena u sklopu popisa čazmanskoga arcidakonata zagrebačke biskupije – v. Tkalčić 1874: 95: *ecclesia sancti regis Stephani in Cherna reka*), posve u skladu s pretpostavljenim ugarskim podrijetlom kolonista/naseljenika.

²¹⁶ Sumarni pregled tih rasprava v. prema Szeberényi 2017b.

prediales, hospites as well appear in the sources, the settlers whose status was clearly unstable, which lead to some of them becoming *iobagiones castri*,²¹⁴ while elsewhere, like in the county of Garić, their settlements kept that same settlement status.²¹⁵ It should be emphasized here that the sources in which the colonizers appear, testify to the administrative authority of the county prefect of Somogy county, which provoked the dispute between Croatian and Hungarian historians.²¹⁶ However, those discussions did not so far take into account the recently indicated problem of colonization, even though the sources are entirely clear when it comes to that matter, basically up to the point that the only thing missing is the explicit mention of connection of the two phenomena. Also, the creation of great estates by royal endowments (Pakrac, Svetačje, the property of ban Beluš, that is his heirs, near Drava), largely influenced the final formation of the county system in these territories, because those estates

status was organized by Croatian Duke (*herceg*) Koloman (before the Tatar break-in), but their number was soon reduced to only 25. Document notes that similar status had, obviously in the same way, Hungarian colonists with the status *prediales* in Garić to whom the King also organized the status with a special document (*secundum tenorem libertatum predialium da Garyg*).

²¹⁴ Such was the case with four *hospites* in Rovišće stated by name, who the aforementioned Duke Koloman turned into *iobagiones castri* (*invenimus Scentam, Stoyk, Drayn et Jak hospites esse, quos Colomannus rex in eadem libertate dimiserat, qua utuntur iobbagyones castri* – *Diplomatički zbornik* 4: 597, no. 514, 04.04.1255.).

²¹⁵ Even though it is hard to talk with certainty, it seems that the difference between *hospites* who (“freely”) settled future nonagrarian settlements, squares that is what in the sources will appear as *oppidum* under special regime and those who cultivated the land in a specific settlement regime should be made. Latter category could be assumed in the village Črnareka within Garić county – see *Diplomatički zbornik* 5: 41, no. 565, 11.11.1256., where at the borders of one group of local *iobagiones castri* land of “settlers in Črnojreci” (*iuxta terra hospitum de Cherna reca*) is mentioned. It seems indicative that in the settlement parish church of St. Stephen the King was erected (parish church was mentioned within the list of Čazman archdeaconate of Zagreb diocese – see Tkalčić 1874: 95: *ecclesia sancti regis Stephani in Cherna reka*), completely in accordance with assumed Hungarian origin of the colonists/settlers.

²¹⁶ Summarized overview of the discussion in Szeberényi 2017b.

u ovim krajevima bitno je utjecalo i stvaranje velikih vlastelinstava kraljevskim nadarbinama (Pakrac, Svetačje, podravski posjed bana Beluša, odnosno njegovih nasljednika), jer su ta vlastelinstva „prekrivala“ eventualno postojeću mrežu zatečenih ili, još preciznije, nastajućih županija.

Bilo kako bilo, institucionalizacija ideološkoga modela trodijelne podjele društva, uklopljena u proces izgradnje političko-administrativnih struktura ključan je element koji je utjecao na oblikovanje i reprodukciju društvene strukture hrvatskoga društva u razdoblju od 9. do 13. stoljeća. Ta je struktura oblikovana i održavana u „igri“ između vladara, vladajuće klase i klase njihovih „vazala“ ili „pratnje“ te u tome pravcu valja usmjeriti istraživanje sačuvanih vrela. To pak znači da raspravu treba osloboditi okova jednostavnih shema i unaprijed postavljenih rješenja te pozornost usmjeriti na interpretaciju ne tako brojnih sačuvanih vrela. Ovdje sam pokušao orisati stanje kakvo bilježe vrela 13. stoljeća, kako bi taj oris mogao poslužiti kao početna pozicija za retrospektivan pogled unatrag i potragu za elementima iz kojih je izrastalo ovdje prikazano uređenje. U tome bi smislu onda trebalo prestati čitati ranosrednjovjekovna vrela, a ovdje poglavito mislim na ona koja potječu s kraja toga razdoblja, druge polovice 11. i samoga početka 12. stoljeća, na stari način. Umjesto što ih se, kao dosad, čitalo u sklopu suvremenoga društvenog diskursa, valja ih početi tretirati kao „vrh ledenoga brijega“ onodobna društvenog znanja, njegov diskurzivni iskaz.

“covered” the possible existing network of counties found there, or rather, emerging counties.

However, the institutionalization of the ideological model of the tripartite social division, integrated in the process of developing political and administrative structures, is the key element influencing the formation and reproduction of the Croatian society structure in period between the 9th and the 13th century. This structure was shaped and maintained in the “game” between the rulers, the reigning class and their “vassals” or “retainers” and that is where the research of preserved sources should be directed. That in fact means that the discussion should be liberated from the chains of simple schemes and predetermined solutions, and focused on the interpretation of not so numerous preserved sources. In this work, I tried to describe the circumstances registered in 13th century sources in order to provide a starting point for a retrospective view and a search for elements that allowed the social organization described here to develop. This analysis should indicate the need to stop reading the early medieval sources (which I mean mainly those originating from the end of this period, between the second half of the 11th and the very beginning of the 12th century) in the way we have been accustomed to read them. Instead of treating them as a part of a modern-day social discourse, we should look at them like “the tip of the iceberg” of social knowledge of the time, that is, like the discourse statement of that social knowledge.

Bibliografija / Bibliography

- Adamček 1980 – Josip Adamček, *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća*, Zagreb, 1980.
- Althoff 2004 – Gerd Althoff, *Family, Friends and Followers: Political and Social Bonds in Early Medieval Europe* (izvornik / original: *Verwnadte, Feunde und Getrue. Zum politischen Stellenwert und Gruppenbindungen im früheren Mittelalter*, 1990.), Cambridge, 2004.
- Ančić 1996 – Mladen Ančić, Knin u razvijenom i kasnom srednjem vijeku, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 38, 1996, 53–95.
- Ančić 1996a – Mladen Ančić, Vlastelinstvo hrvatskoga hercega u Gorskoj županiji, *Povijesni prilozi*, 15, 1996, 201–240.
- Ančić 2001 – Mladen Ančić, *Livno: Srednjovjekovna hrvatska županija*, Split, 2001.
- Ančić 2003 – Mladen Ančić, Vrijeme i okolnosti postanka Novigradskog zbornika, *Povijesni prilozi*, 25, 2003, 133–161.
- Ančić 2009 – Mladen Ančić, Kako danas čitati studije Franje Račkoga, u / in: F. RAČKI 2009, VII-XXXVIII.
- Ančić 2013 – Mladen Ančić, Dva teksta iz sredine 14. stoljeća. Prilog poznavanju „društvenog znanja“ u Hrvatskom Kraljevstvu, *Starohrvatska prosvjeta*, III. serija, 40, 2013, 155–200.
- Ančić 2014 – Mladen Ančić, *Registri Zadarskoga i Splitskog kaptola 5: Registar Splitskoga kaptola (Fontes: Izvori za hrvatsku povijest, 20)*, Zagreb, 2014.
- Ančić 2015 – Mladen Ančić, Od zemlje do kraljevstva: Mjesto Bosne u strukturi *Archiregnuma, Hercegovina*, 1(26), 2015, 9–88.
- Ančić 2016 – Mladen Ančić, Franački i langobardski utjecaji pri stvaranju i oblikovanju Hrvatske Kneževine, *Starohrvatska prosvjeta*, III. serija, 43, 2016, 217–238.
- Ančić 2018 – Mladen Ančić, Migration or Transformation: The Roots of the Early Medieval Croatian Polity, u / in: *Migration, Integration and Connectivity on the Southeastern Frontier of the Carolingian Empire*, eds. Danijel Dzino, Ante Milošević & Tрпиć Vedriš, Leiden – Boston, 2018, 43–62.
- Antoljak 1959 – Stjepan Antoljak, Pobiranje marturine, crkvene desetine i vojšćine u zadarskom distriktu, *Starine JAZU*, 49, 1959, 227–234.
- Anzulović 2007 – Ivna Anzulović, Crkva sv. Marije od Duba ili Stublja, njezin položaj i srednjovjekovna sela na području nekadašnjeg Obrovca jugoistočno od Zadra, *Diadora*, 22, 2007, 301–337.
- Barada 1948 – Miho Barada, *Trogirski spomenici I*, Zagreb, 1948.
- Barada 1950 – Miho Barada, *Trogirski spomenici I/2*, Zagreb, 1950.
- Barada 1952 – Miho Barada, *Hrvatski vlasteoski feudalizam*, Zagreb, 1952.
- Barada 1957 – Miho Barada, *Starohrvatska seoska zajednica*, Zagreb, 1957.
- Bárányi 2012 – Attila Bárányi, The Expansions of the Kingdom of Hungary in the Middle Ages (1000-1490), u / in: *The Expansion of Central Europe in the Middle Ages*, ed. Nora Berend, Farnham, 2012, 333–380.
- Bendix – Reinhard Bendix, *Kings or People: Power and the Mandate to Rule*, Berkeley – Los Angeles – London, 1978.
- Berger & Luckmann 1991 – Peter Berger & Thomas Luckmann, *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*, London, 1991. (1966.)
- Berger & Luckmann 1992 – Peter Berger & Thomas Luckmann, *Socijalna konstrukcija zbilje: rasprava o sociologiji znanja*, Zagreb, 1992.
- Beuc 1985 – Ivan Beuc, *Povijest institucija državne vlasti kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Zagreb, 1985.
- Birnbaum 1981 – Marianna D. Birnbaum, *Janus Pannonius: Poet and Politician*, Zagreb, 1981.
- Bourdieu 2004 – Pierre Bourdieu, From the King's House to the Reason of State: A Model of the Genesis of the Bureaucratic Field, *Constellations*, 11/1, 2004, 16–26.
- Bradanović 2012 – Marijan Bradanović, Pavlinski samostan bl. dj. Marije na Čepičkom jezeru, u / in: *Pičanska biskupija i Pićanština: Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa održanog 23. i 24. listopada 2008.*, ed. Robert Matijašić, Pazin, 2012, 191–207.
- Bratulić 2017 – Josip Bratulić, *Hrvatske glagoljične i ćirilčne isprave iz zbirke Stjepana Ivšića*, Zagreb, 2017.
- Brunner 1992 – Otto Brunner, *Land and Lordship. Structures of Governance in Medieval Austria* (izvornik / original: *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter*, 1965.), Philadelphia, 1992.
- Brunner 2000 – Otto Brunner, La 'casa come complesso' e l'antica 'economica' europea, u / in: Otto Brunner, *Per una nuova storia costituzionale e sociale* (izvornik / original: *Neue Wege der Verfassungs- und Sozialgeschichte*, 1980.), Milano, 2000, 133–164.

- Budak 2018 – Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, Zagreb, 2018.
- Burke 1992 – Peter Burke, *History and Social Theory*, Ithaca, 1992.
- Constable 1995 – Giles Constable, *Three Studies in Medieval Religious and Social Thought*, Cambridge, 1995.
- Ćuk 1916 – Juraj Ćuk, Plemeniti Križevčani do postanka županije križevačke, *Vjestnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog arhiva*, 18, 1916, 41–80.
- Deković 2011 – Darko Deković, *Istraživanja o riječkom glagoljaškom krugu*, Zagreb, 2011.
- van Dijk 2003 – Teun Adrianus van Dijk, The Discourse-Knowledge Interface, u / in: *Critical Discourse Analysis: Theory and Interdisciplinarity*, eds. Gilbert Weiss & Ruth Wodak, Basingstoke, 2003, 85–109.
- Diplomatički zbornik – *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije (Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae)*, I-XVIII, eds. Tadija Smičiklas et al., Zagreb, 1904.-1990.
- Döry et al. 1989 – Franciscus Döry et al., *Decreta Regni Hungariae: Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458-1490*, Budapest, 1989.
- Dabinović 1945 – Antun Dabinović, Kako je došlo do otvorenja slavonskog sabora god. 1273., *Vjesnik Hrvatskog državnog arhiva*, 11, 1945, 93–120.
- Dočkal 1958 – Kamilo Dočkal, Srednjovjekovna naselja oko Dobre Kuće (Prilog našoj srednjovjekovnoj topografiji), *Starine JAZU*, 48, 1958, 85–167.
- Duby 2007 – Georges Duby, *Tri reda ili imaginarij feudalizma* (izvornik / original: *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme*, 1978.), Zagreb, 2007.
- Džaja 2006 – Srećko Džaja, „Dobri Bošnjani“ i „boni homines“, *Dijalog – Časopis za filozofiju i društvenu teoriju*, 1-2, 2006, 105–130.
- Engel 2001 – Pál Engel, *The Realm of St Stephen: A History of Medieval Hungary, 895-1526*, London – New York, 2001.
- Filipović 2017 – Emir O. Filipović, The Ottoman-Serbian Attack on Bosnia in 1398, u / in: *Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu – Bildiriler, cilt I*, ed. Aşkin Koyuncu, Çanakkale, 2017, 119–125.
- Font 2005 – Márta Font, Ugarsko Kraljevstvo i Hrvatska u srednjem vijeku, *Povijesni prilozi*, 28, 2005, 7–22.
- Forquin 1978 – Guy Forquin, *The Anatomy of Popular Rebellion in the Middle Ages* (izvornik / original: *Les soulèvements populaires au Moyen Age*, 1972.), New York, 1978.
- Freedman 1999 – Paul Freedman, *Images of the Medieval Peasant*, Stanford, 1999.
- Fučić 1960 – Branko Fučić, Grdoselski ulomak: Prilog kulturnoj geografiji istarskog glagolizma, *Starohrvatska prosvjeta*, III serija, 7, 1960, 185–213.
- Garay 1996 – Kathleen E. Garay, Legislation under King Matthias I (Corvinus), 1458-1490, u / in: *Decreta regni Mediaecalis Hungariae III*, eds. János M. Bak, Leslie S. Domonkos & Paul B. Harvey Jr., Los Angeles, 1996.
- Giddens 1984 – Anthony Giddens, *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*, Cambridge, 1984.
- Gigante 1912 – Silvino Gigante, *Libri del cancelliere I (Monumenti di storia Fiumana II)*, Fiume, 1912.
- Gigante 1931 – Silvino Gigante, *Libri del cancelliere I/2 (Monumenti di storia Fiumana III)*, Fiume, 1931.
- Gligo & Morović 1977 – Vedran Gligo & Hrvoje Morović, *Legende i kronike*, Split, 1977.
- Grgin 2001 – Borislav Grgin, *Počeci rasapa: Kralj Matijaš Korvin i srednjovjekovna Hrvatska*, Zagreb, 2001.
- Hauptmann 1942 – Ljudmil Hauptmann, Podrijetlo hrvatskog plemstva, *Rad HAZU*, 273, 1942, 79–112.
- Hauptmann 1950 – Ljudmil Hauptmann, Hrvatsko praplemstvo, *Razprave SAZU*, I, 1950, 53–82.
- Hercigonja 1990 – Eduard Hercigonja, Neke jezično-stilske značajke Vindolskoga zakona (1288) i Krčkoga (Vrbanskoga) statuta (1388), *Slovo*, 39-40, 1989.-1990., Zagreb, 1990, 87–125.
- Isailović & Jakovljević 2012 – Neven Isailović & Aleksandar Jakovljević, Srednjovjekovno Brečevo i Polje Kanjane – još jedan pokušaj ubikacije, *Povijesni prilozi*, 43, 2012, 31–58.
- Jakšić 2010 – Nikola Jakšić, Kult sv. Petra u kasnoantičkom i srednjovjekovnom Zadru, u / in: *Scripta Branimiro Gabričević dicata*, eds. Josip Dukić, Ante Milošević & Željko Rapanić, Trilj, 2010, 305–340.
- Jurković 2006 – Ivan Jurković, Vrhrički i hlivanjski plemeniti rod Čubranića do sredine 15. stoljeća: Njihov društveni položaj, prostorni smještaj, posjedi i gospodarska moć, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 24, 2006, 25–69.

- Kampuš 1990 – Ivan Kampuš, Prilog poznavanju poreznog sustava u Slavoniji u vrijeme Arpadovića, *Historijski zbornik*, 43, 1990, 287–315.
- Kandler IV – Pietro Kandler, *Codicce diplomatico Istriano IV*, Trieste (s.a.).
- Karbić 1999 – Damir Karbić, Defining the position of Croatia during the restoration of royal power (1345-1361). An outline, u / in: *The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways. Festschrift in Honor of János M. Bak*, eds. Balázs Nagy & Marcell Sebők, Budapest, 1999, 520–526.
- Karbić 2008 – Damir Karbić, Nelipčiči i Šubići – međusobni odnosi, u / in: *Miljevci u prošlosti (s pogledom u budućnost)*, eds. Marko Menđušić & Drago Marguš, Visovac, 2008, 129–143.
- Karbić 2015 – Damir Karbić, Društvo, u: *Nova zraka u europskom svjetlu: Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)* (Zrinka Nikolić Jakus, ur.), Zagreb, 2015., 123–132.
- Karbić, Katušić & Majnarić 2012 – Damir Karbić, Maja Katušić & Ivan Majnarić, *Registri Zadarskoga i Splitskog kaptola 4: Registar Trotti – Prandino*, (Fontes: Izvori za hrvatsku povijest 18), Zagreb, 2012.
- Katičić 1993 – Radoslav Katičić, Praslavenski pravni termini i formule u Vinodolskom zakonu, u / in: Radoslav Katičić, *Uz početke hrvatskih početaka: Filološke studije o našem najranijem srednjovjekovlju*, Split, 1993, 161–170.
- N. Klaić 1962 – Nada Klaić, Što su kmetovi Vinodolskog zakona? Prilog problematici društvenog uređenja Vinodola u XIII stoljeću, *Radovi Filozofskog fakulteta, Odsjek za povijest*, 4, 1962, 25–50.
- N. Klaić 1975 – Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb, 1975.
- N. Klaić 1976 – Nada Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb, 1976.
- V. Klaić 1897 – Vjekoslav Klaić, Hrvatska plemena od XII. do XVI. stoljeća, *Rad JAZU*, 130, 1897, 1–85.
- V. Klaić 1901 – Vjekoslav Klaić, *Krčki knezovi Frankapani I*, Zagreb, 1901.
- V. Klaić 1904 – Vjekoslav Klaić, Marturina. Slavonska daća u srednjem vijeku, *Rad JAZU*, 157, 1904, 114–213.
- V. Klaić 1928 – Vjekoslav Klaić, Građa za topografiju i historiju hlivanjske županije i grada Hlivna, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 15, 1928, 13–24.
- V. Klaić 1928a – Vjekoslav Klaić, Županija pset (Pesenta) i pleme Kolunić, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 15, 1928, 1–12.
- Klen 1976 – Danilo Klen, Riječki urbar (1390-1405), *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, 20, 1976, 151–163.
- Kobler 1978 / I-III – Giovanni Kobler, *Memorie per la storia della liburnica città di Fiume I-III*, Rovigno, 1978.
- Kořakowski 1978 – Leszek Kořakowski, *Main Currents of Marxism: Its Rise, Growth and Dissolution I*, Oxford, 1978.
- Kořakovski 1980 – Lešek Kořakovski, *Glavni tokovi marksizma I*, Beograd, 1980.
- Komatina 2016 – Predrag Komatina, Some remarks on the structure of De administrando imperio and its relations to other works of Porphyrogenitus (23rd International Congress of Byzantine Studies, Belgrade, 22-27 August 2016), rukopis dostupan na / manuscript available at: https://www.academia.edu/28097625/Some_remarks_on_the_structure_of_De_administrando_imperio_and_its_relations_to_other_works_of_Porphirogenitus_23rd_International_Congress_of_Byzantine_Studies_Belgrade_22-27_August_2016 (pregledano / accessed 29/07/2019)
- Konstantin Porfirogenet 2003 – Konstantin Porfirogenet, *O upravljanju carstvom* (2. izdanje), Zagreb, 2003.
- F. Kos 1923 – Franc Kos, Iz zgodovine devinskih gospodov, *Razprave znanstvenega društva*, 1, Ljubljana, 1923, 91–134.
- M. Kos 1931 – Milko Kos, Studija o Istarskom razvodu, *Rad JAZU*, 240, 1931, 105–203.
- M. Kos 1956 – Milko Kos, Jedan urbar iz vremena oko 1400. o imanijima Devinskih i Walseevaca na Kvarneru, *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, 3, 1956, 3–20.
- Kosanović 2010 – Ozren Kosanović, Prilog za bibliografiju radova o povijesti srednjovjekovnog Vinodola sa historiografskim pregledom, *Historijski zbornik*, 63, 2010, 243–268.
- Kostrenčić 1923 – Marko Kostrenčić, Vinodolski zakon, *Rad JAZU*, 227, 1923, 110–230.
- Kostrenčić 1948 – Marko Kostrenčić, Vinodolski zakon, *Historijski zbornik*, 2, 1948, 131–152.
- Kostrenčić 1953 – Marko Kostrenčić, *O radnji prof. dr. Mihe Barade Hrvatski vlasteoski feudalizam (Predavanja održana u JAZU, 5)*, Zagreb, 1953.
- Kostrenčić 1956 – Marko Kostrenčić, *Nacrt historije hrvatske države i hrvatskog prava*, Zagreb, 1956.
- Kostrenčić 1963 – Marko Kostrenčić, Nada Klaić, Što su kmetovi Vinodolskog zakona?, *Zbornik historijskog instituta Jugoslavenske akademije*, 5, 1963, 449–454.

- Laszowski 1904 – Emilij Laszowski, *Povjesni spomenici plem. Općine Turopolja I*, Zagreb, 1904.
- Lefebvre 2002 – Jean-Luc Lefebvre, *Prud'hommes et bonnes gens, Le Moyen Ages*, 108/2, 2002, 253–300.
- Lenski 1966 – Gerhard Lenski, *Power and Privilege: A Theory of Social Stratification*, Chapel Hill, 1966.
- Levak 2001 – Maurizio Levak, *Podrijetlo i uloga kmetâ u vinodolskom društvu XIII. stoljeća*, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 19, 2001, 35–81.
- Levi Martin 2009 – John Levi Martin, *Social Structures*, Princeton – Oxford, 2009.
- Lopašić 1890 – Radoslav Lopašić, *Bihać i bihaćka krajina: Mjestopisne i poviestne crtice*, Zagreb, 1890.
- Malić 1996 – Dragica Malić, *Jezik glagoljičke početnice Jurja iz Slavonije*, *Filologija*, 26, 1996, 25–40.
- Mandić 1963 – Oleg Mandić, *Kmetovi u općinama oko Kvarnera od XIII do kraja XVII stoljeća*, *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti JAZU*, 5, 1963, 153–205.
- Margetić 1990 – Lujo Margetić, *Rijeka, Vinodol, Istra: Studije*, Rijeka, 1990.
- Margetić 1996 – Lujo Margetić, *Istra i Kvarner: Izbor studija*, Rijeka, 1996.
- Margetić 2007 – Lujo Margetić, *Povezanost strukture hrvatskog društva i političkih odnosa u srednjem vijeku (do pojave staleža)*, u: Lujo Margetić, *O etnogenezi Hrvata i Slavena*, Split, 2007, 179–317.
- Margetić 2012 – Lujo Margetić, *Srednjovjekovni zakoni i opći akti na Kvarneru*, Zagreb – Rijeka, 2012.
- Mažuranić 1975 – Vladimir Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik I-II*, Zagreb, 1975.
- Miklosich 1858 – Franz Miklosich, *Monumenta Serbica*, Vienna, 1858.
- Milner 2015 – Murray Milner, Jr., *Elites: A General Model*, Cambridge, 2015.
- Munić 1986 – Darinko Munić, *Kastav u srednjem vijeku*, Rijeka, 1986.
- Najbar-Agičić 2013 – Magdalena Najbar-Agičić, *U skladu s marksizmom ili činjenicama: Hrvatska historiografija 1945-1960.*, Zagreb, 2013.
- Nekić 2017 – Antun Nekić, *Društvene mreže i uspon oligarha: primjer Babonića (od 1270-ih do 1320-ih)*, *Historijski zbornik*, 70/1, 2017, 1–34.
- Novak & Skok 1952 – Viktor Novak & Petar Skok, *Supetarski kartular*, Zagreb, 1952.
- Oexle 2000 – Otto Gerhad Oexle, *Paradigmi del sociale: Adalberone di Laon e la società tripartita del Medioevo* (izvornik / original: *Die funktionale Dreiteilung der 'Gesellschaft' bei Adalbero von Laon. Deutungsschemata der Sozialen Wirklichkeit im frühen Mittelalter, Frühmittelalterlichen Studien*, 12, 1978, 1–54), Salerno, 2001.
- Oexle 2001 – Otto Gerhad Oexle, *Perceiving Social Reality in the Early and High Middle Ages: A Contribution to a History of Social Knowledge*, u / in: *Ordering Medieval Society: Perspectives on Intellectual and Practical Modes of SHaping Social Relations*, eds. Bernhard Jussen & Pamela Selwyn, Philadelphia, 2001, 92–143.
- Pálosfalvi 2014 – Tamás Pálosfalvi, *The Noble Elite in the County of Körös (Križevci) 400–1526*, Budapest, 2014.
- Pantelić 1972 – Marija Pantelić, *Hrvatskoglagoljski odlomak „Missale festivuma“*, *Slovo*, 22, 1972, 5–25.
- Popić 2007 – Tomislav Popić, *Oblikovanje društvene stvarnosti – sociologija znanja i povijest*, *Povijesni prilozi*, 33, 2007, 239–248.
- Rački, Jagić & Črnčić 1890 – Franjo Rački, Vatroslav Jagić & Ivan Črnčić, *Hrvatski pisani zakoni: Vinodolski, Poljički, Vrbanski a donekle i svega Krčkoga otoka, Kastavski, Veprinački i Trsatski*, Zagreb, 1980.
- Rački 2009 – Franjo Rački, *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća*, Zagreb, 2009.
- Rady 2000 – Martyn Rady, *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, Basingstoke, 2000.
- Rady 2015 – Martyn Rady, *Literacy, Performance and Memory: The áldomás (Trankopfer) in Medieval and Early Modern Hungary and Transylvania*, *Anuarul Institutului de Istorie 'George Barițiu' – Series Historica*, 54, 2015, Supplement 1, 365–375.
- Raukar 1992 – Tomislav Raukar, *Vinodolski zakon i hrvatsko srednjovjekovno društvo*, *Historijski zbornik*, 45, 1992, 155–168.
- Raukar 2002 – Tomislav Raukar, *Seljak i plemić hrvatskoga srednjovjekovlja*, Zagreb, 2002.
- Ravančić 2014 – Gordan Ravančić, *Urban Settlements (oppida) of Vinodol under the Rule of the Counts of Krk: Topographical Situation and Local Organization within the Feudal Manor*, u / in: *Towns and Cities of the Croatian Middle Ages: Authority and Property*, eds. Irena Benyovsky Latin & Zrinka Pešorda Vardić, Zagreb, 2014, 189–207.

- Runciman 1989 – Walter G. Runciman, *A Treatise on Social Theory II: Substantive Social Theory*, Cambridge, 1989.
- Skok 1971 – Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I-II*, Zagreb, 1971.
- Stojanović 1934 – Ljubomir Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma I/2*, Beograd – Sr. Karlovci, 1934.
- Szeberényi 2012 – Gábor Szeberényi, Plemići, predijalci i *iobagiones castri* Rovišća u 13. i 14. stoljeću, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 30, 2012, 31–55.
- Szeberényi 2013 – Gábor Szeberényi, Noble Communities in Spiš and Turopolje in the Thirteenth and Fourteenth Centuries, u / in: *Slovakia and Croatia, Vol. I*, Bratislava – Zagreb, 2013, 222–226.
- Szeberényi 2017a – Gábor Szeberényi, „Granica“ Slavonije u 13.-14. stoljeću, *Scrinia Slavonica*, 17, 2017, 419–434.
- Szeberényi 2017b – Gábor Szeberényi, Zala és Somogy megye a Dráván túl. Megjegyzések a szlavóniai igazgatástörténet Árpád-kori rekonstrukciójának néhány kérdéséhez, u / in: *Középkortörténeti tanulmányok 9. A IX: Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2015. június 17-19.) előadásai*, eds. Brigitta Szanka, Zoltán Szolnoki & Péter Juhász, Szeged, 2017, 319–335.
- Spiegel 2005 – Gabrielle M. Spiegel, *Practicing History: New Directions in Historical Writing after the Linguistic Turn*, New York – London, 2005.
- Šanjek & Tandarić 1984 – Franjo Šanjek & Josip Tandarić, Juraj iz Slavonije (oko 1355/60-1416.) profesor Sorbonne i pisac, kanonik i penitencijar stolne crkve u Toursu, *Croatica Christiana Periodica*, 13, 1984, 1–23.
- Šišić 1902 – Ferdo Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350-1416.)*, Zagreb, 1902.
- Štefanić 1953 – Vjekoslav Štefanić, Glagoljica u Rijeci, u / in: *Rijeka: geografija, etnologija, ekonomija, saobraćaj, povijest, kultura*, ed. Jakša Ravlić, Rijeka, 1953, 393–434.
- Štefanić 1954 – Vjekoslav Štefanić, Dvije frankopanske glagoljske darovnice Pavlinima, *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti JAZU*, 1, 1954, 137–148.
- Štih 1992 – Peter Štih, Goriški grofje in Devinski gospodje, *Zgodovinski časopis*, 46/3, 1992, 309–321.
- Štih 1994 – Peter Štih, *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem*, Ljubljana, 1994.
- Štih 2013 – Peter Štih, *I conti di Gorizia e l'Istria nel medioevo*, Rovigno, 2013.
- Šurmin 1898 – Đuro Šurmin, *Hrvatski spomenici*, Zagreb, 1898.
- Tanaka 1985 – Mineo Tanaka, Hrvatski studenti na pariškom sveučilištu, *Croatica Christiana Periodica*, 15, 1985, 36–42.
- Teleki 1857 – József Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon. Oklevéltár XII*, Budapest, 1857.
- Thallóczy & Barabás 1897 – Lajos Thallóczy & Samu Barabás, *Codex diplomaticus comitum de Blagay (Monumenta Hungariae historica: Diplomataria XXVIII)*, Budapest, 1897.
- Tkalčić 1874 – Ivan Krstitelj Tkalčić, *Povjestni spomenici zagrebačke biskupije*, 2, Zagreb, 1874.
- Weisz 2010 – Boglárka Weisz, Király adók Szlavóniában a középkor első felében (11-14 század), u / in: *Aktualitások a magyar középkorkutatásban: In memoriam Kristó Gyula (1939-2004)*, eds. Márta Font, Tamás Fedeles & Gergely Kiss, Pecs, 2010, 125–140.
- Zaradija Kiš 2008 – Antonija Zaradija Kiš, Louis Leger (1843. – 1923.) i Juraj iz Toursa (1355./60. – 1416.), *Slovo*, 56–57, 2006-2007, Zagreb, 2008, 627–644.
- Zsoldos 1998 – Attila Zsoldos, Hrvatska i Slavonija u kraljevstvu Arpadovića, *Povijesni prilozi*, 17, 1998, 287–296.
- Zsoldos 2013 – Attila Zsoldos, Kings and Oligarchs in Hungary at the Turn of the Thirteenth and Fourteenth Centuries, *The Hungarian Historical Review*, 2/2, 2013, 211–242.

